

Шухрат Кўчимов

ҚОНУН ТИЛИ ЛИНГВИСТИКАСИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Шухрат Кўчимов

ҚОНУН ТИЛИ ЛИНГВИСТИКАСИ

Тошкент

Кўчимов Ш.Н. Қонун тили лингвистикаси / Илмий рисола. – Т.,
Тошкент давлат юридик университети, 2022.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

Н.М.Маҳмудов – филология фанлари доктори, профессор.

ТАҚРИЗЧИЛАР:

филология фанлари доктори, профессор Б.Менглиев;

филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD)

Н.Рамазонов

Мазкур илмий рисолада Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили, юридик терминология, қонунчилик услубияти масалалари лингвистик жиҳатдан тадқиқ этилади. Рисола асосида ишлаб чиқилган хулоса ва амалий тавсиялар мамлакатимиз қонунчилик тизимини такомиллаштиришда, қонунларнинг сифат жиҳатидан мукаммал бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур илмий рисола қонун тузувчи мутахассислар учун махсус қўлланма вазифасини ўтайди. Шунингдек, ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар, юридик олий ўқув юрти ўқитувчилари ва талабалари учун қонун тили ва услуби бўйича муҳим манба вазифасини бажаради.

Тошкент давлат юридик университетининг Илмий-услубий кенгаши мажлисида 2022 йил 28 мартда муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган (6-сонли баённома).

©Шухрат Кўчимов

© Тошкент давлат юридик университети

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I БОБ. ҚОНУН ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	9
Қонун тили ва унинг лексикаси.....	9
Қонун тилида умумистеъмол лексика.....	12
Қонун тилида фразеологик лексика.....	16
Қонун тилида терминологик лексика.....	23
II БОБ. ҚОНУН ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ЮРИДИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ.....	30
Юридик терминлар: таснифи ва лингвистик тузилиши.....	30
Ўзбек юридик терминологияси ва лексикографияси тараққиёти масалалари (1920-2020 йиллар).....	35
Қонун матнларида терминлардан тўғри фойдаланиш тамойиллари.....	54
III БОБ ҚОНУН ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	69
Отларнинг қўлланиши.....	70
Феълларнинг қўлланиши.....	73
Сонларнинг қўлланиши	83
Олмошларнинг қўлланиши.....	85
Кўмакчиларнинг қўлланиши.....	88
Боғловчиларнинг қўлланиши.....	90
IV БОБ. ҚОНУН ТИЛИНИНГ СИНТАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	93
Сўз бирикмалари.....	96
Уюшиқ бўлакли гаплар.....	102
Бир бош бўлакли гаплар.....	105
Қўшма гаплар.....	109
Кириш сўз ва кириш бирикмалар.....	118
V БОБ. ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБЛАР ВА ҚОНУН ТИЛИ.....	120
Қонунчилик услубияти назарияси.....	120
Ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг усуллари.....	127
Қонун ижодкорлигида лексик-грамматик услубий муаммолар.....	139
VI БОБ. НОРМА ИЖОДКОРЛИГИДА ТИЛ ВА ТАРЖИМА.....	154
Қонун ижодкорлиги ва юрислингвистика.....	154
Қонун таржимашунослиги: муаммо ва ечимлар.....	172
Х У Л О С А.....	185

КИРИШ

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт даврининг янги ренессанс даврига қадам қўйди. Ўзбек давлатчилиги ўзининг узоқ йиллик тажрибалари асосида қайтадан ривожлантирилмоқда.

Бинобарин, демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва учинчи ренессансга асосланган эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш, биринчи навбатда, ҳар жиҳатдан мукаммал қонунлар яратишни тақозо этади. Ҳар қандай қонун қонун ижодкорлиги натижаси, маҳсулидир. Қонун ижодкорлиги, ўз навбатида, кўп қиррали мураккаб ижтимоий ҳодисадир, у давлат фаолиятида ҳуқуқни шакллантириш ва ривожлантиришнинг ягона воситаси бўлиб, унинг натижасида давлат ва жамият амри ҳуқуқий норма тусини олади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз қонун ижодкорлиги жараёнида тамоман янги давр бошланди, илғор халқаро ва узоқ асрлик тарихий тажрибаларимиздан келиб чиққан ҳолда, миллий қонун ижодкорлиги тизими шаклланди. Қонун ижодкорлиги фаолиятини тартибга солувчи “Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва уларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”, “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида”, “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида” каби бир қанча қонунлар қабул қилинди. Улар орқали мустақиллик ғояларига тўла жавоб берувчи қонун ижодкорлигининг энг муҳим принцип ва қоидалари норматив-ҳуқуқий база мақомини олди, ўзбек қонун ижодкорлигининг ҳуқуқий асослари яратилди.

Шу билан бирга ҳозирги пайтда қонун ижодкорлиги амалиётида айрим муаммолар ҳам пайдо бўлмоқда. Шунинг учун ҳам 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича **Ҳаракатлар стратегиясида қабул қилинаётган**

қонунларнинг ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнига таъсирини кучайтиришга йўналтирилган қонун ижодкорлиги фаолияти сифатини тубдан ошириш давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг асосий вазифаларидан бири этиб белгиланди.

Бу вазифанинг ниҳоятда муҳимлиги ҳисобга олиниб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 8 августда “Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5505-сон Фармони қабул қилинди. Унда таъкидландики, “белгиланган кенг кўламли ислохотларнинг муваффақиятли амалга оширилиши норма ижодкорлиги жараёни сифатига боғлиқ. Ушбу йўналишда мавжуд бўлган камчиликлар турли соҳалардаги ижтимоий муносабатларни тарқоқ ҳолда тартибга солиш салбий амалиётининг давом этишига олиб келмоқда, **бу эса ҳуқуқий коллизиялар, ҳуқуқни қўллашда турлича талқин қилиш ва мураккабликлар юзага келишига сабаб бўлмоқда**”.

Шундан келиб чиққан ҳолда, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари сифатини ошириш, уларнинг ижроси мониторингини такомиллаштириш кабилар устувор вазифалар белгиланди.

Бироқ, бу вазифа шундай мураккаб жараёнки, уни чуқур илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этмасдан ҳамда ўзбек қонунлари тили ва услубини такомиллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқмасдан туриб, уни амалга ошириш анча мураккабдир. Чунки норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг аниқ ва раво ишлаб чиқилишида қонунчилик тили ва услуби, юридик терминология масалалари алоҳида ўрин тутди. Чунки қонун ҳажми, тузилиши бўйича мураккаб мазмунга эга бўлади. Буларнинг ҳаммаси эса бу ҳуқуқ нормаларининг қандай ҳолатда ва тартибда, қай усулда ифода этилиши билан боғлиқ. Агар уларнинг ифода этилиши усули жуда мураккаб, гаплар

узундан-узун, ноаниқ тузилса, бу қонун ҳаётда ижобий самаралар бериш ўрнига турли ҳуқуқбузарликларга сабаб бўлади.

Шунга кўра ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Бу масалалар қонунчилик тили ва услубининг асосий вазифаси ҳисобланади. Шу боис бу масалалар бўйича мустақиллик йилларида мамлакатимиз ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлари томонидан бир қанча илмий тадқиқот ишлари яратилди¹, рисола ва илмий мақолалар² ҳамда луғатлар³ эълон қилинди. Лекин шу билан биргаликда, юқорида таъкидланганидек, бу соҳада амалиётда бир қанча муаммолар мавжуд. Шундан келиб чиққан ҳолда, қонун ва тил, қонун тили, қонунчилик услуби масалаларини янада чуқур тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

¹ Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Дисс. ... канд. филол. наук. - Т.: 1986.; Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика). Автореф. канд. юрид. наук. -Т.: 1984.; Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дисс. ... канд. юрид. наук. - Т.: 1991.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филология фанлари номзоди.... диссертацияси. - Т.: 1996.; Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил). Филология фанлари доктори ... диссертацияси. - Т.: 2004.; Ғуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филология фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2004; Ҳайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти. Юридик фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2011 ва бошқалар.

² Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. - Т.: Адолат, 1994.; Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т., 2017.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). -Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 1996.; Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.; Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. Академик А.Х. Саидов таҳрири остида. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999; Саидов А., Кўчимов Ш. Қонунчилик техникаси асослари -Т: Адолат, 2001.; Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. - Т.: ЖИДУ, 2013. ва бошқалар.

³ Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.; Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. Т., Адолат, 1999.; Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. Т., Адолат, 2002.; Саидов А., Раҳимова Г., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003; Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.; Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.; Курганов А.М., Джузбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎЗР ИИВ Академияси, 2020; Маҳмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020. ва бошқалар.

Мазкур илмий рисола ана шу талаб ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда тайёрланди. У ўзбек қонунчилик тили, қонунчилик услубияти, юридик терминология масалаларини лингвистик жиҳатдан илмий-назарий таҳлил қилишни, унинг лингво-юридик қоидаларини аниқлашни ва шу асосда қонун тилига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўяди. Тадқиқотда қонунчилик услубияти масалаларини илмий жиҳатдан изчил таҳлил этишга ҳаракат қилинди, қонунларимизни сифат жиҳатидан такомиллаштириш юзасидан амалий тавсиялар берилди.

Тадқиқот иши асосида ишлаб чиқилган хулоса ва амалий тавсиялар мамлакатимиз қонунчилик тизимини такомиллаштиришда, қонунларнинг сифат жиҳатидан мукаммал тузилишида муҳим аҳамият касб этади, қонунчилик техникаси такомиллашувига доир тадқиқотларни яратишга замин ҳозирлаб, жаҳон илм-фанида “Юрислингвистика” деб номланган янги махсус фанлараро илмий йўналишнинг Ўзбекистонда ҳам ривожланишига муҳим ҳисса қўшади.

Мазкур рисолада қонун тили, қонунчилик услуби масалалари ўта мураккаблиги боис унда мулоҳазаталаб ўринлар бўлиши табиий бир ҳол, албатта. Шу боис рисола юзасидан билдирилган бундай фикр ва мулоҳазаларни муаллиф самимият билан қабул қилади ва, ўз навбатида, уларга олдиндан миннатдорлик билдиради.

Соҳиби қонуннинг ҳар бир гуруҳ одамларга мурожаати тушунарли бўлиши лозим. Бунинг учун қонун чиқарувчи одамларнинг идрок этиши имкониятларини ҳисобга олиши керак, токи одамлар уни тушунсинлар. Чунки одамларга бирор нарсани тушуниш ва амалда қўллаш қийин бўлиши мумкин⁴.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

⁴*Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. –24-б.*

I БОБ. ҚОНУН ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ҚОНУН ТИЛИ ВА УНИНГ ЛЕКСИКАСИ

Ҳар қандай функционал услуб маълум бир адабий тил доирасида иш кўради. Бу функционал услублар адабий тил доирасида иш кўрса-да, адабий тилда мавжуд бўлган барча тил воситаларини ўзида тўла акс эттира олмайди, тил воситаларининг айрим томонларинигина ўзида мужассамлаштириши ёки айрим томонларини умуман ифодадай олмаслиги мумкин.

Маълумки, ҳар қандай услуб маълум бир мақсад ва вазифага қаратилган бўлади. Масалан, “Илмий нутқнинг мақсад ва вазифаси илмий алоқадан: информация берувчи – олимлар, қабул қилувчи – олий маълумотли кишилардан: алоқа формаси ёзма ёки оғзаки адабий нутқ формасидан иборат бўлишидир. Шу факторлар натижасида илмий услуб шаклланади ва яхлит адабий тил фонида бошқа нутқ туридан ажралиб туради”⁵. Бадиий услубнинг мақсад ва вазифаси эса ҳаёт воқеликларини бадиийлаштириб, умумлаштириб, ҳаққонийлик билан ёритиб беришдан, бундан ташқари, тингловчига эстетик ва эмоционал таъсир кўрсатишдан иборатдир. Асарнинг эстетик таъсирини кучайтириш учун ёзувчи тилнинг барча лексик ва грамматик воситаларидан, шунингдек, турли бадиий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланишга, янги-янги ифода воситаларини яратишга ҳаракат қилади. Шунга кўра барча услублар тил воситаларини ишлатиш юзасидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Қонун тили ҳам расмий иш услубининг асоси сифатида лексик-семантик жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эгадир. Маълумки, қонун тилининг қатъийлик, холислик (нейтраллик), расмийлик, аниқлик ва

⁵ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.16.

лўндалик, қисқалик ва мантиқий изчиллик, шахсизлик хусусиятлари унинг асосий белгилари саналади. Бу белгилар қонун тилининг лексик жиҳатдан сўз танлаш мезонини белгилайди, яъни қонун тилида турли бадий тасвир воситалари ўхшатиш, метафора, синекдоха, литота, аллегория, жонлантириш, гипербола, муболаға, турли сўз ўйинларини қўллашга йўл қўймайди. Чунки қонун тилида бирор нарса иккинчисига ўхшатилмайди, қиёсланмайди, маъно қўчмайди. Шунинг учун ҳам *ораз, жамол, жилвакор, диёр, мактуб, ёр, соҳибжамол, париваиш* каби поэтик лексика, эмоционал-экспрессив сўзлар, жаргон, аргó ва шевага хос сўзлар қўлланмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг расмий иш услубини тадқиқ этган тилшунос Д.А.Бобохонова икки гуруҳ лексикани фарқлайди:

1. Расмий иш услубида қўлланадиган сўзлар;
2. Бу услубда қўлланмайдиган сўзлар⁶.

Бу ўринда, олима расмий иш услубини сўз туркумлари бўйича таҳлил этиб, айрим туркумдаги сўзларнинг ишлатилиши ёки ишлатилмаслигини ёритиш билан чекланади, холос. Бундай таснифлаш, бизнинг фикримизча, мунозарали. Чунки расмий иш услубида қўлланмайдиган сўзларни алоҳида гуруҳ сифатида бериш шарт эмас, уларнинг қўлланилмаслигини йўл-йўлакай айтиб кетилса ҳам бўлади. Муҳими, расмий иш услубида қўлланадиган сўзларни ички гуруҳларга бўлиб, уларнинг моҳияти ҳақида муфассал тўхталмоқ зарур эди. Ваҳоланки, расмий иш услубида кўплаб терминлар, фразеологизмлар, чет тиллардан кирган сўзлар қўлланади. Улар ҳақида батафсил маълумот берилмасликнинг иложи йўқ.

Қонун тили лексикасидаги сўзларни ҳукушунос олим А.С.Пиголькин эса қуйидагича гуруҳлаштиради:

1. Умумистеъмолдаги лексика;
2. Нейтрал лексика (терминлар назарда тутилади);

⁶ Бабахонова Д. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987. – С. 10.

3. Чет тилларидан кирган сўзлар⁷.

Қонун тили лексикасини бу асосда таснифлашни ҳам тўғри деб бўлмайди. Чунки бу олимлар ўз таҳлилларидаги нейтрал лексикада ҳам чет тиллардан кирган сўзларда ҳам терминларни назарда тутишади⁸. Шунинг учун қонун тили лексикаси дастлаб таҳлил қилинганда нейтрал лексика ва чет тиллардан кирган сўзлар ўзаро бирлаштирилиб, битта ном – терминлар деб юритилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бинобарин, юқоридаги олимлар қонун тили лексикасида фразеологик лексиканинг ҳам мавжудлигини қайд этишади⁹. Бизнинг кузатишларимиз ҳам қонун тили лексикасида умумистеъмолдаги сўзлар, терминлар билан бир қаторда ибораларнинг ҳам фаол қўлланишини кўрсатди. Шунинг учун биз мазкур ишимизда фразеологик лексикани ҳам асосий лексика сифатида беришни мақбул деб билиб, қонун тили лексикасини қуйидагича гуруҳлаштирдик:

1. Умумистеъмолдаги лексика;
2. Фразеологик лексика;
3. Терминлар.

ҚОНУН ТИЛИДА УМУМИСТЕЪМОЛ ЛЕКСИКА

Умумистеъмолдаги лексика барча функционал услубларда ишлатиладиган, қўлланиш доираси чегараланмаган, шунингдек, барча кишилар учун тушунарли бўлган, уларнинг кундалик фаолиятида кенг қўлланадиган сўзлардир. Бундай сўзлар ҳар қандай тил луғат таркибининг асосини ташкил қилади.

Қонун тилида ҳам умумистеъмолдаги сўзлар кенг қўлланади. Бундай бўлиши табиий, чунки қонун тилининг лексик жихатдан ўта ихтисослашуви

⁷ Пиголькин А.С. Толкование нормативных актов СССР. – М., 1962. – С. 13.

⁸ Юқоридаги манба.

⁹ Юқоридаги манба.

мақсадга мувофиқ эмас. Қонун азал-абад мазмунан беҳад хилма-хил, аини пайтда бениҳоя қамрови кенг ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турадиган ҳужжат бўлиб, унга фақат мутахассисларгина эмас, балки мамлакатнинг барча фуқаролари бирдай у ёки бу йўсинда мурожаат қиладилар. Бу ҳолатни алоҳида таъкидлаб, “Қонун тили” китобининг муаллифлари шундай ёзадилар: “Одатда қонунчилик кенг тарқалган терминлардан фойдаланади, у тилнинг одатдаги луғати асосида қурилади”¹⁰. Қонун тил жиҳатидан кенг омманинг идрок имконларини ҳисобга олган ҳолда тузилмоғи зарур, бусиз қонун ва жамият ўртасидаги узлуксиз алоқанинг устуворлигини таъминлаш амримаҳол. Ана шу маънода қонун тилида умумистеъмолдаги лексика салмоғининг юқори бўлиши зарурийдир. Қонун матнидаги умумистеъмол сўзларининг ўзига хос хусусиятлари уларни сўз туркумлари, айниқса, от, сифат, олмош, феъл туркумлари бўйича таҳлил этилганда янада яққолроқ сезилади.

Қонун матнларида от сўз туркумига хос умумистеъмолдаги сўзлар бошқа сўз туркумининг умумистеъмол сўзларига нисбатан кўпчиликни ташкил қилади. Буни қонуннинг ҳар бир моддасида кўриш мумкин. Масалан:

– ишда иштирок этаётган шахсларнинг кимлиги паспорт бўйича ёки уларнинг шахсини гувоҳлантирувчи бошқа ҳужжатларга кўра аниқланади (ЖПК, 422-м.).

Матндаги *шахс, иш, паспорт, ҳужжат* каби сўзлар умумистеъмолдаги сўзлар бўлиб, улар от туркумига оиддир.

Қонун тилида умумистеъмолдаги от туркумига хос баъзи сўзлар сўзлашувдаги эмоционал-экспрессивлик хусусиятини йўқотиб расмийлик касб этади. Масалан, сўзлашувда *ўғрилиқ, фирибгарлик* каби айрим сўзлар услубий бўёққа эга бўлиб, кўпроқ салбий маънода қўлланади. Қонун матнида

¹⁰ Язык закона. – М.: Юридическая литература, 1990. – С. 15.

эса уларнинг бу хусусиятлари йўқолиб, расмийлик, аниқ бир маънолилик хусусиятига эга бўлади, натижада улар термин вазифасини бажаради. Масалан:

Ўғрилиқ, яъни ўзганинг мол-мулкани яширин равишда ўғирлаш – уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки икки йилгача муддатгача ахлоқ тузатиш иши билан жазоланади.

(ЖК, 125-м.)

Фирибгарлик, яъни алдаш ёки ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан ўзганинг мол-мулкани ёки мулкий ҳуқуқини эгаллаш – уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки икки йилгача муддатга ё ахлоқ тузатиш иши билан жазоланади.

(ЖК, 29-м.)

Шунингдек, умумнутқдаги *ҳаракат, ҳаракатсизлик* сўзлари ҳам қонун тилида термин вазифасини бажаради. Масалан:

Гарчи расмий жиҳатдан жиноят қонунда кўрсатилган бирор ҳаракатларнинг аломатлари мавжуд бўлса ҳам, лекин ўзининг кам аҳамиятлилиги сабабли жамоат учун хавфли характерда бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят деб танилмайди.

(ЖК, 7-м.)

Бундай ҳолатлар анчайин кенг тарқалган бўлиб, уларга кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Қонун тили умумистеъмолдаги сифат туркумига хос сўзларнинг қўлланишига кўра ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Маълумки, ўзбек тили грамматикасида сифатлар маъносига кўра тўққизта асосий гуруҳга

бўлинади¹¹. Шу гуруҳлардан қуйидагилари қонун матнида деярли қўлланмайди:

1. Инсон характерига хос хусусиятларни ифодаловчи сифатлар: *муғомбир, содда, зиқна, меҳрибон* кабилар.

2. Инсон ҳолатини билдирувчи сифатлар: *хурсанд, маъюс, тушкин* кабилар.

3. Шакл кўриниш билдирувчи сифатлар: *новча, узун, озгин, семиз* кабилар.

4. Маза-таъм билдирувчи сифатлар: *ширин, аччиқ, нордон, бемаза, шўр* кабилар.

Қонун тилида бундай сифатларнинг қўлланмаслигининг объектив сабаби бор. Биринчидан, сифат сўз туркумига хос сўзларда бошқа сўз туркумларига нисбатан эмоционал-экспрессивлик билдириш кучлироқ, иккинчидан, кўпгина сифатлар инсоннинг айрим хусусиятларини, инсон билан боғлиқ предмет, воқеа-ҳодисаларнинг белгисини ифодалайди. Сифатларнинг бу хусусиятлари қонун тилининг қатъийлик, нейтраллик, расмийлик, шахссизлик хусусиятига тўғри келмайди. Шунинг учун қонун матнларида услубий жиҳатдан нейтрал бўлган, яъни *ҳарбий, мажбурий, руҳий, жисмоний, қонуний, қонунсиз, ғайриқонуний* каби сифатларгина қўлланади.

Қонун тили умумистеъмолдаги олмош туркумига оид сўзларнинг ҳаммасини қабул қилавермайди. Унда кишилиқ олмошларининг биринчи ва иккинчи шахслари (*мен, сен, биз, сиз*) гумон олмошлари (*аллаким, алақайси, алланима*) қўлланмайди. Олмошнинг бошқа кўринишлари фаол ишлатилади.

Қонун тили умумистеъмолда мавжуд бўлган феъл сўз туркумига оид барча сўзларни қабул қилавермайди, айниқса, кучли эмоционал-экспрессивлик ифодаловчи *йўрғаламоқ, тентирамоқ, кеккаймоқ, шалпаймоқ,*

¹¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 202.

бидирламоқ, вангилламоқ, жаврамоқ, ҳўнграмоқ каби феъллар қўлланмайди. Шунингдек, қонун матнларида умумистеъмолдаги феълларнинг биринчи ва иккинчи шахс-сон қўшимчалари билан ясалган шакли, *бор, кел, ўтир, тур* каби буйруқ шакллари учрамайди. Бу ўринда, қонун тилига функционал-услубий жиҳатдан хосланиб қолган *жазоламоқ, айбламоқ, расмийлаштирмоқ, белгиламоқ, чора кўрмоқ, жавобгарликка тортмоқ* каби феъл лексемалар ва лексикализациялашган бирикмалар борлигини алоҳида таъкидлаш зарур, чунки айнан шу хилдаги умумистеъмолдаги феълларгина қонун тилида фаол қўлланади.

Шунингдек, ёрдамчи сўз туркумларидан: *ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, ёки, ёхуд* боғловчилари: *томон, учун, каби, билан, кейин, тўғрисида* кўмакчилари: *фақат, ҳатто* юкламалари; *ҳақиқатан, асосан* каби модал сўзлар кенг қўлланади.

Ундов ва тақлидий сўзлар кўпроқ сўзлашув услубига хос бўлганлиги ва қонун тилининг расмийлик, қатъийлик, хусусиятларига тўғри келмаганлиги учун ишлатилмайди.

ҚОНУН ТИЛИДА ФРАЗЕОЛОГИК ЛЕКСИКА

Худди сўзлар каби фразеологизмлар ҳам функционал услубларга нейтрал ёки услубнинг бирор турига хосланган бўлади. Расмий иш услубида, хусусан, қонун матнларида ҳам фразеологизмларнинг кенг қўлланиши кузатилди. Масалан:

Иш қўзғатилгандан кейин дарҳол давом этаётган жиноятларнинг пайини қирқиш ва жиноят такрорланишини олдини олиш чораларини кўриш, шунингдек, иш учун аҳамиятли бўлиши эҳтимол тutilган жиноят излари, ашёлар ва ҳужжатларни мустаҳкамлаш ва қўриқлаш чоралари кўрилиши лозим.

(ЖПК, 331-м.)

Кўриниб турибдики, мазкур гапда *иш қўзгатмоқ, пайини қирқмоқ, олдини олмоқ, чора кўрмоқ, эҳтимол тутмоқ* каби иборалар мавжуд. Шунингдек, бугунги кундаги қонун матнларида *айбни оғирлаштирмоқ, айбини бўйнига олмоқ, айбини бўйнига қўймоқ, жиноят иши қўзгатмоқ, ишни очик кўрмоқ атроф-муҳитни соғломлаштирмоқ, меҳнат қобилиятини йўқотмоқ, жазони енгилаштирмоқ* каби бир қанча иборалар қўлланмоқда. Бундай ибораларнинг қонун тилида кенг қўлланишининг объектив сабаби бор, албатта. Маълумки, қонун тилига қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири аниқликдир. Бу талабни бажариш учун кўплаб ижтимоий-сиёсий, юридик терминлар ишлатилади. Ибораларнинг ҳам энг муҳим хусусиятларидан бири фикрни аниқ ва лўнда ифодалашидир. Иборалар бу хусусияти билан терминларга яқин туради. Шунинг учун ҳам баъзи иборалар қонун матнларида кўп ишлатилади.

Маълумки, сўзда бўлганидек ибораларнинг мазмуний қурилишида ҳам икки ҳодиса кўзга ташланади, яъни фразеологик маъно ва услубий бўёк¹².

Айрим ибораларда услубий бўёк жуда кам миқдорда, сезилар-сезилмас даражада бўлиб, фразеологик маъно етакчилик қилади. Баъзиларида эса услубий бўёк асосий ўрин тутди. Айрим тилшунослар “фразеологизмларда фақатгина эмоционал-экспрессивлик, услубий бўёк мавжуд, уларда номинатив маъно йўқ”, деб ҳисоблайдилар. Чунончи, Ф.А.Краснов бу ҳақда шундай ёзган эди: “Ибораларда тўғри, номинатив маъно йўқ, уларнинг маънолари билвосита, яъни семантик таянч сўзнинг маъноси орқалигина бевосита воқеликка қаратилган бўлади”¹³. Тилшунос Б.Соатов Ф.А.Красновнинг фикрларига қўшимча қилган ҳолда шундай дейди: “Фразеологизмларда сўзловчининг бирор нарса, ҳодиса ёки предмет, инсон

¹² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 16.

¹³ Краснов Ф.А. О синонимических соответствиях разнородно-просторечных фразеологических единиц в прозе Н.С.Лескова. Ученый зап. Филфака киргизского госун-та. Вып. 4. – Фрунзе: 1957. – С. 18.

ҳақидаги оддий хабарини ифодаламай, балки улар ҳақидаги ижобий ёки салбий баҳосини, экспрессив хусусиятларини ҳамда уларга нисбатан бўлган эмоционал муносабатларини ифодалайди”¹⁴.

Қонун тилидаги иборалар фразеологик маъноси ва услубий бўёғи жиҳатидан кузатилса, уларнинг бошқа услубларда (сўзлашув, бадий, публицистик услубларда) кенг қўлланадиган иборалардан фарқ қилиши кўринади. Бу фарқ шундаки, қонун матнида қўлланадиган ибораларда фразеологик маъно етакчилик қилиб, уларда эмоционал-экспрессивлик, услубий бўёқ сезилар-сезилмас даражада мавжуд бўлади. Қонун тилидаги ибораларнинг бу хусусияти қонун матнларида қўлланадиган иборалар билан бошқа услубларда кенг ишлатиладиган иборалар ўзаро қиёсланганда яна ҳам яққолроқ сезилади:

Умумнутққа хос иборалар	Қонун матнларига хос иборалар
кўнгилни очмоқ кўзи мошдек очилмоқ	ишни очмоқ
эс-ҳушини йўқотмоқ	меҳнат қобилиятини йўқотмоқ
ташвиш тортмоқ азобини тортмоқ қушдек енгил тортмоқ	жиноий жавобгарликка тортмоқ
гапни бир ерга қўймоқ; кўнгилга тугиб қўймоқ;	муҳокамага қўймоқ
тил бириктирмоқ;	жиноий тил бириктирмоқ;
ёғ тушса ялагудек;	атроф-муҳитни соғломлаштирмоқ;

¹⁴ Соатов Б. Ўзбек шеваларида фразеологизмлар ва уларнинг лексик состави // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1987. – 5-сон. – Б. 41.

<i>ақли кирмоқ</i> <i>қўлга кирмоқ</i>	<i>қонуннинг кучга кириши</i>
<i>кун кўрмоқ</i>	<i>чора кўрмоқ;</i>

Кўринадики, умумнутққа хос ибораларда фразеологик маъно билан биргаликда эмоционал-экспрессивлик, услубий бўёқ ҳам асосий ўрин тутса, қонун тилига хос ибораларда эса фразеологик маъно етакчилик қилади. Баъзи иборалар матнидан ташқарида эмоционал-экспрессивлик ифодалаши мумкин, лекин қонун матнида қўлланганда, уларнинг услубий бўёғи сезилмайди. Жумладан, сўзлашув услубида “*Қодиров айбини бўйнига олган эмиш*” типигаги гап қўлланади. Бунда *айбини бўйнига олмоқ* ибораси эмоционал-экспрессивлик ифодаляди. Шу ибора қонун матнида қўлланганда эса услубий бўёқ кузатилмайди. Масалан:

Агар бирор шахс ўзи қилган жиноятни бўйнига олиб келса, прокурор, терговчи, суриштирув органи ёки судья шу шахснинг кимлигини аниқлаб, протокол тузадилар, бу протоколда мазкур шахснинг айтганлари батафсил баён қилинади.

(ЖПК, 92-м.).

Қонун матнидаги ибораларнинг эмоционал-экспрессивлик сезилар-сезилмас даражада ифода этишининг объектив сабаби бор. Маълумки, қонун тилига қатъийлик, нейтраллик, расмийлик каби талаблар қўйилади. Бу талаблар услубий бўёққа йўл бермайди.

Қонун матнида қўлланадиган ибораларни ифодалядиган (номинатив) маъноси жиҳатидан яна ҳам аниқлаштириш мумкин. Улар ҳукукий соҳага тегишли бўлган ёки шу соҳага яқинроқ бўлган тушунчаларни ифодаляди. Масалан, *меҳнат қобилиятини йўқотмоқ* ибораси меҳнат қилишга қодир

эмасликни, *жиноят иши қўзгатмоқ* ибораси бирор факт, воқеа-ҳодисанинг асл моҳиятини аниқлаш учун *олиб* бориладиган тергов ишларини бошлаш, *жавобгарликка тортмоқ* ибораси содир этилган бирор жиноят учун суд олдида жавоб бериш маъноларини англатади.

Қонун матнида қўлланадиган ибораларнинг бевосита воқеликни ифодалашининг сабаби бор, албатта. Қонун тилидаги иборалар таркибидаги айрим сўзлар кўчма маънода келса ҳам ибора бутунлай кўчма маъно касб этмайди, балки уларнинг маънолари, компонентлари ифодалаган маънодан узоқлашиб кетмасдан, шу маънолар орқали равшанлашади. Ибора бир нечта сўзлардан ташкил топса, шу сўзларнинг баъзилари ўзларининг тўғри маъносида, айримлари эса, кўчма маънода ишлатилади. Масалан: *сессияни очмоқ, ишни очик қўрмоқ, овоз бермоқ, муҳокамага қўймоқ, жавобгарликка тортмоқ* ибораларидаги *сессия, иш, овоз, муҳокама, жавобгарлик* сўзлари ўз маъносида, *очмоқ, очик қўрмоқ, бермоқ, тортмоқ* сўзлари кўчма маънода қўлланган.

Қонун матнидаги ибораларнинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири шундаки, иборадаги айрим сўзлар орасига бирор сўзни киритиш, баъзи сўзларни олиш ёки синонимлари билан алмаштириш мумкин. Масалан: *ўз ҳуқуқини сақлаб қолмоқ* – *ўз ҳуқуқини ўзида сақлаб қолмоқ* – *ўз ваколатини сақлаб қолмоқ*; *жамоат назорати билан боғлаб олиб бормоқ* – *жамоат назорати билан қўшиб олиб бормоқ*; *кучини йўқотмоқ* – *ўз кучини йўқотмоқ* кабилар. Қонун тилидаги иборалар ўзларининг бу хусусияти билан эркин бирикмаларга яқин, лекин қонун матнларида ўзининг такрор қўлланиши, яъни доимийлиги билан улардан фарқ қилади.

Фразеологик ибора таркибидаги сўзларнинг ўзаро бирикиб кетиши даражаси ва иборанинг маъноси билан таркибидаги сўзларга хос маъноларнинг муносабати турличадир. Шунга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги барча фразеологизмлар ўзбек тилшунослигига оид адабиётларда уч гуруҳга, яъни фразеологик қўшилма, фразеологик бутунлик, фразеологик

чатишмаларга ажратилган¹⁵. Қонун тилидаги ибораларнинг юқоридаги хусусиятларини ҳисобга олиб, иборанинг қайси турига мансублиги жиҳатидан текширилганда, уларнинг фразеологик қўшилмаларга тўла мос келиши кузатилди.

Маълумки, фразеологик қўшилмалар таркибидаги сўзлардан бирининг кўчма маъносига қурилган бўлиб, улар қуйидаги асосий белгиларга эга:

1. Иборанинг умумий маъноси компонентларининг маъносидан иборат бўлгани учун ибора воқеликни бевосита акс эттиради.

2. Ибора таркибидаги айрим сўзлар кўчма маънода ишлатилиш-ишлатилмаслигидан қатъи назар, ибора бир бутун ҳолда кўчма маънода бўлмайди.

3. Иборанинг компонентлари орасидаги синтактик алоқа жонли (яъни қандай гап бўлакларидан иборатлиги билиниб туради), аммо доимийдир.

4. Ибора гарчи турғун бўлса ҳам, ундаги доимий сўзлар орасига баъзан бошқа сўзлар киритса бўлади¹⁶.

Фразеологик қўшилмаларнинг бу белгилари қонун тилига хос ибораларнинг юқоридаги хусусиятлар билан тўла мос келади. Бу эса, қонун тили иборалари асосан фразеологик қўшилмалардан ташкил топади, деб хулоса чиқариш имконини беради.

Қонун тили лексикасида фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишманинг қўлланмаслиги (ишлатилса ҳам кам миқдорда ишлатилишининг) объектив сабаби бор. Маълумки, фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишма таркибидаги сўзлар ўз лексик маъно мустақиллигини

¹⁵ Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1955. – Б. 4; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966. – Б. 49; Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилидан методик кўрсатмалар ва конспектив курс. – Тошкент, 1979. – Б. 41; Абдуллаев А. Фразеологизмларнинг экспрессивлик хусусияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1976. – 5-сон. – Б. 36 кабилар.

¹⁶ Фразеологик қўшилмаларнинг асосий белгилари тилшунос олим С.Усмонов кузатишлари асосида олинди. Қаранг: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966. – Б. 49.

йўқотган бўлади¹⁷, деярли барча қисмлар кўчма маъно касб этиб, битта яхлит маънони ифодалайди. Натижада уларда фразеологик қўшилмаларга нисбатан эмоционал-экспрессивлик ҳам кучли бўлади. Бу ҳақда А.Абдуллаев шундай ёзади: “Экспрессивлик хусусиятининг доимийлиги ҳамда бундай маъноларнинг кучли ва ранг-баранглиги жиҳатидан фразеологик чатишмалар биринчи ўринда туради. Фразеологик чатишмаларнинг бу хусусияти шу билан характерланадики, улар ифодаланган маъно компонентларининг маъноларидан келиб чиқмайди, компонентлари орасидаги грамматик боғланиш “ўлган” бўлади, таркибида қанча сўз бўлишидан қатъи назар, яхлитлигича бир бутун маънони ифодалайди. Шу туфайли фразеологик чатишмадан англашилган маъно кўпқиррали ва айна пайтда таъсирчандир”¹⁸. Фразеологик чатишма ва фразеологик бутунликларнинг бу хусусиятлари қонун тилининг нейтраллик, қатъийлик, расмийлик белгиларига тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишма қонун тили лексикасида деярли қўлланмайди.

Сўзлар каби иборалар ҳам барча услубларга нисбатан нейтрал ёки бирор услубга хосланиш хусусиятига эга. Қонун тилида қўлланадиган ибораларда ҳам бу хусусиятлар мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги расмий иш услубига хосдир. Масалан, *озодликдан маҳрум этмоқ, атроф муҳитни соғломлаштирмоқ, меҳнат қобилиятини йўқотмоқ, меҳнатни оналик билан қўшиб олиб бормоқ* каби иборалар бошқа функционал услубларга нисбатан расмий иш услубида кўп ишлатилади.

Қонун тилига хос ибораларнинг қўлланишидаги муҳим хусусиятлардан яна бири шундаки, бир модданинг ўзида бир нечта иборалар қўлланиб, улар гапда битта синтактик вазифани бажаради. Бундай ҳолларда, улар кўпинча ҳаракат номининг –(и)ш қўшимчасини қабул қилади. Масалан:

¹⁷ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилидан методик кўрсатмалар ва конспектив курс. – Тошкент, 1979. – Б. 47.

¹⁸ Абдуллаев А. Фразеологизмларнинг экспрессивлик хусусияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1976. – 5-сон. – Б. 37.

Суриштирув, тергов вақтида ёки суд мажлисида гувоҳнинг жабрланувчининг кўрсатма беришидан ёки экспертнинг фикр беришидан бош тортиши ёки бўйин товлаши, шунингдек, гувоҳнинг келишига ёки кўрсатма беришига тўсқинлик қилиши –

Олти ойгача муддатга ахлоқ тузатиши иши ёки юз сўмгача жарима солиши ёхуд жамоат иззаси бериши билан жазоланади

(ЖК, 162-м.).

Шундай қилиб, қонун тилида қўлланадиган ибораларнинг сезилар-сезилмас даражада эмоционал-экспрессив маъно ифода этиши фразеологик маъно етакчи бўлиши ва ибораларнинг кўп қисми фразеологик қўшилмалар бўлиши қонун тили лексикасининг энг муҳим белгиларидан биридир.

ҚОНУН ТИЛИДА ТЕРМИНОЛОГИК ЛЕКСИКА

Қонун тилининг экстралингвистик хусусиятларидан бири бу холислик. Унинг бу хусусияти қонун матнларида эмоционал-экспрессив сўзларни ишлатмасликни, услубий бўёққа эга бўлмаган, барча функционал услубларда умумий равишда ишлатиладиган сўзларни қўллашни талаб этади.

Маълумки, терминларда бундай хусусиятлар тўла мавжуд. Шунинг учун ҳам қонун тилида терминлар кенг миқёсда қўлланади. Ҳуқуқшунос А.Ушаков “Қонун тили – бу терминлашган (терминологик) тилдир”, – деб бежиз айтмаган¹⁹. Дарҳақиқат, қонун тилида терминлар нутқнинг бошқа турларига нисбатан жуда фаол қўлланади. Тилшунос М.Мукаррамов илмий услуб юзасидан кузатишларида бошқа услубларга нисбатан илмий услубда терминларнинг кўп қўлланишини айтиб, “терминларнинг ҳақиқий юзага келиш ва қўлланиш ўринлари илмий адабиётлар тилидир”, деб ёзади²⁰.

¹⁹ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. – Пермь, 1967. – С. 169.

²⁰ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 49.

Ҳақиқатан ҳам, илмий услубнинг аниқлик, холислик, қисқалик, тўлиқлик каби белгилари илмий адабиётлар тилида терминларни кўп қўллашни талаб қилади. Бу жиҳатдан қонунчилик услуби ҳам илмий услубдан қолишмайди. Қонун тилига қўйиладиган қатъийлик нейтраллик, расмийлик, аниқлик ва лўндалик, қисқалик ва тўлиқлик талабларини бажаришда терминлар катта вазифани бажаради.

Қонун ўз мақсаду моҳиятига кўра барча томонидан айнан бир хил идрок этилмоғи, англономғи шарт. Агар терминларнинг маъноси тавсифий йўл билан берилса, терминлар ўрнида тавсифий ифода ва иборалар қўлланса, ўз-ўзидан муайян бир ҳолатни турлича талқин қилиш учун йўл очилади. Шунинг учун ҳам қонун тузувчи мутахассислар қонун матнида терминларни иложи борида кўпроқ қўллашга ҳаракат қилади. Бу ҳақда ҳуқуқшунос В.Н.Когон шундай ёзади: “Қонун матнининг фақат терминлардангина ташкил топиши – энг юксак орзудир. Бунга ҳуқуқ доимо интилади, лекин ҳуқуқшунослик фани ва мақсадининг мураккаблигидан бу юксак орзуга эришиб бўлмайди”²¹. Шунинг учун ҳам қонун матнларида терминлар кўпчилиқни ташкил қилади.

Қонун матнларидаги терминларни гуруҳлаштириш борасида тилшунос ва ҳуқуқшунос олимлар ўртасида турли мунозаралар мавжуд. Ҳуқуқшунос Л.М.Бойко юридик терминларни уч гуруҳга бўлади²².

1. Умумистеъмолдаги терминлар: *жабрланувчи, гувоҳ, шикоят* кабилар.
2. Махсус юридик терминлар: *суд, қонун, жиноят, контрабанда* кабилар.
3. Техник терминлар. А.М.Бойко бундай терминлар ҳаётнинг турли соҳасидан, фан, санъат, техника каби соҳаларидан олинишини айтади.

²¹ Когон В.Н. К вопросу оформления отрасли права. В сб. Вопросы кибернетики и права. – М., 1967. – С. 106.

²² Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 80.

Қонун тилидаги терминларни бу тартибда гуруҳлаштиришни мақсадга мувофиқ деб бўлмайди. Чунки бу гуруҳлаштиришда фан, техника, санъат каби турли соҳанинг терминлари ҳам юридик терминлар таркибига киритилади. Л.М.Бойконинг бу хатосини В.М.Савицкий тузатади. У қонун тилида терминларнинг юқоридаги уч гуруҳи мавжудлигини қайд этиб, лекин бу учта гуруҳга кирувчи терминларнинг ҳаммасининг юридик терминлар, деб эмас, балки “ҳуқуқий нормани шакллантириш учун терминларнинг уч гуруҳидан фойдаланилади”, – дейди²³.

Айрим олимлар қонун тилида қўлланадиган терминларни қуйидагича гуруҳлаштиришади²⁴.

1. Умумистеъмолдаги терминлар: *ариза* (заявление), *қоида* (правило), *ҳаракат* (действие), *йиғилиш* (заседание) кабилар.

2. Кенг қўлланадиган, аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб қиладиган терминлар: *шикоят* (жалоба), *жабрланувчи* (потерпевший), *шартнома* (договор), *шикоятнома* (жалоба) кабилар.

3. Махсус юридик терминлар: *қонун* (закон), *жиноят* (преступление), *прокурор* кабилар.

4. Техник (ҳар хил соҳанинг) терминлар: *фонограмма*, *диспозитив*, *микрофарада* кабилар.

Қонун тилидаги барча терминларни бундай гуруҳлаштиришни тўғри деб топмадик. Чунончи, *ариза* сўзи умумистеъмолдаги терминлар гуруҳига, *шартнома*, *шикоятнома* сўзлари эса оммавий равишда қўлланадиган, юридик соҳага яқин терминлар гуруҳига киритилган, ваҳоланки, *ариза* ҳам, *шартнома* ҳам, *шикоятнома* сўзлари ҳам иш қоғозларининг номларидир. Шунингдек, *жабрланувчи* сўзи оммавий равишда қўлланадиган, юридик соҳага яқин бўлган терминлар туркумига киритилган, аслида эса бу сўз соф

²³ Савицкий В.М. Язык процессуального закона // Вопросы терминологии. – М., 1987. – С. 24.

²⁴ Язык закона. – М.: Юридическая литература, 1990. – С. 70.

юрідик терминдир. Бундан ташқари, қонун матнларида бошқа услубларга нисбатан кўпчиликни ташкил қиладиган ижтимоий-сиёсий терминлар (*давлат, ҳокимият, байроқ, герб*) ҳам мавжудки, бу терминлар тадқиқотчиларнинг диққат назаридан четда қолган. Қонун тилидаги барча терминларни бу тартибда таснифлаш кўпроқ ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ёритилган бўлиб, бу таснифлашда асосий эътибор терминларнинг луғавий жиҳатдан кўпроқ ҳуқуқий маъно ифодалашига қаратилган. Бу фикрларга ҳам ижодий, ҳам танқидий нуқтаи назаридан ёндашиб, қонун тилидаги терминларни қуйидагича гуруҳлаштиришни маъқул деб билдик:

- 1) ижтимоий-сиёсий терминлар;
- 2) кенг қўлланадиган, аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган терминлар;
- 3) юридик соҳага оид бўлмаган терминлар;
- 4) соф юридик терминлар.

Ижтимоий-сиёсий терминлар. Ҳар қандай давлатнинг сиёсий устқурмаси фаолияти қонунларда ифодаланади. Шунга кўра шу давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, мафқураси, ижтимоий-сиёсий воқеалари, улар билан боғлиқ бўлган ҳодисалар қонун матнларида ўз аксини топади, шунингдек, қонунни яратувчи “муаллиф” – давлат, ҳукумат, жамият. Қонун, шу давлат, шу жамият манфаатларига хизмат қиладди. Шунинг учун қонун матнларида кўплаб ижтимоий-сиёсий терминлар қўлланади. Бундай ижтимоий-сиёсий терминларга *давлат, ҳокимият, референдум, республика, демократия, партия, байроқ, герб, давлат мадҳияси, сулҳ* каби бир қанча терминларни келтириш мумкин. Тилшунос А.А.Бурячок терминологияда ижтимоий-сиёсий терминларнинг ўрни ҳақида “улар терминология лексикасининг асосий қатламидир”²⁵, – деб ёзган эди.

²⁵ Бурячок А.А. Формування стильного фонду соціально-політично лексики східнослов'янських Мов. – Київ, 1969. – С. 22.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодексига нисбатан Конституция матнида ижтимоий-сиёсий терминлар юридик терминларга нисбатан кўпчиликни ташкил қилади. Буни Конституциянинг ҳар бир моддасида кузатиш мумкин. Масалан:

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўлиниши принципига асосланади.

(ЎК, 11-м.)

Кўринадики, бу моддада *Ўзбекистон Республикаси, давлат, ҳокимият, қонун чиқарувчи, ижро этувчи* каби бир қанча ижтимоий-сиёсий терминлар мавжуд. Албатта, Конституция матнида ижтимоий-сиёсий терминлар миқдорининг юқори бўлишининг объектив сабаби бор. Чунки Конституция давлатнинг бош қомуси, йўналиши, ривожланиш йўли. Шу жамиятдаги барча қонунлар Конституцияга асосан яратилади. Шунинг учун Конституция матнида ижтимоий-сиёсий терминлар фаол қўлланади.

Кенг қўлланадиган, аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган терминлар. Қонун тилида қўлланадиган терминларнинг яна бир гуруҳи борки, бу терминларни ижтимоий-сиёсий терминларга ҳам, соф юридик терминларга ҳам киритиб бўлмайди. Бундай терминлар оммавий равишда кундалик фаолиятимизда жуда кўп ишлатилса-да, уларнинг туб илдизида расмийлик ётади, ўз навбатида, уларни том маънодаги ҳуқуқий соҳанинг термини, деб ҳам бўлмайди. Бундай терминлар ҳуқуқий ҳужжат матнига киргач, ўз маъносини бир қадар торайтириб, махсус маъно касб этади. Бундай терминларга қонун тилида қўлланадиган ҳар хил иш қоғозларининг номлари *ариза, шикоят, тавсиянома, таржимаи ҳол, ишонч хати* кабилар, шунингдек, *мажлис, меҳнат стаж*и каби терминларни кўрсатиш мумкин. Конституция, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси матнларида кенг қўлланадиган, аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган терминлар ижтимоий-сиёсий терминларга нисбатан ҳам,

юримдик терминларга нисбатан ҳам миқдор жиҳатдан камчиликини ташкил қилади.

Юримдик соҳага оид бўлмаган терминлар. Қайси соҳа бўлишидан қатъи назар, албатта, шу соҳанинг ички ва ташқи тартиб-интизоми бўлади. Бу қонун қабул қилиш йўли билан мустаҳкамланади. Бундай қонун матнларида ижтимоий-сиёсий терминлар билан биргаликда шу соҳага тегишли бўлган терминлар ҳам кенг қўлланилади. Масалан:

қишлоқ хўжалигига оид қонун матнларида: *ер мониторинги, лимит, питомник, давлат ер кадастри, ер кадастри, кадастр* кабилар;

химия саноатига оид қонун матнларида: *модда, азот, туз, ишқор, кислота, кислород, асос, реакция, темир* кабилар:

адабиёт ва санъат соҳасига оид қонун матнларида: *театр, актёр, артист, ҳофиз, рассом, маданият* кабилар.

Қонун қанчалик тор доирадаги кишиларга, яъни фақат маълум бир соҳа ходимларигагина мўлжалланган бўлса, унда шунчалик кўп шу соҳанинг терминлари қўлланиши кузатилади. Бундай қонун матнларида ижтимоий-сиёсий терминларга нисбатан шу соҳа терминлари кўпчиликини ташкил қилади. Жумладан, 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган Наслчилик тўғрисидаги қонунда: *наслчилик, селекция, генетик белги, генофонд, наслдорлик* сингари 400 га яқин терминлар ишлатилган. Ҳатто айрим моддаларнинг асосан шу соҳага оид терминлардан тузилганлигини ҳам кўриш мумкин. Масалан:

3- модда. Наслчилик объектлари

Наслдор ҳайвонлар - қорамоллар, қўйлар, эчкилар, отлар, туялар, чўчқалар, шунингдек паррандалар, балиқлар, асаларилар, инак қурти, ёввойи ҳайвонлар (бундан буён матнда ҳайвонлар деб юритилади) ва уларнинг насли маҳсулоти наслчилик объектлари ҳисобланади.

Кўринадикки, айрим соҳаларгагина оид бўлган қонун матнларида шу соҳага оид терминлар кўпчиликини ташкил қилади. Ҳуқуқий ижодкорлик жараёнида бундай қонунларнинг барча учун тушунарли бўлмаган терминлардан ташкил топишига йўл қўйилади. Чунки бундай қонунларнинг шу соҳа ходимлари учунгина тушунарли бўлиши табиий ҳолат ҳисобланади.

II БОБ. ҚОНУН ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ЮРИДИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ

ЮРИДИК ТЕРМИНЛАР: ТАСНИФИ ВА ЛИНГВИСТИК ТУЗИЛИШИ

Мазкур тадқиқотни яратишда биз асосий эътиборни юридик терминларга қаратиб, уларни маъно ва тузилишига кўра ўрганиб чиқдик. Шунингдек, юридик терминлар тараққиёти масалаларига мумкин қадар муфассал тўхталиб ўтишга ҳаракат қилдик.

Юридик терминлар – тор доирадаги махсус ҳуқуқий тушунчани аниқ ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаларидир. Уларсиз қонун матнини тасаввур этиб бўлмайди. Ҳар қандай қонун матнида юридик терминлар миқдор жиҳатдан салмоқли ўрин эгаллайди. Масалан:

Конституциявий суд судьялари даҳлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар
(ЎК 37-б. 108-м.).

Айниқса, юридик терминларнинг қўлланиш миқдори Конституцияга нисбатан ҳам Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодексларида юқоридир. Агарда Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодекслари матнини киши организмига қиёсласак, юридик терминларни эса Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари матнининг суяги (склети) дейиш мумкин. Чунки бу кодекслардаги модда, жумла ва гапларнинг кўпинча юридик терминлардангина ташкил топиши асосий ҳолатдир. Масалан:

Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ва жабрланувчи
гувоҳлантирилиши мумкин.

(ЖПК 78-б. 143-м.).

Мазкур ишда Конституция, Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодексидаги барча юридик терминларни ўрганиб чиқиб, уларни маъносига кўра қуйидагича гуруҳлаштирдик:

1. Ҳуқуқий соҳанинг маъмурий органлари ва бу органлардаги айрим бўлим номлари: *адвокатура, юридик маслаҳатхона, суд, қамоқ, турма, колония, лагерь, ички ишлар бўлими, прокуратура, автомобиль назорати, қарцер* (ашаддий маҳбуслар сақланадиган жой), *суд президиуми, жиноят-қидирув бўлими* кабилар.

2. Ҳуқуқий соҳада фаол қўлланадиган айрим ҳужжат номлари: *Конституция, қонун, кодекс, модда, амнистия* (авф этилиши), *айбнома, аноним хати, даъво аризаси, жиноят кодекси, жиноят процессуал кодекси, маъмурий ҳуқуқбузарлик кодекси, прокурорнинг хусусий протести, кассацион ишкоят* (суд ҳукмидан норозилик), *фабула* (жиноят ишида айбдорга қўйиладиган айбнинг изчил баёни), *диспозиция* (қонуннинг бош қисми) кабилар.

3. Ҳуқуқий соҳада ишлайдиган шахсларнинг мансаб ва лавозимлари: *судья, адвокат, ҳимоячи, терговчи, прокурор, айбловчи, суд ижроچиси, халқ маслаҳатчиси, сержант, капитан, подполковник, полковник* кабилар.

4. Ҳуқуқий соҳа билан алоқадор шахсларнинг номлари: *судланувчи, қўпоровчи, айбланувчи, айбдор, гувоҳ, ҳолис, гувоҳ, гумон қилинувчи, кафилик берувчи, маҳбус, меросхўр, ворис, даъвогар, мансабдор шахс* кабилар.

5. Жиноят турларининг номлари: *мансабдорлик жинояти, жинсий жиноят, хўжалик жинояти, ҳарбий жиноят, давлатга қарши жиноят, тажовуз қилиш, номусга тегиш, пора бериш, пора олиш, босқинчилик қилиш, қалбаки пул ясаш, бесоқолбозлик, дизертирлик, зўрлаш, суиқасд қилиш* кабилар.

6. Жиноятни очиш учун қилинган ишлар номи: *суриштирув, тергов, дастлабки тергов, қўшимча тергов, сўроқ, тафтиш, тинтув, реституция* (дастлабки ҳуқуқий ҳолатни тиклаш), *презумция* (фактнинг асли топилгунча

шу фактни тўғри деб топиш), *кўрсатма бериш, эксгумация* (мурдани қазиб олиб, экспертиза ўтказиб, яна кўмиш), *қидириш, излаш, ахтариш* кабилар.

7. Суд ҳукмининг номлари: *озодликдан маҳрум этиш, мусодара қилиш, ахлоқ тузатиш, шартли ҳукм, қўшимча жазо чоралари, фавқулодда жазо чораси* кабилар.

Юридик терминларнинг асосий мазмуний гуруҳлари ана шулардан иборат.

Юридик терминлар тузилиш жиҳатидан олиб қаралганда, энг аввало, туб ва ясама терминларга фарқланади. Ясама терминларнинг эса, асосан, семантик, морфологик, синтактик усуллар билан ясалиши кузатилади.

Тузилишига кўра юридик терминлар содда, жуфт, кўшма ва сўз бирикмаси шаклида бўлиб, уларнинг асосини *суд, айб, жиноят, қонун, кодекс, ҳуқуқ* каби туб сўз-терминлар ташкил қилади.

Содда терминлар жуфт, кўшма ва қисқартма шаклдаги терминларга нисбатан миқдор жиҳатидан кўп бўлиб, уларнинг ясалишида икки сўз туркуми, яъни от (*маслаҳат-чи, ҳуқуқ-шунос, ҳимоя-чи*) ва феъл (*суриштир-(у)в, терг-(о)в, қидир-иш*) феъл қатнашади. Юридик терминларнинг ясалиши, умуман, таркибий хусусиятлари юзасидан М.Қосимованинг махсус диссертацион иши мавжуд бўлганлиги учун биз энг асосий ҳолатларгагина тўхталишни мақсадга мувофиқ деб билдик²⁶.

Содда терминлар асосан қуйидаги аффикслар орқали ясалади:

1. *-чи* аффикси адабий тилдаги каби юридик терминларнинг ясалишида ҳам жуда фаол бўлиб, у ясовчи асос билдирадиган нарс ва ҳодисаларнинг хусусиятига қараб ҳуқуқий фаолиятнинг маълум бир соҳасига оид бўлган шахс маъносидаги терминларни ясайди. Масалан: *ҳимоячи, далолатчи, ижрочи, маслаҳатчи* кабилар.

²⁶ Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986.

2. -*вчи* қўшма аффикси жуда фаол бўлиб, у асосан қуйидаги маъноли терминлар яшаш учун хизмат қилади:

а) феълдан англашилган ҳаракатга алоқадор бўлган, уни бажарувчи шахсни билдирувчи терминни ясайди, чунончи: *терговчи, суриштирувчи, айбловчи* кабилар;

б) феълдан англашилган ҳаракатга тортилувчи шахсни билдирадиган терминни ясайди, масалан: *айбланувчи, жабрланувчи, судланувчи, жазоланувчи* кабилар. Бундай ҳолларда, феъл ўзлик, мажҳуллик даражаларида бўлади.

3. -*в* аффикси: а) асосдан англашилган ҳаракат билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий жараёни ифодалаш учун хизмат қилади, масалан: *тергов, суриштирув, тинтув, судлов* кабилар;

б) асосдан англашиган ҳаракат билан боғлиқ ҳужжат номини билдирувчи терминни ясайди. Масалан: *тўлов* кабилар.

4. -(*и*)*и* аффикси асосдан англашилган ҳаракат билан боғлиқ ҳуқуқий жараёни ифодалайди: *ахтариши, излаш, қидириши, айблаш* кабилар.

5. -*шунос* аффикси асосдан англашилган нарса, соҳа билан шуғулланувчи ҳуқуқий шахсни билдирувчи терминни ясайди, масалан: *ҳуқуқшунос, қонунишунос, хатишунос* кабилар.

6. -*гар* аффикси асосдан англашилган нарса, ҳаракат билан боғлиқ шахс номини яшаш учун хизмат қилади, масалан: *жавобгар, даъвогар* кабилар.

7. -*дор* аффикси асосдан англашилган нарсага эга бўлган шахс номини ясайди, масалан: *айбдор, гумондор, амалдор, заминдор, мулкдор* кабилар.

8. -(*и*)*м* аффикси асосдан англашилган ҳаракат билан боғлиқ ҳужжат номини ясайди, масалан: *ажрим, битим* кабилар.

9. -*хўр* асосдан англашилган нарсага эгалик қиладиган шахс номини ясайди, масалан: *меросхўр, нафақахўр* каби.

10. -*лик* аффикси асосдан англашилган ҳаракат билан боғлиқ жараёни ифодалайди, масалан: *босқинчилик, судланганлик, ўғрилиқ* кабилар.

Юридик терминлар доирасида жуфт терминлар ҳам салмоқчи ўрин эгаллайди. Бундай юридик терминларга *ҳуқуқ-тартибот*, *қонун-қоида*, *хатти-ҳаракат*, *талон-тароғ* каби терминларни келтириш мумкин.

Тилшунос М.Қосимова ўз кузатишларида *судланган* – *маҳкум*, *айбланувчи* – *судланувчи* каби терминларни жуфт терминлар сифатида талқин этади²⁷. Бу фикр бир оз мунозарали, чунки юқоридаги терминларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида термин бўлиб, улар доимо *судланган*, *маҳкум*, *айбланувчи*, *судланувчи* тарзида ишлатилади. Бунда мазкур терминлар жуфтлиги бир ҳуқуқий тушунчани ифода эта олмайди, ифодалаши ҳам мумкин эмас, чунки улар бошқа-бошқа тушунча ифодачиларидир.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, композицион усул билан сўз ясаш каммаҳсул бўлиб, айрим ўринлардагина *ҳуқуқбузар*, *қонунбузар*, *тилхат* каби терминлар учрайди.

Бундан ташқари, юридик терминлар қисқартма шаклда ҳам учрайди. Масалан: *ЖК* – жиноят кодекси, *ЖПК* – жиноят-процессуал кодекси кабилар.

Сўз бирикмаси шаклидаги терминлар жуда ҳам фаол бўлиб, уларни шартли равишда иккига: оддий ва мураккаб сўз бирикмаси шаклидаги юридик терминларга ажратиш мумкин.

Оддий сўз бирикмаси шаклидаги юридик терминлар икки сўздан ташкил топган бўлиб, улар ҳуқуқий соҳага оид маъноларни англатади. Улар:

- а) икки юридик терминдан, масалан, *жиноят кодекси*;
- б) умумадабий тилдаги сўз (аниқловчи) ва юридик терминдан (аниқланмиш) масалан, *жиноят кодекси*, *жамоат қораловчиси*;
- в) соф юридик термин (аниқловчи) умумадабий тилдаги сўз (аниқланмиш), масалан: *судлов ишлари*, *тергов ҳаракатлари*;
- г) умумадабий тилдаги икки сўздан: *ахлоқ тузатиш*, *мажбурий чора*, *кафолат берувчи* кабилардан ташкил топади.

²⁷ Қосимова М. Юқоридаги манба. – Б. 20.

Икки таркибли юридик терминлар морфологик жиҳатдан асосан уч хил кўринишда бўлади:

1. От + от: *халқ маслаҳатчиси, жиноят кодекси, жамоат ҳимоячиси, жамоат қораловчиси*;
2. Сифат + от: *ҳарбий жиноят, майда ўғирлик, холис гувоҳ* кабилар;
3. От + феъл: *номусга тегиш, пора бериш, пора олиш, босқинчилик қилиш* кабилар.

Мураккаб юридик терминлар уч ва ундан кўп сўздан ташкил топган терминлар бўлиб, улар сўз бирикмаси шаклидаги терминлар орасида миқдор жиҳатдан кўпдир. Бундай юридик терминларга:

уч компонентли: *жиноят қидирув бўлими, қонун чиқарувчи орган, суднинг бошқарув мажлиси, қўшимча жазо чоралари* кабиларни;

тўрт компонентли: *дастлабки ҳуқуқий ҳолатни тиклаш* (реституция), *ўзини руҳий касалликка олиш, тиббий характердаги мажбурий чоралар* кабиларни;

беш компонентли: *икки ва ундан кўп судланган шахс* (рецидивист), *ҳокимият ёки хизмат ваколатидан четга чиқиш* кабиларни мисол сифатида келтириш мумкин.

ЎЗБЕК ЮРИДИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ

ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАЛАРИ

(1920-2020 йиллар)

Мазкур тадқиқотда биз ўзбек юридик терминларининг ривожланиш тараққиётини аниқлаш мақсадида собиқ совет ҳокимияти даврида, яъни октябрь тўнтаришидан то ҳозиргача қабул қилинган қонунларни ва бу даврда яратилган юридик терминлар луғатини ўрганиб чиқдик. Бу кузатишлар 1920-2020 йилларда юридик терминлар бешта даврни босиб ўтганлигини кўрсатди. Бу даврларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

1. Арабча юридик терминларнинг салмоқли ўрин эгаллаган даври (1917-1937).
2. Русча юридик терминларнинг мажбуран ёппасига кириб келиши (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача).
3. Русча юридик терминларнинг аста-секинлик билан (бир маромда) кириб келиши (1950 йилнинг ўрталаридан 1989 йилгача).
4. Русча (европача) юридик терминларни ўзбекчалаштириш жараёнининг бошланиши ва ундаги айрим бир ёқлама ҳаракатлар (1989-1993 йиллар).
5. Юридик терминлари тараққиётининг тўғри йўналиш тамойиллари белгилаб олиниши (1993 йиллардан ҳозиргача).

Арабча юридик терминларнинг салмоқли ўрин эгаллаган даври (1920-1937). Рус истилосигача ўзбек халқининг ҳуқуқий нормаси шариат ҳисобланган. Шариат нормалари араб тилида битилган бўлиб, шунга кўра бу даврларда ўзбек ҳуқуқий тушунчалари араб тилидаги сўз ва терминлар асосида юритилар эди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг қози судлари йўқотилиб, совет судлари вужудга келди ва бу даврлардан бошлаб кўплаб қонунлар қабул қилина бошланди. Дастлабки йилларда ўзбек ҳуқуқий тилини яратиш борасида, яъни рус тилида ёзилган қонунлардаги ҳуқуқий сўз ва терминларни ўзбек тилида қандай ифодалаш мумкинлиги ҳақида кўпдан кўп тортишувлар бўлди.

Айрим олимлар русча юридик терминлар ўрнида илгаридан мавжуд бўлган, яъни шариат нормаларидаги арабча терминлар асосида юритишни таклиф қиладилар. Шу нуқтаи назардан бу йилларда бир қанча юридик терминлар араб тилидан олинган терминлар асосида юритилди, масалан: *прокурор – муддаи умуми, томонлар – тарафайн, нотариус – муқавала маъмури, ҳомийлик ҳуқуқи – васоят ҳуқуқи, озодлик ҳуқуқи – варосат ҳуқуқи* тарзида юритилган.

Айрим олимлар эса ўзбек юридик терминларини туркий тилларга хос сўзлар асосида юритишни маъқул деб биладилар. Бу йўлда маърифатпарвар олим Ғози Юнус томонидан кўп ишлар қилинди. У 1926 йилда “Русча-ўзбекча қисқача ҳуқуқий ва сиёсий луғат”ни тузди²⁸. У луғатда русча юридик терминларни туркий сўзлар асосида беришга ҳаракат қилган, у бу ишда кўпроқ буюк жаҳонгир Амир Темурнинг “Темур тузуклари” китобига асосланади ва кўп юридик терминларни шу китобдан олади. Масалан, *суд – йорғу, гувоҳ – айғоқчи, кодекс – тузук, судья – йорғучи*.

Шу терминларга асосланган ҳолда 1926 йилда “Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳуриятининг жазо тузуғи” номли жиноят кодекси, “Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳуриятининг жазо-йўруқ тузуғи” номли жиноят процессуал кодекслари нашр этилди.

Умуман бу йиллардаги қонун матнларига назар ташлайдиган бўлсак, унда барибир арабча юридик терминлар салмоқли ўрин эгаллашини кўриш мумкин. Чунончи:

Конституция	– Асли Қонун, Қонун Асосий, Асосий қонун
Жиноят кодекси	– жазо тузуғи, жазо қонунлари мажмуаси
Жиноят процессуал кодекси	– жазо-йўруқ тузуғи, жиноят муҳокамасининг қонунлар мажмуаси
Декрет	– фармойиш
маълумотнома	– кафирнома
(справочник)	
Манифест	– баённома
Жарима	– жазо пули
жиноят ҳуқуқи	– жазо ҳуқуқи

²⁸ Ғози Юнус. Русча-ўзбекча қисқача ҳуқуқий ва сиёсий луғат. – Тошкент: Ҳуқуқнашр, 1926. – Б. 33.

Кодекс	– мажмуа
Устав	– устав, низомнома, дастуриламал
суд тузилиши	– суд тузув
Пленум	– ялпи ўлтириш
инструкция	– дастуриламал
милиционер	– соқчи
Шартнома	– муаҳда
Муддат	– мурури замон
Трибунал	– ҳукм минбари
Судья	– воситачи
инспекция	– нозирлик
Съезд	– қурултой
Союз	– уюшма
байналмилал	– байналхалқ
пролетариат	– йўқсил
империализм	– жаҳонгирлик
археология	– осариатиқа
диалектик материализм	– мужодалавий моддачилик

Русча юридик терминларнинг мажбуран ёппасига кириб келиши (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача). 1933 йилда маъмурий-ҳуқуқий луғат чоп этилди. Бу луғатда ҳам русча сўзларни мумкин қадар ишлатмасликка, кўпроқ арабча, туркий тилларга хос ясама юридик терминларни киритишга ҳаракат қилинган. Бундай интилиш ва арабча юридик терминларни сақлаб қолиш анъанаси 1938 йилгача давом этган. 1938 йилдан бошлаб ўзбек қонунларининг матнларида ёппасига бир қанча русча юридик терминлар қўллана бошланди. Буни Ф.С.Бакировнинг кузатишлари ҳам тасдиқлайди. Унинг аниқлашича, 1927 йилда нашр этилган Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг биринчи бўлимида 41 та юридик термин мавжуд

бўлиб, шундан 38 таси арабча, 3 таси русча юридик терминлар бўлган. 1938 йилда қайта нашр этилган китобнинг шу бўлимида 41 та юридик терминдан 35 таси русча-европача юридик терминга айлантирилган, 6 таси эса арабча юридик терминлигича қолган ёки 1927 йилда чоп этилган Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг “Давлатга қарши жиноятлар” бўлимида 142 та юридик термин қўлланилган бўлиб, шундан 123 таси арабча, 19 таси русча бўлган. 1938 йилда қайта нашр этилган шу китобнинг юқоридаги бўлимида 142 та юридик терминдан 129 таси русча юридик терминга айлантирилган, қолган 13 таси арабча юридик терминлигича қолган²⁹.

Умуман бу йилларда (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача) русча юридик терминлар мажбуран, (уларнинг ўзбекча муқобили бўлса-да) сунъий равишда, ёппасига олиб кирила бошланди. Бу йилларда амалда бўлган қонун матнларига назар ташлайдиган бўлсак, унда қуйидаги терминлар рус тилида қандай бўлса, ўзбек тилида ҳам шундайлигича ишлатилганини кўриш мумкин: *отвод, давность, секретар, протокол, заседатель, суд состави, орган, опроеделение, эксперт, свидетель, гражданлик делоси, статья, штраф, справочник* кабилар. Бу жараён 1950 йилларнинг ўрталаригача давом этди. Бу даврда русча юридик терминлар таркибининг кескин ошиб кетишининг, албатта, сабаблардан бири сифатида “барча тилларни бирлаштириш” сиёсатини кўрсатиш мумкин.

Русча юридик терминларнинг аста-секинлик билан (бир маромда) кириб келиши (1950 йилнинг ўрталаридан 1989 йилгача). 1950 йилларнинг ўрталаридан бошлаб, русча юридик терминлар кириб келиш жараёни бир оз секинлашди. Бу даврга келиб ҳатто айрим (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача русча бўлган) терминларни ўзбекчалаштиришга эришилди, чунончи, бу йиллардаги қонун матнларида русча *заседатель – маслаҳатчи, определение – ажрим, свидетель – гувоҳ, статья – модда*

²⁹ Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии. В сб.: Уч. зап. Таш. юрид. инс-та. Вып.1. – С. 282.

тарзида берилди, лекин асосий юридик терминлар рус тилида қандай бўлса, ўзбек қонунларининг матнларида шундайлигича ишлатиш давом этди.

1959 йилда ҳуқуқшунос олим Ф.Бакиров томонидан “Юридик терминлар луғати”³⁰, 1983 йилда Ф.Муҳиддинов, К.Мирзажоновлар томонидан “Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғат-справочниги”³¹ нашр этилди. Бу луғатларда ҳам айрим юридик терминларнинг ўзбекча муқобили бўлса-да, уларнинг ўрнида кўпроқ русча терминларни бериш тамойилига амал қилинди. Аммо бундай терминларнинг аксариятини рус тилидан ўзлашган дейиш унчалик тўғри бўлмайди. Улар рус тили орқали бошқа тиллардан ўтиб ўзлашган сўзлардир. Масалан, лотин тилидан: *адвокат, акция, декларация, диктатура, делегат, депутат, империализм, император, инспектор, инструктор, канцелярия, квалификация, кодекс, коллегия, конституция, прокурор, манифест, нота, орден, консул* кабилар.

Француз тилидан: *гарантия, декрет, анкета, буржуазия, бюджет, бюллетень, жюри, директива, комитет, коммерсант, компания, министр, модель, паспорт, армия* кабилар;

немис тилидан: *арест, гаупвахта, вексель, лагерь, группа, ефрейтор, квартира* кабилар;

юнон тилидан: *монополия, монархия, музей, некролог, амнистия, гегемон, монография, демократия* кабилар;

инглиз тилидан: *блок, колледж, концерт, мистер* кабилар;

араб тилидан: *адлия, адмирал, қонун, жиноят, жосус, қотил, маҳбус, маҳкум, мусодара, маҳкама, ҳукумат, давлат, мулк, маъмурият, муҳокама* кабилар.

³⁰ Бакиров Ф.С. Юридик терминлар луғати. – Тошкент: Фан, 1959.

³¹ Муҳиддинов Ф., Мирзажонов К. Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча луғат-справочниги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

Умуман, ҳозирги замон юридик терминлари ичида бундай сўзларни кўплаб учратиш мумкин.

Русча (европача) юридик терминларни ўзбекчалаштириш жараёнининг бошланиши ва ундаги айрим бир ёқлама ҳаракатлар (1989-1993 йиллар). 1989 йил 21 октябрь ўзбек тилининг давлат тили мақомини олиши ва Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик шарофати билан ўзбек юридик тилини ривожлантириш юзасидан ижобий жараёнлар бошланди. Собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида рус ва европа тилларидан ноўрин ўзлашган аксарият юридик терминларнинг ўзбекча муқобил шакллари танланди.

1993 йилда масаланинг ниҳоятда муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда ҳуқуқшунос олимлар Ғ.Аҳмедов, А.Саидов, У.Бозоров раҳбарлигида “Юридик терминлар ва иборалар луғати” яратилди.³² Бу луғатда европа тилларидан ўзлашган юридик терминларнинг ўзбекча муқобилларини беришга ҳаракат қилинган бўлиб, бу билан луғатни тузувчилар октябрь тўнтаришидан сўнгги дастлабки луғат тузиш анъанасини давом эттирганлар.

Луғатнинг энг аҳамиятли томони шундаки, унда европа тилларидан ўзлашган юридик терминларнинг ўзбекча муқобили ўзбек халқининг, ўзбек тилининг миллий хусусиятларидан келиб жуда тўғри танланган. Масалан: *аукцион* - *ким ошди савдоси*, *гонорар* - *қалам ҳақи*, *двоевластие* - *қўйхўкимиятчилик*, *арест дисциплинарный* - *интизомий қamoқ*, *выездное судебное заседание* - *сайёр суд мажлиси* кабилар.

Аммо луғатдаги барча сўзларнинг, юридик терминларнинг ўзбекча муқобили тўғри танланган деб бўлмайди, унда айрим бир ёқламали ҳаракатлар ҳам кузатилади. Чунончи: *Ветеран Великой Отечественной войны* - *Улуғ Ватан уруши кайвонийси (?) Ветеран труда* - *меҳнат кайвонийси (?)* яъни *ветеран* термини *кайвоний* деб берилади.³³

³² Юридик атамалар ва иборалар луғати. – Т.: Адолат, 1993.

³³ Ўша жойда. – 19-б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида *кайвоний* сўзининг: 1) *дастурхончи хотин*, 2) *уй бекаси*; 3) *кўп нарсани биладиган, билимдон* маънолари қайд этилади.³⁴ Кўринадики, *кайвоний* сўзи *ветеран* терминининг маъносини бермайди.

Луғатда рус тилидаги *ездовые* - *чопар, чавандоз, салт (?)* тарзида берилади.³⁵ Бунда *салт* сўзи ноўрин танланган. Чунки *салт* сўзининг маъноси: 1) *аравага қўшилмаган, аравасиз (от ҳақида)*; 2) *юксиз*, 3) *бекорга* маъноларини бериб, умуман от (ҳайвон)ларга нисбатан ишлатилади.³⁶ *Ездовые* термини эса *от* эмас, балки *чавандоз, чопар* маъноларини англатади.

Луғатда айрим ҳолатларда рус тилидан ўзлашган икки термин ўзбекча бир термин асосида берилади. Масалан, *союз* ва *ассоциация* - *уюшмалар уюшмасидир*.

Умуман, ҳар қандай луғатда бундай мулоҳазали ўринлар бўлиши табиий. Энг муҳими луғатни тузувчи олимлар, биринчи навбатда, соф миллий ўзбек юридик терминларини шакллантиришга ва ривожлантиришга ҳаракат қилганлар ва маълум маънода бунга эришганлар.

Бундан ташқари, мамлакатимизнинг мустақил қонунчилик тизими тантанаси ўлароқ кўпгина чет тилларидан ноўрин ўзлашган юридик терминларнинг қонун матнларида миллий-ҳуқуқий шакллари берилмоқда, жумладан: *давность* - *ўтган муддат*, *суд состави* - *суд таркиби*, *секретарь* - *котиб*, *заседатель* - *маслаҳатчи*, *штраф* - *жарима*, *справочник* - *маълумотнома*, *отвод* - *раiddия*, *протест* - *эътироз*, *администрация* - *маъмурият*, *маъмурий идора*, *канцелярия* - *идора*, *девонхона*, *кабинет* - *девон*, *маҳкама*, *виетка* - *олиб кетиш*, *гарантия* - *кафолат*, *гаров*, *договор* - *шартнома*, *гражданлик* - *фуқаролик*, *гражданин* - *фуқаро* тарзида берилмоқда.

³⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – 358-б.

³⁵ Юридик атамалар ва иборалар луғати. – 39-б.

³⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – 358-б.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1990 йиллардан кейин айрим юридик терминларнинг семантик тузилишида маъно ўзгаришлари ҳам юз берди. Жумладан, ўзбек тилига арабчадан ўзлашган *фуқаро* сўзи 1990 йилларга қадар қуйидаги икки маънони ифодалаган: 1) бирор мамлакатнинг доимий аҳолиси; 2) оддий қора халқ вакили.³⁷ Бу сўз ўша йилларда асосан юқоридаги иккинчи маъносида ишлатилиб, биринчи маъносини ифодалаш учун русча *гражданин* сўзи ишлатилган.

Ҳозирда *фуқаро* сўзи ўзининг иккинчи (оддий қора халқ вакили) маъносини йўқотиб, мамлакатнинг доимий аҳолиси маъносини тўла ифодаламоқда. Бундай айрим сўзларнинг ўз тараққиёти давомида маъно ўзгаришига учраши табиий ҳолат ҳисобланади.

Бош қомусимиз бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг матнида ҳам европа тилларидан ўзлашган қатор сўзларнинг ўзбекча муқобиллари берилган, чунончи: *система* - *тизим*, *территория* - *ҳудуд*, *состав* - *таркиб*, *гражданин* - *фуқаро*, *союз* - *уюшма*, *район* - *туман*, *программа* - *дастур*, *комитет* - *қўмита*, *министр* - *вазир*, *ревизия* - *тафтиш*, *область* - *вилоят*, *идеология* - *мафкура*, *акт* - *ҳужжат*, *ветеран* - *фахрий*, *гарантия* - *кафолат*, *гимн* - *мадҳия*, *группа* - *гурух*, *министерство* - *вазирлик*, *традиция* - *анъана*, *фонд* - *жамғарма*, *экономика* - *иқтисодиёт* тарзида ифодаланган. Ўз навбатида, бу терминларнинг ўзбекча муқобиллари ўзини тўла оқлайди ва шу терминнинг маъносини айнан ифодалайди.

Умуман, Конституциямиз тилига узоқ келажакни кўзлаб ҳар жихатдан ижодий ёндашилган бўлиб, унда бутун дунё халқлари томонидан бир хил тарзда ишлатиладиган терминларнинг асл шаклида берилиши айни муддаодир. Конституцияда ҳаммаси бўлиб 43 та халқаро термин қўлланган. Улар қуйидагилар: *республика*, *конституция*, *суверенитет*, *демократия*, *принцип*, *орган*, *герб*, *референдум*, *президент*, *партия*, *суд*, *институт*, *норматив*, *субъект*, *норма*, *телефон*, *банк*, *пенсия*, *юридик*, *цензура*, *суверен*, *округ*,

³⁷ Ўша жойда. – 309-б.

депутат, стратегик, валюта, кредит, бюджет, комиссия, прокурор, ратификация, денонсация, парламент, смета, аккредитация, дипломатик, орден, медаль, амнистия, нормал, материал, адвокатура, кооператив, молия.

Бундай сўзлар дунё халқлари билан алоқа ўрнатишимизда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, бутун дунё юридик терминларининг аксарият қисмини лотин юридик терминлари ташкил қилади. Қадимги Рим ҳуқуқи лотин юридик терминларининг бутун дунё миқёсида кенг тарқалиши учун муҳим омил бўлди. Лотин тили узоқ асрлар давомида кўпгина европа халқларининг расмий тили сифатида юридик тилнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилди. Шу боис бугунги кунда бундай юридик терминлар барча халқларнинг тилларида кенг ишлатилмоқда.

Европа тилларидан ўзлашган юридик терминлар ўзбек юридик тилида ҳам маълум бир қисмни ташкил қилади. Ушбу тадқиқот давомида бундай сўзларнинг нисбий бўлса-да, таркибини аниқлаш учун 1993 йилда яратилган “Юридик терминлар ва иборалар луғати”ни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиб чиқдик. Маълум бўлишича, луғатда ҳаммаси бўлиб, 6700 атрофида юридик терминлар мавжуд бўлиб, шундан 389 таси европа тилларидан ўзлашган терминлардир. Агар бу фоизлар билан ҳисобланса, луғатда ҳаммаси бўлиб 6 фоизни русча-европача терминлар ташкил қилади.

1999 йилда Ҳ.Бектемиров, Ҳ.Холмедов, С.Содиқов томонидан “Ҳуқуқшуносликка оид ўзлашма терминлар” луғати нашр этилди.³⁸ Унда ўзбек юридик тилига бошқа тиллардан ўзлашган 800га яқин терминларнинг изоҳи берилган.

Шуниси қизиқки, “Ҳуқуқшуносликка оид ўзлашма терминлар” луғатининг муаллифлари таъкидлаганларидек, “айрим ўзлашма терминлар ўзи англатган бирламчи маъносидан шунчалик узоқлашиб кетганки, уларнинг дастлабки маъноси билан ҳозирги маъноси ўртасида алоқа узилиб

³⁸ Бектемиров Ҳ., Холмедов Ҳ., Содиқов С. Ҳуқуқшуносликка оид ўзлашма терминлар. – Т.: Адолат, 1999. – 4-б.

қолган. Бундай ўринларда унинг асл маъноси эмас, балки ҳозирги англатган маъноси асосий ўрин тутди”.³⁹ Масалан, “армия” сўзининг дастлабки маъноси лотинчада “қуролсизлантормоқ”, “архив” сўзининг дастлабки маъноси юнончада “хизмат жойи”, “паспорт” сўзининг дастлабки маъноси итальянчада “портга кириш рухсатномаси” маъноларини англатган. Бугунги кунда эса бу терминлар янгича мазмун билан ўзбек тилига кириб келган.

Бинобарин, бутун дунё халқлари томонидан мустақил мамлакатимизнинг салоҳияти эътироф этилаётган бугунги кунда ўзбекча юридик терминларнинг инглиз, француз, немис, япон, хитой тиллари луғатини яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда. 1999 йилда тилшунос Ғ.Сотимов томонидан “Юридик терминларнинг инглизча-русча-ўзбекча луғати” яратилди.⁴⁰ Луғатда бир қанча инглизча юридик терминларнинг ўзбекча шакллари берилган.

Умуман, мустақиллик йилларида ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар томонидан ҳуқуқ соҳасида кўпгина изоҳли ва таржима луғатлари яратилди⁴¹.

Ўзбекистон юридик энциклопедияси нашр этилди, Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикасининг Миллий ҳуқуқий интернет портал (huquqiportal.uz) ишга туширилди.

Шундай қилиб, ўзбек юридик терминлари сўнгги бир аср давомида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бешта муҳим даврни ўз бошидан кечирди. Бу қуйидаги айрим юридик терминларнинг тараққиёт йўлида яна ҳам аниқроқ кўринади:

³⁹ Ўша жойда.

⁴⁰ *Сотимов Ғ.* Юридик атамаларнинг инглизча-русча-ўзбекча луғати. - Т.: Адолат, 1998.

⁴¹ Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.; Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. Т., Адолат, 1999.; Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. Т., Адолат, 2002.; Саидов А., Рахимова Г., Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003; Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.; Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.; Курганов А.М., Джужбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎзР ИИВ Академияси, 2020.

АЙРИМ ЮРИДИК ТЕРМИНЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ДАРАЖАСИ

<i>Терминнинг русча номи</i>	<i>1920-1937 йиллар</i>	<i>1938-1955 Йиллар</i>	<i>1955-1989 йиллар</i>	<i>1989-1993 йиллар</i>	<i>1993-2020 йиллар</i>
заседатель	ўлтирдош, маслаҳатчи	заседатель	маслаҳатчи	маслаҳатчи	маслаҳатчи
народный заседатель	йорғу жўралари	халқ заседатели	халқ маслаҳатчиси	халқ маслаҳатчиси	халқ маслаҳатчиси
определение	тайин қилиш қарори	определение	ажрим	ажрим	ажрим
Свидетель	шоҳид, айғоқчи, гувоҳ	свидетель	гувоҳ	гувоҳ	гувоҳ
Статья	модда	статья	модда	модда	модда
Отвод	эътироз	отвод	отвод	раддия, рад этиш	рад этиш
Давность	мурури замон	давность	давность	ўтган муддат	ўтган муддат
состав суда	суд ҳайъати	суд состави	суд состави	суд ҳайъати	суд таркиби
Секретарь	мирза, котиб саркотиб	секретарь	секретарь	котиб	котиб
прокурор	прокурор, муддаи умуми, қораловчи	прокурор	прокурор	прокурор	прокурор
Суд	йорғу, суд	суд	суд	суд	суд
Судья	йорғучи, қози судья	судья	судья	судья, ҳакам	судья
следователь	терговчи	терговчи	терговчи	терговчи	терговчи

Эксперт	синовчи	эксперт	эксперт	синовчи, эксперт	эксперт
президиум	раёсат	президиум	президиум	президиум раёсат	президиум
гражданский иск	ҳақ талаб даъвоси	гражданлик даъвоси	гражданлик даъвоси	фуқаровий даъво	фуқаровий даъво
гражданское дело	муомала ишлари	гражданлик иши	гражданлик иши	фуқаролик иши	фуқаролик иши
уголовно- процессуаль- ный кодекс	жазо-йўруқ тузуғи, жиноят муҳокама қонунлар мажмуаси	жиноят процесси кодекси	жиной процессуал кодекс	жиноят процессуал кодекси	жиноят процессуал кодекси
уголовный кодекс	жазо тузуғи	жиноят кодекси	жиноят кодекси	жиноят кодекси	жиноят кодекси

Биобарин, бугунги кунда юридик терминларимиз тараққиётидаги энг муҳим муаммолардан бири бошқа халқларнинг тилларидан ўзлашган юридик терминларга муносабат масаласидир. Бу масала 1989 йилнинг 21 октябрида “Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисида” қонун қабул қилинганидан ва, айниқса, истиқлолга эришганимиздан бери ижтимоий ҳаётда долзарб муаммолардан бири бўлиб келмоқда.

Бу масалага Республикамиз мустақилликка эришган дастлабки йилларда бир томонлама ёндашиш ҳолатлари ҳам юз бериб, айрим русча-европача терминлар бирваракайига ўзбекчалаштирила бошланди. Бунинг натижаси ўлароқ тилимизда *тайёра*, *тайёрагоҳ*, *нақлиёт*, *олийгоҳ*, *илмгоҳ* сингари ҳар хил сунъий терминлар пайдо бўлди. Бундай ҳолат юридик терминларимизда ҳам ўз аксини топиб, *судья* ўрнида *ҳакам*, *кодекс* ўрнида *қонунлар мажмуаси*, *адвокат* ўрнида *ҳимоячи*, *адвокатура* ўрнида

ҳимоячилар идораси, ҳимоячилар жамоаси, ветеран ўрнида кайвоний, пенсионер ўрнида нафақахўр каби терминлар ишлатила бошланди. Лекин бундай сўзлар тилимизга сингмади.

Албатта, четдан кириб келган сўзларни ўзбек тили имкониятлари асосида бериш лозим. Лекин бу рус тили орқали европа тилларидан кириб келган, ҳуқуқий тушунчанинг моҳиятини тўғри ифодаладиган барча терминларни бир бошидан ўзбекчалаштириш керак деган маънони англатмайди. Ва, шу билан бирга, четдан кириб келаётган барча терминларни қабул қилавериш ҳам тил тараққиётига салбий таъсир этади.

Ўзбек юридик терминлари тараққиётининг тўғри йўналиш тамойиллари белгилаб олиниши. 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги собиқ Атамашунослик қўмитаси ва ЎзФА Тилшунослик институти билан ҳамкорликда “Русча байналмилал ўзлашмаларга муқобил танлаш принциплари”ни ишлаб чиқди.

1998 йилда академик А.Ҳожиёв томонидан “Термин танлаш мезонлари” рисола ҳолатида чоп этилди.⁴² Унда таъкидланадики, “Умуман, ўзга тилдан ўзбек тилига кирган сўзларни алмаштириш ёки алмаштирмаслик, алмаштириладиган бўлса, буни қандай амалга ошириш масаласи ниҳоятда мураккаб бўлиб, бунда жуда кўп нарсаларни эътиборга олиш, шу йўл билан иш тутиш талаб этилади. Шунинг учун бу иш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу ишнинг муваффақиятли бажарилиши унинг ижрочисидан эҳтиёткорлик, юксак билим, маҳорат талаб этади. Амалда эса шундай имкониятга эга бўлмаган, масаланинг моҳиятига умуман тушунмайдиган шахслар ҳам бу ишда “фаоллик” кўрсатяптилар. Масалан, “Русча ўзлашма сўзларнинг барчасини алмаштириш керак”, “Ўзбек тилида қўлланган жами сўзлар тикланиши керак”, “термин асосан туркий бўлиши шарт” деган даъволар ҳодисанинг моҳиятини тўғри англамасликдан келиб чиққан

⁴² Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари. – Т.: Фан, 1996.

гаплардир.”⁴³ Ҳақиқатан ҳам, бундай даъволар тил қонуниятларини яхши тушунмаслик, термин танлаш мезонларини билмасликнинг оқибатида келиб чиқади.

Академик А. Ҳожиёв русча-европача сўз ва терминларни ўзбек тилига ўзлаштиришда, асосан, қуйидаги мезонларга амал қилиш лозимлигини таъкидлайди:

1. Фан, техника, касб ҳунарнинг бирор соҳасига оид тушунчани аниқ ифодаловчи сўз ўзбек тилининг ўзида бўлгани, қўлланиб тургани ҳолда улар ҳеч қандай асоссиз, эҳтиёжсиз, фақат субъектив сабаб билан рус тилидаги сўзларга алмаштирилган бўлса, бундай сўзлар қайта тикланиши керак. Шу жиҳатдан *зиёли, инқилоб, жамоа, муҳаррир, наср, назм, рисола, матн, муаллиф* каби сўзларнинг истеъмолга киритилишини фақат қўллаб-қувватлаш керак.

2. Маълум бир тушунчани аниқ ва тўғри ифодаладиган сўз ўзбек тилининг ўзида бўлгани ҳолда ёки шундай сўзни ўзбек тилининг материаллари ёрдамида ҳосил қилиш мумкин бўлгани ҳолда (бунга эътибор бермай, уни ҳисобга олмай ёки сезмай) рус тилидаги сўз қабул қилинаверган бўлса, ўзбек тилининг ўз имконияти ишга солиниши лозим. Яъни ўзбек тили имконияти асосида ҳосил бўлган сўз русча сўзнинг ўрнига қабул қилиниши керак. Шу нуқтаи назардан *совет, фактор, процесс, состав, союз* сўзларини *кенгаш, омил, жараён, таркиб, уюшма* тарзида алмаштирилиши тўғридир.

3. Рус тилидан ўтган сўзни бошқа сўз билан алмаштириш ёки алмаштирмасликни ҳал этишда бу сўзнинг дунё тилларида қўлланиш-қўлланмаслик томонига ҳам эътибор бериш керак. Бунда бутун дунёдаги тиллар билан яқинлашиш, улар билан бир хилликка интилиш асосий йўлдир. Шунга кўра *республика, демократия, аэропорт* каби сўзларнинг ўз ҳолатича қолиши тўғридир.

⁴³ Ўша жойда.– 12-б.

4. Рус тилидан ўтган сўзни ўзбек тилидаги сўз билан алмаштириш ёки алмаштирмаслик масаласида сўзнинг бир маъноли ва кўп маъноли бўлишига эътибор бериш лозим. Агар рус тилидан ўтган сўз кўп маъноли бўлса ва унинг барча маъноларини бекам-кўст ифодаладиган бўлса, ўзлашма сўз шу сўз билан алмаштирилиши мумкин. Масалан, *революция* сўзининг ўрнига *инқилоб* қабул қилингани сингари.

Агар ўзбек тилидаги сўз рус тилидаги кўп маъноли сўзнинг айрим маъноларинигина ифодалай олса, уни шу маъноларидагина қўллаш лозим, бошқа маъноси ёки маъноларида эса рус тилидан олинган сўзнинг ўзи қўлланавериши керак. Масалан, *программа* сўзи ўрнида *дастур* сўзи қўлланишига эътироз йўқ. Масалан, *эшиттиришларимиз дастури, конференциянинг дастури* ва бошқалар. Лекин *программист, программировать* сўзлари ўзбек тилида *программист* ва *программалаштириш* тарзида ишлатилиши лозим.

Кўринадики, академик А.Ҳожиёв томонидан сўз ва термин танлаш принциплари ҳар жиҳатдан мукамал ишлаб чиқилган бўлиб, бу мезонларни ўзбек миллий юридик тилида ҳам тўғри қўллай билишга эришилса, юридик тилимиз такомили учун муҳим шарт-шароитлар яратилади.

Афсуски, ҳозиргача бу принципларни юридик тилимизда тўғри қўллашга эришилган деб бўлмайди. Бу ҳуқуқий тушунчанинг моҳиятини ифодаладиган сўз бўла туриб, русча-европача сўзлар ишлатилганида намоён бўлади. Жумладан, ўзбек тилида *ижара, жамғарма, битим, рухсатнома, эътирознома, нозир, нозирлик, тасдиқлаш, рад қилиш* каби сўзлар бўла туриб: *прокат* (ФК, 558-м.), *фонд* (ФК, 75-м.), *контракт* (ФК, 461-м.), *лицензия* (ЖК, 190-м.), *протест* (ФПК, 499-м.), *инспектор* (Давлат солиқ хизмати тўғрисидаги қонун, 9-м.), *инспекция* (Давлат солиқ хизмати тўғрисидаги қонун, 9-м.), *ратификация* (Халқаро шартномалар тўғрисидаги қонун, 19-м.), *денонсация* (Халқаро шартномалар тўғрисидаги қонун, 38-м.) каби терминлар ишлатилган.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айрим русча-европача юридик терминлар қонун матнида ишлатилганида, шу сўз узоқ вақтдан бери кўп ишлатилиши натижасида, ўзбекча сўзлар билан ўзаро ҳамоҳангликда матнга сингиб кетади, яъни тингловчининг эътиборини жалб қилмайди (қулоққа дағал эшитилмайди). Айрим русча-европача сўзлар борки, улар матнда услубий жиҳатдан ғализлик (қўполлик) касб этади. Масалан, куйидаги матнга эътибор беринг:

Оқлов ҳукми, шунингдек, ушбу Кодекснинг 83-моддасида назарда тутилган ҳолатлар шахсни реабилитация этишига асос бўлади (ЖПК, 301-м.).

Матнда *реабилитация* термини услубий жиҳатдан ниҳоятда ғализ бўлиб, у ўзбек тилининг ўзига хос миллий оҳангига ҳам маълум маънода путур етказган.

Бундан ташқари, юридик тилнинг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳамма учун тушунарли бўлиш талабини ҳам унутмаслик керак. *Реабилитация* сўзининг маъносини кўпчилик яхши тушунмайди. Шунинг учун бундай ҳолатларда, бизнинг назаримизда, халқ тилидаги айрим сўзларни юридик тил нормасига киритиш мақсадга мувофиқ. Юқоридаги *реабилитация* сўзининг ўрнига *оқланиш*, *реабилитация этилган шахс* ўрнига *оқланган шахс* деб ишлатилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки у халқ тилида “*Кеча судда Мирзаев оқланибди*” тарзида ишлатилади. Шунингдек, *оқламоқ* феъли билан шу ҳуқуқий нормага узвий боғлиқ бўлган *оқлов ҳукми* термини ясалади. Бу билан, биринчидан, ҳуқуқий нормалар халқ дилига яқин бўлади, халқнинг тушуниши осонлашади, иккинчидан, тилда миллийлик руҳи сақланади, учинчидан *реабилитация этилган шахс* термини учта сўздан тузилмасдан, иккита сўз (*оқланган шахс*) билан ифодаланади.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, собиқ совет тузуми даврида ўзбек тилидаги мавжуд юридик терминлар ҳам (ўзбек тилининг, ўзбек тилининг ички хусусиятларини ҳисобга олинмасдан) рус тилидан мазмунан

эмас, сўзма-сўз таржима қилинган. Натижада ўзбек тилига ўгирилган айрим терминлар нарса ва жараённинг моҳиятини тўла ифодалай олмайди.

Бугунги кунда жиноятга қандай жазо белгиланиши ҳақидаги қонунларимиз *жиноят кодекси* деб юритилмоқда. Бу рус тилидаги *уголовный кодекс* бирикмасидан сўзма-сўз таржимасидир. *Жиноят кодекси* дейилганда гўёки жиноят қилиш ҳақидаги кодекс тушунилади. Ваҳоланки, бу кодексда содир этилган жиноятга қандай чора кўрилиши, яъни жазо белгиланиши устида гап боради. Бу кодекс кўпгина мамлакатларда *жазолаш кодекси*, деб юритилади. Бу жиҳатдан бу кодекс биринчи марта 1926 йилда “Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳуриятининг жазо тузуги” деб қабул қилингани тўғри эди. Шунга кўра эндиликда бу кодексни *жиноят ва жазо кодекси* деб номлаш мақсадга мувофиқдир.

Жиноят–судлов ишларини юритиш тартиблари ҳақидаги қонун эса жиноят-процессуал кодекси деб аталмоқда. “Жиноят-процессуал кодекси” дейилганда жиноят жараёни ҳақидаги кодекс тушунилади. Бу рус тилидаги *уголовно-процессуальный кодекс* бирикмасидан айнан таржима қилинган бўлиб, ўзини тўла оқламайди. Бу кодекс биринчи марта 1926 йилда “Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳуриятининг жазо-йўриқ тузуги”, 1929 йилда “Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳурияти жиноят муҳокамасининг қонунлар мажмуаси” деб номланиши тўғри эди. Бугунга келиб *йўруқ* сўзининг истёъмол доираси бир оз бўлса-да ўзгарди, чунончи, бу сўз орқали айрим терминлар (йўриқчи-инструктор, йўриқнома-инструкция) ясалмоқда. Шунинг учун бугунги кундаги жиноят судлов ишларини юритиш ҳақидаги қонуннинг моҳиятидан келиб чиқиб “Жиноят муҳокамаси кодекси” деб номлаш зарур. Чунки бу кодексда асосан жиноят муҳокамаси устида гап бориб, бу муҳокама қандай, қайтарзда олиб борилиши баён қилиниб, муҳокама ишларида қатнашувчи — ҳуқуқий шахсларнинг ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади. Шунга кўра бу кодекснинг *жиноят муҳокамаси кодекси* деб аталиши ўзини тўла оқлайди.

Шу пайтгача рус тилидаги *гражданский истец, гражданский иск, гражданский ответчик* бирикмалари ўзбек тилида *гражданлик даъвогари, гражданлик даъвоси, гражданлик жавобгари* тарзида ишлатилиб келинди. Уларни ўзбекчалаштириш мақсадида *фуқаролик даъвогари фуқаролик даъвоси, фуқаролик жавобгари* деб ишлатилмоқда. Лекин ўзбекчалаштирилган бу бирикмалар ҳам ўзини тўла оқламайди. Чунки “*гражданский истец*” дейилганда даъво қилаётган шахс фуқаро сифатида ўз ҳуқуқини талаб қилиши тушунилади, *фуқаролик даъвогари* бирикмасида эса фуқаро бўлиш учун даъвогарлик қилаётган шахс (*олимлик даъвогари* каби) назарда тутилади. Шунинг учун бу бирикмани *фуқаровий даъвогар*, деб ишлатиш зарур. Шунга кўра юқоридаги бирикмаларни ҳам *фуқаровий даъво* ва *фуқаровий жавобгар* тарзида қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, хилма-хил жаргонларнинг қонун тилига кириб қолишидан сақланиш керак. Айни пайтда муайян терминларнинг халқ таълими тилида қўлланувчи муқобиллари ҳам бор. Масалан: *ҳукм қилмоқ* ўрнида *кесмоқ*, *ҳимоячи* ўрнида *оқловчи*, *прокурор*, *айбловчи* ўрнида *қораловчи* каби. Бундай сўзларнинг ҳам қонун матнига кириб қолиши мақсадга мувофиқ эмас.

Шунингдек, ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар А.Саидов, М.Қосимова, Л.Каримовалар бугунги кундаги айрим юридик терминлар, масалан: *депутатское расследование* – *депутат тафтиши* тарзида (аслида *депутат текширишуви*) *вўшеисполняющий прокурор* – *юқори прокурор* тарзида (аслида *юқори поғона прокурори*), *нижеисполняющий прокурор* – *қуйи прокурор* тарзида (аслида *қуйи поғона прокурори*) нотўғри таржима қилиниб қонун матнларида ишлатилаётганини жуда тўғри таъкидлайдилар⁴⁴.

Кўринадики, юридик терминларни тартибга солиш бениҳоя муҳим, бениҳоя долзарб муаммо. Аммо қонунлардаги терминларни йўл-йўлакай, исталган пайтда тартибга солиш, номаъқулини маъқули билан алмаштириш

⁴⁴ Саидов А., Қосимова М., Каримова Л. Кўрсатилган мақола. – Б. 40.

мумкин эмас, чунки қонун доимо қўлланишда, жамият ҳаёти билан доимий равишда боғлиқликда. Ҳатто, бир терминнинг йўл-йўлакай алмаштирилиши қонуннинг нотўғри талқин қилинишига, барча томонидан бир хил тушунилмаслигига олиб келиши, қонунларни қўллашни қийинлаштиришга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун қонунлар янгиланаётган пайтда ундаги терминларни биринчи навбатда тартибга солиш мақсадга мувофиқ.

ҚОНУН МАТНЛАРИДА ТЕРМИНЛАРДАН ТЎҒРИ ФОЙДАЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Маълумки, қонун тили терминлашган тил бўлиб, унда кўплаб терминлар ишлатилади. Қонуншунос қонун матнини тузаётганида оддий сўзларга нисбатан мумкин қадар терминларни кўпроқ ишлатишга ҳаракат қилади. Албатта, бунда ҳам маълум бир чегаралар ва мезонлар бўлиб, қонун ижодкорлиги фаолиятида терминлардан тўғри фойдаланишнинг маълум бир усуллари мавжуд. Шунга кўра мукамал қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тузишда терминлардан тўғри фойдалана билиш масаласи муҳим ўрин тутди.

Бу масала илмий юридик адабиётларда етарли даражада ёритилган бўлиб, қонун матнларини тузаётганда терминлардан фойдаланишнинг илмий назарий қоидалари тўла ёритилган. Ҳуқуқшунос А.С.Пиголькин ва тилшунос Е.М. Сморгуновалар қонун матнларида терминлардан фойдаланишнинг қуйидаги талабларини ишлаб чиқади:

1. Қонун матнларида ўзи ифодаляётган ҳуқуқий тушунчани аниқ акс эттирувчи терминларни қўллаш лозим; ноаниқ ва кўп маъноли терминларни қўлламаслик лозим.
2. Терминларни ҳаммага маълум маъноларда ишлатиш керак.
3. Қонун матнларида ишлатиляётган терминлар барча учун оддий ва тушунарли бўлиши лозим.

4. Эскирган ва адабий тилда фаол ишлатилмайдиган терминларни қўлламаслик зарур.

5. Идоравий маҳдуд (канцеляризм) ва тўрачиликка (бюрократияга) оид терминлардан воз кечиш лозим.

6. Қонун матнларида ҳамма биладиган терминларни кўпроқ ишлатиш мақсадга мувофиқ.

7. Қонун лойиҳаларини тузаётганда юридик терминлар бирлиги ва барқарорлигини сақлашга алоҳида эътибор қаратиш керак.

8. Юридик терминларни услубий жиҳатдан тўғри ишлата билиш лозим. (Бунда юридик терминларга маъно кўчиши, уларнинг ижобий ёки салбий маънони ифодаламасдан нейтрал бўлиши назарда тутилади).

9. Қонун лойиҳаларида қисқартма (аббревиатура) терминларни мумкин қадар камроқ ишлатиш керак.

10. Келиб чиқиши бир ўзакдан ясалган (ўзакдош) терминларнинг бирлигини сақлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

11. Терминларнинг ўта қисқа бўлишига катта эътибор қаратиш зарур.

Ҳақиқатдан ҳам, бу талабларда қонун лойиҳаларида терминларни ишлатишнинг тўла илмий-назарий қондаси ўз ифодасини топган бўлиб, унга риоя қилган ҳолда норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини яратиш қонуншуносдан катта тажриба, масъулият, билим ва салоҳиятни тақозо қилади. Бу талабларни билмасдан туриб қонун лойиҳаларини яратиш шу қонуннинг номукаммаллигига ва амалиётда яхши самаралар бермаслиги ва ўз навбатида қонунни қўлловчилар учун маълум бир қийинчиликларни туғдиради.

Мазкур тадқиқот иши давомида қонунларимизнинг бу талабларга қандай жавоб бериши масаласини ўрганиб чиқиб, асосий қонунимиз Конституциянинг бу талабларга тўла жавоб беришининг гувоҳи бўлдик. Унда бирор бир ноўрин ишлатилган терминни топиш амри маҳол. Асосан барча фуқаролар учун тушунарли бўлган терминлар ишлатилган.

Конституциянинг 9-моддасида *референдум* термини *умумий овоз* сифатида берилиб, сўнгра қавс ичида (*референдум*) тарзида берилиши қонун ижодкорлиги фаолиятида ижобий баҳоланади.

Афсуски, бу фикрни барча қонунларимизга нисбатан айтиш қийин. Чунки кўпгина қонунларимизда терминларни қўллашда юқоридаги талабларга риоя қилинмаяпти. Терминларни қўллашдаги барча нуқсонларни тўрт гуруҳга умумлаштириш мумкин:

1. Айрим қонун лойиҳаларида барча учун тушунарсиз бўлган, ҳали оммалашмаган, ўта ихтисослашган терминлар кўп ишлатилмоқда;
2. Терминларнинг бирлиги, яхлитлиги ва барқарорлигини сақлашга етарли даражада эътибор берилмаяпти;
3. Қонушунос томонидан ўзи билганича термин яшаш ҳолатлари учрамоқда;
4. Терминларнинг нейтрал маъно эмас, балки услубий жиҳатдан кўчма маъно касб этиб ижобий ёки салбий бўёқдорлик ифода этиш ҳолатлари кучаймоқда.

Юқоридаги қонун матнида терминларни ишлатишнинг илмий-назарий қоидаларига эътибор берилса, уларнинг аксарият қисмида қонун матнларида асосан ҳаммага тушунарли бўлган терминларни ишлатиш таъкидланади. Ҳақиқатдан ҳам, қонун матнларида кўпчиликка ноаниқ бўлган терминларни ишлатиш маълум маънода шу ҳуқуқий норманинг барча томонидан тез ва осон тушунилмаслигига, баъзан эса умуман ҳеч нарса англамаслигига олиб келади. Бунда, айниқса, асосий ахборотни ташувчи терминнинг барча фуқаролар учун тушунарли бўлмаслиги ҳуқуқий нормани тушунишни ниҳоятда оғирлаштиради. Солиқ кодексининг 56-моддаси: *Резидентлар ва норезидентларнинг солиқ олинадиган даромади*; Марказий банк тўғрисидаги қонуннинг 47-моддаси: *Фискаль агентнинг вазифалари*; Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисидаги қонуннинг 20-моддаси: *Тезлаштирилган амортизация*; Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси

тўғрисидаги қонуннинг 14-моддаси: *Эмиссия рисоласини рўйхатдан ўтказганлик учун йиғим*; Бож тарифи тўғрисидаги қонуннинг 9-моддаси: *Демпингга қарши божлар* (шу қонуннинг 32-моддаси *деклорант* сўзи ишлатилган); Шу қонуннинг 32-моддаси *Тариф имтиёзлари ва преференциялар* деб номланган. Бундай моддаларнинг номланишидаги *резидент, норезидент, фискаль агент, тезлаштирилган амортизация, эмиссия рисоласи, демпинг, деклорант, преференция* каби терминларнинг мазмунини оддий инсон тушуниши анча оғир.

Айниқса, инсонларнинг кундалик фаолиятида қўлланадиган қонунларда кўпчилик учун тушунарсиз бўлган терминларни ишлатиш яхши самара бермайди. Фуқаролик кодексида берилган қуйидаги терминларга эътибор беринг: *неустойка* (260-263, 325-326-м.), *субсидиар жавобгарлик* (329-м.), *коллизия нормалар* (1168-м.), *реторсия* (1167-м.), *реквизиция* (203-м.), *солидар қарздорлик* (252-м.), *лецинзиар* (866-м.), *лецинзиат* (867-м.), *комитент* (841-м.), *муниципал мулк* (215-м.) кабилар.

Ҳақиқатан ҳам, қонун ижодкорлиги фаолиятида шундай тажриба мавжудки, қонунда барчага тушунарсиз термин ишлатилса, бу терминнинг қисқача изоҳи шу қонун матнида берилади. Бу ҳақда румин ҳуқуқшунос олими А. Нашиц шундай ёзади: “Қонунда ишлатилган терминнинг изоҳини шу қонун матнида бериш унинг амал қилиш соҳасини белгилашга ва унинг амалиётда самарадорлигини оширади”.⁴⁵

Шу нуқтаи назаридан “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасида: “Зарур ҳолларда махсус терминлар ва тушунчаларнинг қисқача таърифи берилади” - деб таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонуннинг 19-моддасида эса: “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда

⁴⁵ Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. -С.194.

қонун ҳужжатларига киритилаётган юридик, техникавий ва бошқа махсус терминларнинг таърифлари берилиши мумкин”, - дейилади.

Бу тажриба Ўзбекистон қонунчилик амалиётида ҳам қўлланилмоқда. Халқаро шартномалар тўғрисидаги қонуннинг 17-моддаси *Ратификация ёрлиги* деб номланган бўлиб, сўнгра модданинг бошида *ратификация ёрлиги* терминига қуйидагича таъриф берилади:

17-модда. Ратификация ёрлиги

Ратификация ёрлиги - Олий Мажлис халқаро шартномани кўриб чиққанлигидан гувоҳлик берувчи ва халқаро шартнома Ўзбекистон Республикаси учун мажбурийлигига рози эканлигини ифодаловчи махсус ҳужжат.

Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида шундай дейилади:

Қимматли қоғозларнинг ҳосилалари опционлар, фьючерслар ва бошқа молиявий воситалар тарзида чиқарилиши мумкин.

Опцион - шартнома бўлиб, унинг эгасига қимматли қоғозларни ёки товарларни битимда қайд этилган нархда белгиланган муддатда харид қилиш ҳуқуқини беради.

Фьючерс - қимматли қоғоз (шартнома) бўлиб, муайян қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий воситаларни ёки товарларни шартномада белгилаб қўйилган нархда белгиланган келгуси санада харид қилиш ёки сотишдан иборат сўзсиз мажбуриятни тасдиқлайди.

Кўринадики, бу қонунларда *ратификация ёрлиги, опцион, фьючерс* терминларининг изоҳи берилиб тўғри иш қилинган.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бундай терминларнинг кўпроқ ўзбекча шакллари ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ. Миллий юридик тилимизда бундай сўзларнинг таркиби ошиб кетиши яхши

оқибатларга олиб келмаслигини собиқ шўролар даврида кўрдик. Шунинг учун, биринчи навбатда, бундай терминларнинг мумкин қадар ўзбекча шаклини ишлаб чиқиш лозим. Агар бунинг иложи бўлмаса, нотаниш терминларнинг қонун матнларида изоҳини бериш анъанасини кўпроқ қўллаш мақсадга мувофиқ.

Қонун матнида терминни изоҳлашнинг турли усуллари мавжуд. Бу ҳақда профессор Д.А.Керимов шундай ёзади: “Агар қонун барча кишиларга ёки аҳолининг бир қисмига мўлжалланган бўлса, ундаги барча учун тушунарсиз бўлган терминларга изоҳ бериш лозим. Изоҳни шу модданинг ўзида ёки иқтибос (сноска) сифатида ёхуд алоҳида модда сифатида қонуннинг охирида бериш мумкин”.⁴⁶

Халқаро қонун ижодкорлиги фаолиятида тан олинган бундай илғор тажрибалар ўзбек қонун ижодкорлиги фаолиятида ҳам қўлланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг охирида кўпгина юридик терминларнинг изоҳи келтириладики, бу қонунни қўлловчилар учун ҳамда терминларни бир хил тарзда талқин қилиш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун бундай усулни қонунчилик фаолиятида кўпроқ қўллаш мақсадга мувофиқ.

Қонун матнларида терминларни қўллашга доир энг муҳим талаблардан яна бири терминлар бирлиги, яхлитлиги ва барқарорлигини сақлаш принциpidир. Бу талаб терминларда синонимия, омонимия, полисемия муаммоларининг олдини олади, терминларнинг ягона шаклларда ишлатиши учун хизмат қилади.

Қонун тузиш ишининг мураккаблигидан ҳамда қонун тузувчи ёки уни таржима қилувчи шахснинг мавжуд юридик терминлардан тўла хабардор бўлмаслиги сабабли айрим ҳолатларда бирор юридик терминнинг олдиндан мавжуд шакли бўлса-да, шу терминга яқин сўзлар билан берилади. Бу эса ўз-ўзидан терминларнинг бирлиги ва барқарорлиги принципига зид ҳодиса

⁴⁶ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Норма, 2000. -С.66.

хисобланади, бир юридик терминнинг хилма хил шакллари пайдо бўлишига сабаб бўлади.⁴⁷

Қонун матнларида терминларнинг барқарорлигини сақлаш ҳақида гап кетганда, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айрим ҳолатларда қонуншунослар ҳуқуқий нормаларни тузаётганда бир гап таркибида бир терминни бир неча марта ишлатишдан ўзларини тийишиб, шу терминнинг халқ тилидаги бошқа шакллари беришга ҳаракат қилишади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 4-моддасига эътибор беринг:

Ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмағи туғриб жиноят содир қилишида айбли деб топилгани ва қонунга хилоф равишда жазога тортилгани мумкин эмас. Жиноят содир этишида айбдор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради.

Қонуншунос бу моддада айбдор терминини икки марта ишлатишни ножоиз деб билиб, рус тилидаги виновный терминини айбли ва айбдор шаклида бериб хатоликка йўл қўяди.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қонун матнларида нафақат терминлар, балки сўзларнинг ҳам бир гап таркибида бир неча марта такрорланишига йўл қўйилади.⁴⁸

Қонун ижодкорлиги фаолиятида энг кўп учрайдиган нуқсонлардан бири ҳар бир терминнинг мазмунига тўла тушунмасдан туғриб ишлатишдир. Ҳозирги пайтда айрим қонунларимизда қонунчилик ва қонунийлик терминларининг маънолари фарқланмаган ҳолатда ишлатилмоқда. Хўжалик-процессуал кодексининг 3-моддасига эътибор беринг:

Хўжалик судида суд ишларини юритиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

⁴⁷ Қонун матнларида терминлар бирлиги, яхлитлиги, барқарорлигини сақлаш принципининг муҳимлиги қонун ижодкорлиги фаолияти билан шуғулланувчи барча ҳуқуқшунос олимлар томонидан таъкидланади. Бу ҳақда қаранг: Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -Пермь, 1967, -С.190.; Боголюбов С.А. Язык законодательных актов // Сов. юстиция. 1973., №15, -С.21.

⁴⁸ Бу ҳақда қаранг: Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. -С.168.

1)

2) *иқтисодиёт соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш.*

Ўз-ўзидан кўринадики, хўжалик судида суд ишларини юритиш вазифалари қонунчиликни эмас, балки қонунийликни мустаҳкамлашдир.

Мазкур кодекснинг рус тилидаги вариантида бу сўз қонунийлик (законность) тарзида ишлатилиб тўғри қўлланган:

2) *содействие укреплению законности и предупреждению правонарушений в экономической сфере.*

Қонун лойиҳаларида терминларни ишлатишга қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири қонуншуноснинг ўзи билганича янги термин “иҳтиро” қилмаслиги, олдиндан мавжуд бўлган терминлардан фойдаланиш (айниқса, эскирган сўзлардан фойдаланмаслик) принциpidир. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонуннинг 2-моддасида шундай дейилади:

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари келиб чиқишларидан, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқӣ ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотининг тури ва сажияси ҳамда бошқа ҳолатларидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Бу ҳуқуқий нормада кўпчиликка таниш бўлмаган *сажия* сўзи ишлатилган бўлиб, бу сўз ўзбек тилининг изоҳли луғатида «характер» маъносида келиши таъкидланган⁴⁹, Навоий асарлари луғатида эса берилмаган. Бу сўз “Тожики тилининг изоҳли луғати” да келтирилган бўлиб, арабча сўз эканлиги, Абдурахмон Жомий асарларида ишлатилгани, *табиат*, *хислат*, *хулқ* маъноларини ифодалаши таъкидланади.⁵⁰ Кўринадики,

⁴⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 3-жилд. Т., 2007, 420-б.

⁵⁰ Фарҳанги забони тожики. -М.: 1969, -Б.229.

юқоридаги моддада сажия сўз қандай маънони ифодалаганлиги луғатлардан ҳам қидириб топиш анча мушкул.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатия ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ҳамда чақириб олиш тартиби тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасида шундай дейилади:

Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхонаси бошлиғи қўйидаги ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан чақириб олинади:

а)... .

б) дипломатия ваколатхонаси бошлиғи номатлуб шахс (персона нон грата) деб эълон қилинганда;

Матнда *персона нон грата* маъносини ифодалаш учун *номатлуб шахс* сўзи ишлатилган. *Матлуб* сўзи арабча сўз бўлиб *талабга мос бўлган, исталган, кўнгилдаги, зарур* каби маъноларни англатади.⁵¹ Демак, *номатлуб шахс* эса *талабга мос бўлмаган шахс* маъносини беради.

Худди шундай ҳолатни Муддати тўланмаган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириб олиш тўғрисидаги қонуннинг 6-моддасида ҳам кузатиш мумкин. Унда шундай дейилади:

Боқимондани тўлаш суммаси келиб тушганда аввало боқимонда, сўнгра пеня тўланади.

Матнда жаримани (ёки пеняни) ифодалаш учун яъни, рус тилидаги *неустойка* маъносида *боқимонда* сўзи берилади. *Боқимонда* араб ва форс-тожик тилларидан олинган бўлиб, тарихий асарларда *қолдиқ қарз, ундирилмаган солиқ* маъноларида ишлатилган. Масалан: *Валихон бориб Ғузор беклигидаги солиқларни, ҳатто боқимондаларигача ундирди (Ш. Тошматов, Эрк қуши).*⁵²

⁵¹ Фарҳанги забони тожики.. -Б.654.; Навоий асарлари луғати. -Т.: 1983, -Б.253.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати.. -Б.452.;

⁵² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Б.141.;

Қонун матнларида бундай эскирган сўзларни ишлатиш яхши оқибатларга олиб келмайди. Қонун учун энг асосийси ҳамма учун тушунарли бўлишдир. Қонун матнларида бундай сўзларни ишлатиш ҳуқуқий нормани “топишмоқ”қа айлантириб қўяди. Уни топиш учун соатлаб ўтириб, луғатларни кўришни, қанча куч ва вақтни тақозо этади.

Бундан ташқари, қонун ижодкорлиги фаолиятида шундай тажриба мавжудки, қонун тилида умумадабий тилга қабул қилинган, шу тилда оммалашган сўзларни ишлатиш мақсадга мувофиқ. Қонунда умумадабий тилда мавжуд бўлмаган янги сўз ясаш ҳолатлари салбий ҳодиса сифатида баҳоланади. Чунки қонун матнида ишлатилган шу сўз умумадабий тилга ўзлашиши ҳам мумкин, ўзлашмаслиги ҳам мумкин.

Прокуратура тўғрисидаги қонун лойиҳасининг 31, 36, 37-моддаларида *амрнома*, *огоҳнома* сўзлари ишлатилган. Бу сўзлар ўзбек адабий тилида мавжуд эмас. Шу пайтгача қабул қилинган қонунларда бу сўзлар *қўрсатма*, *ёзма огоҳлантириши* тарзида ишлатиб келинган. Шунинг учун бу қонунда ҳам шу тарзда ишлатиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, қонуншуноснинг ўзи умумадабий тилда мавжуд бўлмаган янги сўзларни қонун матнларида ишлатиб, ўзи ҳуқуқбузарликка йўл қўяди. Чунки “Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддасига янги сўзларни ўзбек тилига жорий этиш тартиби ҳақида махсус ҳуқуқий норма киритилган бўлиб, унда шундай дейилади: “Давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди, шу жумладан, унга ҳамма эътироф қилган илмий-техникавий ва ижтимоий-сиёсий терминларни жорий этиш ҳисобига таъминлайди.

Янги илмий асосланган терминлар жамоатчилик муҳокамасидан кейин ва Олий Мажлис тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилади”.

Демак, янги терминлар Олий Мажлис тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилиши лозим. Амалиётда эса ҳозирги пайтда

янги терминлар Олий Мажлиснинг Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси томонидан жорий этилмоқда.

Кўринадики, Давлат тили тўғрисидаги қонунининг 7-моддасидаги 3,4-қисмларни амалга ошириш юзасидан амалиётда номувофиқлик мавжуд.

Умуман олганда, қонун матнларида терминларни тўғри ишлата билиш ўта мушкул ва, ўз навбатида, шарафли вазифа бўлиб, у қонуншуносга катта масъулият юклайди. Қонунларнинг амалиётда самарали натижалар бериши ва фуқаролар ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг ошиши ҳуқуқий нормаларни ифодалашда терминлардан тўғри фойдаланишга чамбарчас боғлиқ.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ўзбек юридик терминшунослигининг тарихий тараққиёти, таснифи ва уларда шакл ва мазмун бирлиги масалалари юзасидан қуйидаги асосий хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўзбек юридик терминологиясининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ўзбек халқининг тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, илк юридик терминлар энг қадимий асарлар - Авесто, Сўғд ҳужжатлари каби манбаларда ўз аксини топган. Айниқса, ислом ҳуқуқи - шариат нормалари ўзбек юридик терминшунослигининг тараққиёти учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди;

2. XX асрда ўзбек юридик терминологиясининг тараққиётини кузатиш шуни кўрсатдики, 1917-2020 йилларда юридик терминлар қуйидаги 5 даврни босиб ўтди: арабча юридик терминларнинг салмоқли ўрин эгаллаган даври (1917-1937); русча (европача) юридик терминларнинг мажбуран ёппасига киритилиши (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача); русча (европача) юридик терминлар кириб келишининг бир маромга тушиши (1950 йилнинг ўрталаридан 1989 йилгача); русча (европача) юридик терминларни ўзбекчалаштириш жараёнининг бошланиши ва ундаги айрим бир ёқлама ҳаракатлар (1989-1992 йиллар); ўзбек ҳуқуқий терминлари тараққиётининг тўғри йўналиш тамойиллари белгилаб олиниши; (1992-1993 йиллардан

бошлаб ҳозиргача). Шундай қилиб, ўзбек юридик терминшунослиги сўнгги бир аср давомида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бешта муҳим даврни ўз бошидан кечирди.

3. XX асрнинг бошларида (1920-30) ўзбек юридик терминологиясини шакллантиришнинг миллий тамойиллари ишлаб чиқилган эди. Бунинг натижасида бу йиллардаги айрим юридик терминларнинг дастлабки шакллари ҳозиргига нисбатан ҳуқуқий тушунчанинг мазмунини тўғри ифодалаган. Жумладан, *жазо тузуги, жазо-йўруқ тузуги, жиноят муҳокамасининг қонунлар мажмуаси, жазо ҳуқуқи* терминлари ҳозирги *жиноят кодекси, жиноят-процессуал кодекси, жиноят ҳуқуқи* терминларига нисбатан ҳуқуқий тушунчанинг моҳиятини тўғри англатган. Шунинг учун ҳам бугунги кунда муаммоли бўлган айрим терминлар 20-йилларда қабул қилинган шаклига қайтмоқда. Жумладан, *инспекция* ўрнида *нозирлик, союз* ўрнида *уюшма, археология* ўрнида *осориатиқа* терминлари ишлатилмоқда.

4. Собиқ совет ҳокимияти йилларида, айниқса, 1937-1989 йилларда ўзбек ҳуқуқшунослигида русча-европача терминларнинг таркиби беҳад ошиб кетди. Бу йилларда (айниқса, 1938-1955 йилларда) русча юридик терминлар мажбуран, (уларнинг ўзбекча муқобили бўлса-да) сунъий равишда, ёппасига олиб кирила бошланди. Бу йилларда амалда бўлган қонун матнларига назар ташлайдиган бўлсак, унда қуйидаги терминлар рус тилида қандай бўлса, ўзбек тилида ҳам шундайлигича ишлатилганини кўриш мумкин: *отвод, давность, секретарь, протокол, заседатель, суд состави, орган, определение, эксперт, свидетель гражданлик делоси, статья, штраф, справочник* кабилар.

5. 1989 йил 21 октябрь ўзбек тилининг давлат тили мақомини олиши ва Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганлиги шарофати билан бугунги кунда ўзбек юридик тилини ривожлантириш юзасидан ижобий жараён кечмоқда. Собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида русча-европача

ноўрин ўзлашган аксарият юридик терминларнинг ўзбекча муқобил шакллари ишлаб чиқилди.

6. Бу масалага Республикамиз мустақилликка эришган дастлабки йилларда бир томонлама ёндашиш ҳолатлари ҳам юз бериб, айрим русча-европocha терминлар бир варакайига ўзбекчалаштирила бошланди. Бунинг натижаси ўлароқ юридик тилимизда ҳам ўз аксини топиб, *судья ўрнида ҳакам, кодекс ўрнида қонунлар мажмуаси, адвокат ўрнида ҳимоячи, адвокатура ўрнида ҳимоячилар идораси, ҳимоячилар жамоаси, ветеран ўрнида кайвоний, пенсионер ўрнида нафақахўр* каби терминлар ишлатила бошланди. Лекин бундай сўзлар тилимизга сингмади.

7. Бу йўналишда сўнгги йилларда четдан кириб келган терминларни ўзлаштиришнинг тўғри йўналишлари аниқлаб олинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги собиқ Атамашунослик қўмитаси ҳамда Ўз ФА Тилшунослик институти томонидан “Русча байналмилал ўзлашмаларга муқобил танлаш принциплари”ни ишлаб чиқилди. Бугунги кунда ўзбек юридик терминологияси шу принциплар асосида ривожлантирилмоқда;

10. Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасида: “Лойиҳада ишлатиладиган тушунчалар ва терминлар турлича изоҳлаш имкониятини истисно этадиган, уларнинг амалдаги қонун ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ ягона шаклда қўлланади”, - дейилади.

Бироқ бу ҳуқуқий нормага қонун матнларида ишлаб чиқишда тўла риоя қилинмаяпти. Қонун матнларида бир термин турли туман шаклларда берилмоқда. Шунга кўра ўзбек юридик терминология тизимида, айниқса уларнинг шакл ва мазмун бирлиги мутаносиблигида бир қанча муаммолар мавжуд. Бу айрим юридик терминларимизнинг шакли мазмунига тўғри келмаслигида; бир ҳуқуқий тушунчанинг турли шакллари мавжудлигида

(синонимия муаммосида); бир шаклнинг турли тушунчаларни англатишида (полисемия муаммоларида) кўринади;

11. Ўзбек юридик терминологиясида синонимия ҳолати жуда ҳам кенг тарқалган. Бунга асосий сабаб, биринчидан, собиқ шўролар пайтида узок йиллар давомида ўзбек юридик терминларига бефарқ қаралгани бўлса, иккинчидан, ҳозирги кунда аксарият қонунларнинг аввал рус тилида тайёрланиб, сўнгра ўзбек тилига таржима қилинишидир. Айниқса, ҳуқуқий билимлардан ҳамда юридик терминлардан хабарсиз бўлган бошқа соҳа мутахассис-таржимони маълум бир ҳуқуқий нормани ифодалашда юридик тилда қабул қилинган терминларни эмас, балки шунга яқин маъноларни ифодаловчи сўзларни ишлатади. Натижада бундай сўзлар қонун матнига кириб қолиб, юридик терминларда синонимия ҳодисасининг кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Бугунги кунда юридик терминологиямизда полисемия ҳодисаси шунчалик кенг тарқалганки, ҳатто айрим юридик терминлар ўзларининг асл маъносига тескари, қарама-қарши маъноларни ифода этади. Шу нуқтаи назардан юридик терминологияда синонимия ва полисемия ҳодисаларини бартараф этиш биринчи галдаги вазифа бўлиши лозим.

11. Бу муаммони ҳал этиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Маънавият ва давлат тилини ривожлантириш департаменти ҳамда Олий Мажлиснинг Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси томонидан амалда мавжуд бўлган барча қонун ҳужжатлари терминология нуқтаи назаридан чуқур илмий-назарий таҳлилдан (инвентаризациядан) ўтказилиши лозим. Бу ишга шу соҳани яхши тушундиган ҳуқуқшунос ва тилшунос олимларни, етук мутахассисларни жалб қилиш мақсадга мувофиқ.

Шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси юридик терминларининг Ягона умумҳуқуқий электрон тезаурусини (платформаси)ни яратиш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

12 Бутун дунё қонун ижодкорлиги фаолиятида қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда асосан терминологиядан кенг фойдаланиш (турли сўз, иборалардан эмас) қўллаш тажрибаси мавжуд. Қонун тилининг айнан шу белгиси “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида” ҳамда “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунларга ҳуқуқий асосда белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ.

12. Ҳозирги пайтда қонун лойиҳаларини ишлаб чиқувчи мутахассислар томонидан адабий тилда мавжуд бўлмаган янги сўз яшаш ҳолатлари (*амрнома, огоҳнома* каби) кўплаб кузатилмоқда. Бу билан қонуншуноснинг ўзи умумадабий тилда мавжуд бўлмаган янги сўзларни қонун матнларида ишлатиб, “Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддасини бузмоқда. Бу моддага янги сўзларни ўзбек тилига жорий этиш тартиби ҳақида махсус ҳуқуқий норма мавжуд бўлиб, унда шундай дейилади: “Давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди, шу жумладан, унга ҳамма эътироф қилган илмий-техникавий ва ижтимоий-сиёсий терминларни жорий этиш ҳисобига таъминлайди.

Янги илмий асосланган терминлар жамоатчилик муҳокамасидан кейин ва Олий Мажлис тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилади”.

III БОБ.

ҚОНУН ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжатнинг тили учун сўзларнинг бир-бири билан ўзаро грамматик алоқага киришиш йўллари масаласи жуда муҳимдир. В.В.Виноградов, А.Н.Гвоздев каби олимлар функционал услубларни ўрганишда тилнинг лексик ва синтактик хусусиятларини бирламчи, морфологияни иккиламчи деб ҳисоблайдилар⁵³. Бизнинг кузатишларимиз эса функционал услублар учун, хусусан, қонун тили учун лексик ва синтактик жиҳатлар қанчалик муҳим бўлса, морфологик жиҳат ҳам шунчалик муҳимлигини кўрсатди. Чунки қонун тили бадий, публицистик, сўзлашув услубларидек умумтилдаги барча сўз ва грамматик категорияларни қабул қилавермайди, айниқса, поэтик, сўзлашув, шевага хос грамматик ва архаик шакллар деярли қўлланмайди.

Қонунда ифодаланаётган фикр қатъийлик, расмийлик, нейтраллик характериға эға бўлади. Шунға кўра тил бирликларининг қонун тилида чегараланиш хусусияти мавжуд. Масалан, отларнинг айрим луғавий шакллари, чунончи кичрайтириш (*балиқча, ҳовузча*), эркалаш (*Каримжон, Лолахон*) эмоционал-экспрессивлик ифода этувчи сифатлар (*гўзал, чиройли, сулув*), чама сонлар (*еттитача*), айрим кишилиқ олмошлари (*мен, сен, биз, сиз*), ундов (*оҳ-оҳ, оббо*) ва тақлидий (*туқ-туқ, лип-лип*) сўзларнинг деярли барчаси қонун тилида қўлланмайди.

Қонун тилининг бундай морфологик белгилари қонун матнларидаги барча сўзларни сўз туркумлари бўйича алоҳида-алоҳида таҳлил этилганда яна ҳам аниқроқ сезилади. Шу нуқтаи назардан биз қуйида қонун тилидаги

⁵³ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // ВЯ. – 1955. – №1. – С. 60-80; Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1952. – С. 75.

от, феъл, сон, олмош, кўмакчи, боғловчи сўз туркумлари ва бу сўз туркумларининг айрим грамматик категорияларига тўхталиб ўтамиз⁵⁴.

ОТЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Қонун тилини морфологик жиҳатдан таҳлил этар эканмиз, биринчи навбатда шу ҳолат кузатиладики, қонун тилида от туркумига оид сўзлар бошқа сўз туркумларига нисбатан кўпчиликни ташкил қилади. Масалан:

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилоти, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади

(ЎК 19-б. 56-м.).

Бу моддада ҳаммаси бўлиб 31 та сўз мавжуд бўлиб, шундан 19 таси от сўз туркумига оиддир. Албатта, ҳар қандай матнда бошқа сўз туркумларига нисбатан от сўз туркуми кўп қатнашади. Қонун матнларида эса бу ҳолат (от сўз туркумининг кўп қатнашиши) яна ҳам юқоридир. Қонун тилида от сўз туркумининг кўп қўлланишига, албатта, объектив сабаб бор. Маълумки, қонун тили терминлашган тил, ўз навбатида, бу терминлар от сўз туркумига оид сўзлар таркибига киради.

Қонун тилида атоқли ва турдош отларнинг иштироки юзасидан ҳам катта фарқ бор. Бунда турдош отлар кўп, атоқли отлар эса кам миқдорда иштирок этади. Ўзбек тили грамматикасига оид ишларда атоқли отлар

⁵⁴ Сифат ва равиш сўз туркумларига тўхталмадик, чунки сифат сўз туркумларининг айримлари, яъни нейтрал хусусиятга эга бўлган сифатларгина ишлатилади, бу ҳақда мазкур ишнинг “умумистеъмолдаги лексика” қисмида батафсил маълумот берганмиз. Шунингдек, равиш сўз туркумида қонун тилига хос белгилар сезилмади. Ундов, тақлидий сўзлар ва юкламаларга тўхталмаганимизнинг сабаби шуки, қонун тилида бу сўз туркумлари деярли ишлатилмайди, қўлланса ҳам уларда умумадабий тилдан фарқли белгилар сезилмади.

кишиларнинг исми, фамилияси, тахаллуси, лақаблари; тарихий номлар, адабий-илмий асарлар, муассаса ва корхоналарнинг номлари; жуғрофий номлар; астрономик номлар; ҳайвонларга қўйилган махсус номлар тарзида тасниф қилинади⁵⁵.

Қонун тили атоқли отларнинг қўлланиши юзасидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унда атоқли отларнинг барчаси ҳам ишлатилмайди, чунончи, қонун нутқида кишиларнинг исми, фамилиялари, тахаллуси, лақаблари, астрономик ва ҳайвонларга қўйилган махсус номлар учрамайди, фақатгина муассаса ва корхоналарнинг, тарихий ва жуғрофий номларни учратиш мумкин. Ўз навбатида, бу хулосани ҳам нисбий баҳолаш мумкин. Чунончи, астрономия соҳасига оид қонунларда. Албатта, планета ва юлдузларнинг номларини ишлатмасликнинг иложи йўқ, лекин барча шахслар учун умумий бўлган қонунларда (Конституция, Жиноят кодекси кабиларда) атоқли отларнинг юқорида қайд этилган гуруҳлари деярли қўлланмайди.

Д.А.Бобожонова расмий иш услуби юзасидан ёзган номзодлик ишида бу услубда киши исм ва фамилиялари ўзига хос равишда қўлланиб қарор, қонун ва фармонларда исм-фамилиялар тўлиқ, дипломатик ҳужжатларда эса исм қисқартирилиб, фамилия тўлиқ ёзилишини қайд этади⁵⁶. Биз бу фикрга тўла қўшилмаймиз. Негаки қарор, фармон, дипломатик ҳужжатларда, албатта, исм-фамилиялар қайд этилади, лекин қонун тилида ҳеч қачон кишиларнинг исм фамилиялари учрамайди. Зеро, қонуннинг шахсизлик хусусияти бунга йўл қўймайди.

Турдош отларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, қонун тилида мавҳум отларга нисбатан конкрет отлар кўпчиликини ташкил қилади, айниқса, *давлат, ер, уй, сув, ўрмон, суд, судья, прокурор, прокуратура, адвокат, ҳимоячи* каби конкрет отларнинг кўп қўлланиши кузатилади.

⁵⁵ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 215.

⁵⁶ Бабахонова Л.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1987. – С. 11.

Қонун тили отларнинг категориал ва луғавий шаклларининг ишлатилиши юзасидан муҳим хусусиятларга эга бўлиб, у бу шаклларнинг ҳаммасини ҳам қабул қилавермайди, айниқса, отларнинг кичрайтириш (*китобчи, балиқчи, ҳовузчи*), эркалаш (*Рашидjon, Азизахон, бувижон*), ҳурмат (*дадамлар келдилар*) шаклларини, *қовун-тарвуз, қозон-товоқ, омбор-омбор* типдаги жуфт ва такрорий шаклларни, шунингдек, қаратқич ва тушум келишикларининг поэтик шакллари:

*Қонун сотилмайди.
Ўртада виждон,
Одил Вақт киритар одил таҳририн.
Қонунга қўриқбон аслида инсон,
Унда аён кўрар толе, тақдирин*⁵⁷.

мутлақо учрамайди.

Қонун тилининг ўзига хос хусусиятлари, айниқса, эгалик категориясида кўринади. Бу хусусиятларнинг энг муҳими шундан иборатки, қонун нутқи асосан III шахс тилидан берилиб, унда I ва II шахс эгалик қўшимчаларининг бирлик шакли ҳам, кўплик шакли ҳам қўлланмайди. Масалан:

Суднинг ҳукми, ажрими ва қарорларнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатсизлиги қисқача ва назорат тартибида текиширилиши мумкин
(ЖПК 478-м.).

Қонун нутқи тўғридан-тўғри бирор кишига мурожаат этмай, балки унинг мазмуни умумга, кўпчиликка қаратилган бўлади. Унда расмий тоннинг ҳукмронлиги, қонун тилининг шахсизлик хусусиятлари ва I ва II шахс эгалик қўшимчаларини ишлатишга йўл қўймайди. Аммо аввал қайд этганимиздек, расмий иш услуби қонунчиликка оид ҳужжатлар услуби, иш қоғозлари услуби, дипломатик ҳужжатлар услубига бўлинади. Бу услубларнинг ҳаммасида ҳам фақат III шахс эгалик қўшимчалари

⁵⁷ Нарзуллаев Н. Яхшилик деб яшайман. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б. 63.

қўлланмасдан, иш қоғозларининг айримларида I шахс эгалик қўшимчалари ишлатилади, чунончи *ариза, қарор, таржимаи ҳол, тилхат, ишонч қоғози* каби иш қоғозларини, албатта, I шахс эгалик қўшимчасисиз тўлғазиш мумкин эмас. Шунинг учун Д.А.Бобохонованинг расмий иш услубида I-II шахс эгалик қўшимчалари ишлатилмайди, деган хулосасига қўшила олмаймиз⁵⁸. I-II шахс эгалик қўшимчалари фақатгина қонун тилида қўлланмайди, лекин иш қоғозларининг тилида, албатта, иштирок этади.

Шундай қилиб, бошқа сўз туркумларига нисбатан от сўз туркумининг бунда кўпроқ турдош конкрет отларнинг кўп қўлланилиши, эгалик қўшимчаларидан фақатгина III шахс эгалик қўшимчалари ишлатилиши қонун тилининг энг муҳим морфологик белгиларидир.

ФЕЪЛЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Қонун тили қўлланадиган феълларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, феъл сўз туркумига оид сўзлар қонун тилида бошқа услублардаги, жумладан, бадий, сўзлашув, публицистик услублардаги феълларга нисбатан бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга.

Қонун тилидаги феъл шакллариининг ўзига хос томонларини, айниқса, феълнинг айрим даража, майл, замон, шахс-сон шаклларида, феълнинг функционал шакллари бўлган ҳаракат номи, сифатдош ва равишдошларда яна ҳам аниқроқ кўриш мумкин.

Даража категорияси. Даража категорияси субъект (ҳаракатнинг бажарувчиси) билан объект (предмет) ёки бир нечта субъектлар орасидаги муносабатларни ифодалайди, яъни ҳаракатнинг ким томонидан бажарилишини ифодалайди. Қонун тилида ҳаракатнинг субъекти жиҳатидан ҳам ўзига хослиги кузатилди.

⁵⁸ Бобохонова Д.А. Кўрсатилган манба. – Б. 14.

Қонун тилидаги мажҳул даражадаги феъл ифодалаган ҳаракатнинг субъекти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, яъни у қонуннинг моҳиятига “сингиб кетиш” хусусиятига эга. Масалан:

Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади
(ЎК 15-м.).

Ким томонидан сўзсиз тан олинади?

- Давлат, жамият, ҳокимият томонидан.

Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди
(ЎК 31-м.).

Ким томонидан мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди?

- Давлат, жамият, ҳокимият томонидан.

Ажримларнинг қай даражада қонуний ва асослилиги ушбу Қонунда назарда тутилган ҳолларда текширилади.
(ЖК 146-м.).

Ким томонидан текширилади?

– Давлат, жамият, ҳокимият, прокуратура томонидан.

Мисоллардан кўринадики, иш-ҳаракатнинг субъекти ифода этилмаса ҳам у барча учун “маълум”. Қонуннинг бошидан охиригача шу “субъект” иштирок этади. У қонун матнида ифодаланиши ёки ифодаланмаслигидан қатъи назар тасаввур этиб турилади. Бу қонун тилининг бошқа услубларидан тубдан фарқ қилувчи энг муҳим белгисидир.

Қонун тилининг энг муҳим хусусиятларидан яна бири шуки, унда асосий эътибор ҳаракатнинг субъектига эмас, объектига қаратилади. Феъл даражалари ичида мажҳуллик даражасида бу хусусият тўла мавжуд⁵⁹.

⁵⁹ Ҳожиёв А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 99-100.

Шунинг учун ҳам мажхуллик даражаси феълнинг бошқа даражаларига нисбатан ниҳоятда кўп қўлланади. Масалан:

Прокурорнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят юқори турувчи прокурорга берилади

(ЖПК 358-м.).

Суд чиқимлари суд қилинганлар устига юклатилади ва суд томонидан уларнинг ҳар қайсисига тақсимланади ёки давлат ҳисобига ўтказилади

(ЖПК 87-м.).

Мажхуллик даражаси қонун тилида холисликни таъминлаш учун хизмат қилади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кун қонун матнларида, айниқса, Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодексида мажхуллик даражасидаги феълни ўз ўрнида ишлатиляпти деб бўлмайди, айниқса, қўлламоқ феъли айрим ҳолатларда мажхуллик даражасида берилиб, услубий хатоликка йўл қўйилмоқда. Масалан:

Жазодан муддатидан илгари шартли равишдан озод қилишни ва жазони енгилроғи билан алмаштиришни қўлланмаслик

(ЖК 50-м.).

Агарда суд ўн саккиз ёшгача бўлган даврда жамоат учун унча хавфли бўлмаган жиноятни қилган шахсларни жиноий жазони қўлланмасдан ҳам тузатиши мумкин деб топса, ...

(ЖК 10-м.).

Ҳатто, айрим моддаларнинг сарлавҳаларида ҳам шу хатоликни кўриш мумкин:

Эҳтиёт чорасини қўлланиш тўғрисида қарор ва ажрим

(ЖПК 74-м.).

Юқоридаги мисоллардан кўринадикки, қонун матнларида қўлланмоқ феъли тушум келишигидаги сўзни бошқариб келяпти. Тилшунос олим,

академик А.Ҳожиёв қўлланмоқ феъли тушум келишигидаги сўзни бошқармаслигини ўз вақтида алоҳида таъкидлаб ўтган эди⁶⁰.

Қонун тилида феълнинг қолган даражалари мажҳуллик даражасидек фаол бўлмаса-да қўлланади. Уларнинг қўлланишида умумнутқдан фарқ қилувчи ўзига хос томонлари кузатилмайди. Шунинг учун феълнинг аниқлик, ўзлик, биргалик, орттирма даражалари устида тўхталмадик.

Замон категорияси. Қонун нутқидаги феълларнинг кўпроқ қайси замонга хосланганлиги қонуннинг экстралингвистик хусусиятларидан келиб чиқади. Қонунда белгиланган ҳаракат, воқеа-ҳодисалар қонун кучга кирган кундан бошлаб, то у бекор қилингунча амалда бўлади. Шу боисдан у доимийдир. Қонуннинг худди мана шу экстралингвистик белгиси қонун матнида кўпроқ ҳозирги-келаси замон формасини қўллашни талаб этади, чунки ҳозирги-келаси замоннинг қуйидаги белгилари қонун учун айти муддаодир:

1. Ҳаракатнинг бажарилишини бирор вақт билан чегараламайди, у предметнинг қонуний, доимий белгисига айланган бўлади.

2. Шахс ёки предметнинг одатдаги доимий ҳаракатини билдиради⁶¹.

Қонун матнида ҳам шу хусусиятлар устунлик қилади. Қонун матнида ифодаланаётган фикр ҳозир ҳам, эртага ҳам ва ундан кейин ҳам амалда бўлади. Шунинг учун ҳам қонун нутқида ҳозирги-келаси замон шакли фаол қўлланади. Масалан:

... шахсларгина жиноий жавобгарликка тортилади... (ЎЖК 6-б. 3-м.).

Икки ёки ундан кўп кишининг биргалашиб қасддан жиноят қилишда иштирок этишларини иштирокчилик деб танилади (ЎЖК 15-б. 17-м.).

Жиноятни бевосита содир этган киши уни бажарувчи деб танилади (ЎЖК 15-б. 17-м.).

⁶⁰ Ҳожиёв А. “Қўлланмоқ” феълнинг ишлатилиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1965. – 5-сон. – Б. 68.

⁶¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 63.

Пора олиш-беришда воситачилик қилиш – икки йилдан саккиз йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЎЖК 122-б. 154-м.).

Демак, қонун нутқи учун энг характерли бўлган замон шакли – *а+ди* ва – *й+ди* қўшимчалари ёрдамида ясалувчи ҳозирги-келаси замон шаклидир.

Қонун тилида ўтган замон феълнинг –*ди* қўшимчаси орқали ясалган аниқ ўтган замон шакли Жиноят кодексида айрим ўринлардагина ишлатилиши кузатилди, лекин яқин ўтган замон (борган, ишлаган) узоқ ўтган замон (борган эди, ишлаган эди), ўтган замон давом феъли (борар эди, ишлар эди), –*б(иб)* қўшимчали равишдошни шахс-сон қўшимчалари билан туслаш орқали ҳосил қилинувчи шакллари қўлланмайди. Шунингдек, келаси замон феълнинг мақсад формаси (бормоқчи) айрим ўринлардагина ишлатилади, лекин келаси замон гумон (борарман, ишларман) шакллари мутлақо қўлланмайди.

Шундай қилиб, қонун тилига хос замон шакли – ҳозирги-келаси замондир.

Шахс-сон категорияси. Қонун тилида шахс-сон қўшимчаларининг қўлланишида муайян чегараланиш мавжуд. Маълумки, қонун тилига қўйиладиган талаблардан бири қонуннинг шахсизлик хусусиятига эга бўлишидир. Унинг бу хусусияти I ва II шахс-сон қўшимчаларининг бирлик ва кўплик шаклларининг ишлатилишига йўл қўймайди, дарҳақиқат, бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қонун тилида I ва II шахс кишилиқ олмошлари ифодаланмайди. Шунинг учун ҳам қонун тилида шахс-сон қўшимчалари ишлатилиши нуктаи назаридан фақатгина III шахс-сон қўшимчаларидан ташкил топади.

Қонун тилида III шахсга хос бўлган шахс-сон шаклларининг кўчма маъно касб этиш ҳолатлари, чунончи:

1. III шахс шаклининг I шахс шакли маъносида қўлланиши: Камина айтди (аслида мен айтдим).

2. III шахс кўплик шаклининг II шахс бирлик (“сизлаш”) маъносида келиши: Нима хоҳласалар, шуни ёзсинлар (аслида нима хоҳласангиз, шуни ёзинг)⁶² мутлақо учрамайди. Бунга қонуннинг қатъийлик, расмийлик, нейтраллик, шахсизлик хусусиятлари йўл қўймайди.

Демак, шахс-сон қўшимчалари ичида қонун тилига хос қўшимча III шахс-сон қўшимчаларидир.

Майл категорияси. Қонун тилида феъл майлларида энг серунуми ижро ва шарт майлларида. Қонун тилидаги феълларнинг асосий қисми ижро майлида бўлиши кузатилди. Ижро майлидаги феъллар асосан ҳозирги-келаси замон шаклида ифодаланади. Масалан:

Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташиқил этади (ЎК 10-б. 8-м.).

Давлатнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” деган номлари бир маънони англатади (ЎК 9-б. 1-м.).

Маълумки, ижро майли иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслигини англатади. Қонун тилида иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусияти кучли, шунга кўра ижро майлидаги феъл асосан иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятига эга бўлади.

Қонун матнларида, асосан Жиноят кодексида феълнинг шарт майлидаги шакли ҳам, ижро майли шакличалик бўлмаса-да, қўлланилиши кузатилди. Шунда ҳам шарт майли феъли биргина маънони, яъни қандайдир иш-ҳаракатлар содир этилса, нима билан тугаши, яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, қандай жазо берилишини ифодалайди. Масалан:

Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш ҳужум қилувчининг ўлимига сабаб бўлса –

икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача муддатгача ахлоқ тузатиш иши билан жазоланади (ЎЖК 67-б. 84-м.).

⁶² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 371.

Қасддан баданга оғир шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса ёки унга азоб бериш ёхуд қийнаш усуллари билан қилинса – уч йилдан ўн йилгача муддатгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЎЖК 67-б 84-м.).

Мавжуд ўзбек тилшунослигига оид илмий адабиётларда шарт майлидаги феълнинг умумнутқда бир қанча маъно ифодалаши қайд этилган⁶³.

Шундан шарт майлидаги феълнинг қуйидаги маънолари қонун тилида ифодаланмайди:

1. Илтимос: Агар бемалол бўлса, ўша кишини чақириб юборсангиз.
2. Маслаҳат: Олдин Карим келса, кейин маслаҳатлашиб олсак, бўлармиди?
3. Истак: Сизнинг эшигингиздан кирсам, беодоблик бўлса-да, ойнадан қарасам.
4. Истакка зидлик: Кулиб кулолмасам, йиғлаб йиғлолмасам.
5. Гумон: Эҳтимол акам келиб қолса, биргаликда бажарардим.
6. Буйруқ-истак: Бу ёққа келсанг-чи, ука.
7. Инкор: Қани энди, у бу маслаҳатга кўнса.

Демак, қонун тилида шарт майлидаги феъл биргина маънони, яъни сабаб ва оқибат маъносинигина ифодалайди.

Буйруқ-истак майлидаги феъл қонун матнларининг айнан ўзида эмас, балки шу қонун тўпламининг бош қисмидаги қарордагина ифодаланади. Бундай ҳолларда, буйруқ-истак майлидаги феъл –*син* қўшимчасини олиб мажхуллик даражасида ифодаланади.

Буйруқ-истак майлининг қуйидаги:

1. Соф буйруқ майли: *ёз, ўқи, ухла, бор* каби.

⁶³ Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 467.; Содиқова М. Феъл стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 11-20.

2. Буйруқ истак майли: *айтай, боргин, юринг, сўранг, киришсин* кабилар.

3. Мақсад, истак: *тагин, гап-сўз бўлиб юрмасин* шакллари қўлланмайди.

Мақсад майли қонун тилида қўлланилмаслиги кузатилди. Бу майл субъектнинг ҳаракатини бажариш мақсадини, ниятини, ҳаракатни бажариш мўлжалини билдиради. Албатта, қонунда ҳам маълум бир мақсад кўзда тутилади, лекин бу мақсад майлининг *–моқчи* қўшимчаси орқали эмас, *–(и)ш* қўшимчали ҳаракат номи ва *мақсадида* сўзи орқали ифодаланади. Масалан:

Ўзбекистон халқи:

... фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади (ЎК 8-б.).

Қонун тилида шартли майлнинг қўлланмаслиги кузатилди. Албатта, бунинг объектив сабаби бор. Шартли майл бажарилишнинг бирор шarti бўлган, яъни бажарилиш-бажарилмаслиги бирор шарт билан боғланган ҳаракатни англатади. Шунинг учун ҳам бу майлда гумон, тахмин маъноларини ифодалаш хусусияти кучлироқ. Масалан:

Агар, бунинг тагига етсак, аломат иш бўларди.

Мени қариялар уйига олиб борсангиз, бунчалик қийналмас эдингиз.

Шартли майлнинг бу белгилари қонун тилига қўйиладиган расмийлик, қатъийлик, нейтраллик, аниқлик талабларига тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам шартли майл қонун тилида ишлатилмайди.

Ҳаракат номи. Қонун тилининг бошқа услублардан фарқ қилувчи энг муҳим томонларидан бири, бу қонун тилида ҳаракат номининг кўп қўлланиши, ҳатто, айрим гаплар таркибида бир нечта ҳаракат номининг ифодаланиши, уларнинг айримлари уюшиб келиши ва гапда бир хил вазифани бажаришидир.

Маълумки, феълнинг ҳаракат номи формаси *–(и)ш*, *–(у)в*, *–моқ* қўшимчалари орқали ясалади. Қонун тилида асосан *–(и)ш* қўшимчаси орқали ясалган ҳаракат номи кенг қўлланилади. Масалан:

Суриштирув органлари зиммасига жиноят аломатларини ва жиноят содир этган шахсларни *топиш*, ушбу кодекснинг қоидаларига мувофиқ текшириб чиқилганидан сўнг иш юзасидан далил сифатида *фойдаланиш* мумкин бўлган ҳақиқий маълумотларни *аниқлаш* мақсадида илмий-техника воситаларидан фойдаланган ҳолда зарур чораларни *кўриш* юклатилади (ЎРЖПК 127-б. 339-м.).

Қонун тилида *–(и)ш* қўшимчаси орқали ясалган ҳаракат номи асосан ҳаракат, фаолият, машғулот турини ифодалайди. Масалан: *қасддан одам ўлдириш*, *номусга тегиш*, *давлат мулкани талон-тарош қилиш*, *жамоат мулкани қасддан nobud қилиш*, *якка тартибда уй-жой қуриш*, *Давлат тамгаси ёки байроғига ҳурматсизлик билдириш* кабилар.

Қонунда барча кишиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари белгиланиб, инсонларга нима қилиш тўғри, нима қилиш нотўғри эканлиги кўрсатилади, яъни қонунда асосий эътибор ҳаракатга қаратилади. Бу ҳаракат ё тақиқланади ёки рухсат этилади ёхуд шу ҳаракат бўйича ҳукм белгиланади. Шунинг учун қонун тилида ҳаракат номи кенг қўлланилади.

Бундан ташқари, *–(у)в* қўшимчаси билан ясалган айрим ҳаракат номлари от сўз туркумига кўчган бўлиб, қонун тилида терминлик хусусиятига эга. Масалан: *тергов*, *суриштирув*, *тўлов*, *тинтув*, *қидирув*, *айблов*, *судлов*, *сайлов*, *ҳал қилув* (қарори) кабилар.

Қонун тилида *–моқ* қўшимчаси билан ясалган ҳаракат номи деярли қўлланилмайди.

Сифатдош. Қонун тилидаги сифатдошларнинг ўзига хос хусусиятлари кузатишлар давомида деярли сезилмади. Асосий фарқ айрим қўшимчалар орқали ясалган сифатдошларнинг фаол ёки пасив ёхуд умуман қўлланмаслигида кўринади.

Қонун тилида *–ган* қўшимчаси орқали ясалган сифатдош кенг қўлланади. Масалан:

Ерда турган ёки учиб бораётган ҳаво кемасини олиб қочиш уч йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЎЖК 178-б. 209³-м.).

Сифатдошнинг *–вчи* қўшимчаси орқали ясалган шакли унчалик фаол бўлмаса-да, қўлланиши кузатилди. Масалан:

Жамоат тартибини қўпол суратда бузувчи ... группавий ҳаракатларни уюштириш ёки унда актив қатнашиш... (ЎЖК 155-б 191⁶-м.).

Сифатдошнинг бундай шакллари сифатдошлик хусусиятидан от сўз туркумига кўчган, масалан: *айбловчи, айбланувчи, терговчи, сайловчи* кабилар. Улар ижтимоий ҳаётда соф юридик термин вазифасини бажаради.

Сифатдошнинг *–(а)р* қўшимчаси орқали ясалган шакли (келар, оқар сув каби) учрамади.

Равишдошлар. Маълумки, равишдош ҳаракатнинг белгисини билдирадиган, уни бирор томондан характерлайдиган феъл шакли бўлиб, у – *(и)б, –май, –в, –й, –гач, –гани* қўшимчалари орқали ясалади. Бу шакллардан қонун тилида энг кўп қўлланадиган *–(и)б* қўшимчаси билан ясалган шаклидир. Масалан:

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини қўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади (ЎЗК 7-м.).

–а қўшимчаси орқали ясалган равишдошлар фаол бўлмаса-да, маълум маънода қўлланади. Масалан:

Гувоҳ айбланувчи берган кўрсатмаларни фош қила олади. (ЎЖПК 78-б. 132-м.).

–а, –й қўшимчали равишдошнинг *бота-бота, мақтай-мақтай* типигаги эмоционалликни ифодаловчи тури қонун тилида қўлланмайди.

Қонун тилида *-гач, -гани* қўшимчали равишдошлар ҳам қўлланади, лекин уларнинг қонун тилига хос хусусиятлари сезилмади, шунинг учун уларга тўхталмадик.

СОНЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Қонун тилидаги сонларнинг ўзига хос хусусиятларини айрим сон ва номеративларнинг кўп, айримларнинг кам, баъзиларининг эса умуман қўлланмаслигида кўриш мумкин.

Қонун тилида миқдор сонларга нисбатан тартиб сонларнинг кўп қўлланиши кузатилди. Бунда тартиб сонлар асосан қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

1. Қонуннинг қабул қилинган йили (1959 йил 21 май) каби.
2. Қонуннинг кучга кириш вақти (1960 йил 1 январь) каби.
3. Қонуннинг бўлим ва боблари (иккинчи бўлим, II боб) каби.
4. Ҳар бир модданинг тартиб рақами (34-модда) каби.
5. Қўшимча моддаларнинг тартиб рақами (35¹-модда) каби.
6. Қонунга, моддага асос бўлган қарорнинг тартиб рақами (масалан: Ўз Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2014 йил, 15-сон қарори).

7. Назарда тутилган бирор предмет ёки воқеа-ҳодисаларни санаб ўтилаётганда. Масалан:

Жиноят қилган шахсларга қуйидаги жазолар қўлланилиши мумкин:

- 1) озодликдан маҳрум қилиш;
- 2) сургун;
- 3) бадарга қилиш;
- 4) озодликдан маҳрум қилмасдан ахлоқ тузатиш ишлари; ... (ЎЖК 17-б. 21-м.).

Маълумки, миқдор сонлар санок сонлар, чама сонлар, жамловчи сонлар ва каср сонларга бўлинади. Бу сонларнинг ичида қонун тилида фаол қўлланадиган тури санок сонлардир. Санок сонлар қонун матнларида кишининг ёш хусусиятини, вақтини, жарима миқдорини, жазо муддатларини кўрсатиш учун хизмат қилади. Масалан:

... олти ойгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача муддатга ахлоқ тузатиш иши ёки юз сўмгача жарима солиш билан жазоланади (ЎЖК 164-б. 198-м.).

Жиноят содир қилганга қадар ўн олти ёшга тўлган шахслар жиноий жавобгарликка тортилади (ЎЖК 10-б. 10-м.).

Қонун матнларида қисман бўлса-да, каср сонларнинг ҳам ишлатилиши кузатилди, масалан:

... жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатдан ўтаб бўлганларидан кейин қўлланилиши мумкин (ЎЖК 51-б. 150-м.).

Қонун тилида сонларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда жамловчи (биров, икков) ва чама (еттитача, учтача) сонлар деярли ишлатилмайди. Бунга қонун тилига қўйиладиган расмийлик, қатъийлик, аниқлик талаблари йўл қўймайди.

Маълумки, умумнутқда сонлар отлашиш хусусиятига эга, масалан:

Кампирнинг йигирмаси ўтса, у кетар эмиш.

Қонун тилида эса бундай ҳолатларга (отлашишга) йўл қўйилмайди.

Бадий нутқда бир сони бир қанча вазифаларни, чунончи, предметнинг сонини (*бир метр, бир сўм*) кўрсатади, гумон маъносини (*бир одам келди*)ифодалайди, айирув боғловчиси вазифасини (*бир ёзади, бир ўқийди*) бажаради, феълга боғланиб, унинг маъносини кучайтиради (*бир қўрқдимки*).

Қонун тилида *бир* сони ишлатилганда бу вазифалардан фақат биттасини, яъни предметни аниқлаб, унинг сонини кўрсатади, конкрет маъно касб этади. Масалан:

... дастлабки қамоқнинг бир куни бир кунга, ахлоқ тузатиши ишларига, сургун ёки бадарға этишига ҳукм қилганда эса бир куни уч кунга ҳисобланади (ЎЖК 45-б. 45-м.).

Қонун тили ҳисоб сўзларининг қўлланишига кўра ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, у тилдаги барча ҳисоб сўзларини қабул қилавермайди, унда асосан қуйидаги ҳисоб сўзлари кенг ишлатилади, масалан: *қисм* (3-қисмида), *сон* (Ўз.Республикаси Олий Мажлиси қарорлари, 2014 йил, 4-сон), *боб* (II боб), *бўлим* (Биринчи бўлим), *процент*, *сўм марта*, *йил*, *ой*, *сутка*, *кун*, *соат* кабилар.

Қонун тилининг ўз ҳисоб сўзлари, яъни модда (1-модда), банд (3-бандида) кабилар ҳам мавжуд.

Қонун матнларида тарихий ҳисоб сўзлари *қадок*, *таноб*, *пул*, *тош*, *сўлкавой*, *сўзлашув* ва бадий нутққа хос ҳисоб сўзлари *қултум*, *огиз*, *чимдим*, *тўғрам*, *ҳовуч*, *тишлам*, *шингил*, *тилим* кабилар ишлатилмайди.

ОЛМОШЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Мавжуд тилшуносликка оид илмий адабиётларда олмошларнинг етти та тури қайд этилган⁶⁴. Бу олмош турларининг ҳаммаси ҳам қонун тилида кенг қўлланади, лекин олмошларнинг барча турларида қонун тилига хос белгилар кузатишмайди, фақат кишилик, сўроқ, ўзлик, кўрсатиш, гумон олмошларида қонун тилига хос белгилар мавжуд.

Кишилик олмоши шахсларга нисбатан ишлатилади. Шунга кўра улар иккига соф кишилик олмоши (*мен*, *сен*, *биз*, *сиз*) ва кишилик кўрсатиш олмошлари (*у*, *улар*)га бўлинади⁶⁵. Кузатишлар шуни кўрсатдики, қонун тилида соф кишилик олмошлари *мен*, *сен*, *биз*, *сиз* қўлланмайди, қонун шахсизлик хусусиятига эга бўлиб, унда кишилар тўғридан-тўғри бир-

⁶⁴ Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. Тошкент: Фан, 1975. – Б. 335.

⁶⁵ Юқоридаги манба. – Б. 335.

бирлари билан муносабатда, алоқада бўлмайди. Шунинг учун ҳам соф кишилик олмошлари ишлатилмайди. Фақатгина III шахс кишилик-кўрсатиш олмоши у, улар қўлланади, холос. Масалан:

Агарда суд ўн саккиз ёшгача бўлган даврда жамоат учун хавфли бўлмаган жиноятларни қилган шахсларни жиноий жазони қўлланмасдан ҳам тузатиш мумкин деб топса, у бундай шахсга жиноий жазо ҳисобланмаган, тарбиявий характердаги мажбурий чораларни қўллаш мумкин (ЎЖК 11-б. 11-м.).

Д.А.Бобохонова расмий иш услубида соф кишилик олмошлари *мен, сен, биз, сиз* ишлатилмаслигини қайд этади⁶⁶, лекин расмий иш услубига оид айрим из қоғозларига эътибор берилса, чунончи, ариза, тилхат, таржимаи қол, ишонч хати каби иш қоғозларини *мен* кишилик олмошисиз ёзишнинг иложи йўқ. Шунинг учун Д.А.Бобохонованинг юқоридаги хулосасига тўла қўшила олмаймиз. Соф кишилик олмошлари фақатгина қонун тилида қўлланмайди, айрим иш қоғозларида ишлатилади.

Қонун матнларида I ва II шахс кишилик олмошлари ишлатилмаганлиги туфайли ўзлик олмоши I ва II шахс эгалик қўшимчаларини олган *ўзим, ўзинг, ўзимиз, ўзингиз* шакллари қўлланмасдан фақатгина *ўз* олмошининг *ўзи*, шунингдек, III шахс эгалик қўшимчасини қабул қилган *ўзи, ўзлари* шакллари ишлатилади. Масалан:

... ўз манфаатини суиистеъмол қилиш... (ЎЖК 98-б. 118-м.).

Давлат ёки жамоат мулкани алдаш ёки ўзига бўлган ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан ... эгаллаш (фирибгарлик). (ЎЖК 98-б. 118-м.).

Қонун тилида кўрсатиш олмошлари фаол қўлланади, лекин кўрсатиш олмошларининг қўлланишида қонун тилига хос томонлар сезилмади. Фақатгина расмий иш услубига хосланган *мазкур* олмоши устида

⁶⁶ Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987. – С. 12.

тўхталишни лозим топдик. *Мазкур* кўрсатиш олмошини тўла маънода расмий иш услубига хос дейиш мумкин, чунки бу олмош бошқа услубларда расмий иш услубидагидек фаол қўлланмайди. Бундан ташқари *мазкур* кўрсатиш олмошининг туб маъносида расмийлик оттенкаси ҳам сезилиб туради. Масалан:

... мазкур тоифадаги кишиларга яшаи учун барча шароитлар яратилади (ЎЖПК 7 89-б. 149-м.).

Гумон олмошларининг *аллаким, алланима, алланарса, аллақаер* шакллари қўлланмайди, чунки қонун тахмин, гумон тушунчаларига йўл қўймасдан, аниқлик томон интилади. Гумон олмошининг фақатгина битта шакли, яъни *бирор* қонун матнларида фаол бўлмаса-да, учраб туради. Масалан:

Гарчи расмий жиҳатдан жиноят қонунда кўрсатилган бирор ҳаракатнинг аломатлари мавжуд бўлса... (ЎЖК 18-б. 20-м.).

Сўроқ олмошларининг қонун тилидаги вазифаси умумнутқдаги вазифасидан фарқ қилади. Умумнутқдаги сўроқ олмошлари кўпинча субъект учун номаълум бўлган тушунча ҳақида ахборот беришини талаб қилади. Масалан:

– Қандай китоб ўқияпсан?

– Ким келди?

Қонун тилида эса сўроқ олмошлари “савол-жавоб” вазифасини бажармайди, чунки қонун матнларида кишилар бир-бири билан бевосита алоқада бўлмайди. Шунинг учун сўроқ олмошлари қонун матнларида сўроқ маънолари нейтраллашган ҳолда ифодаланаётган маънони кучайтириш, таъкидлаш учунгина хизмат қилади. Масалан:

... тўсқинлик қилиш мақсадида кимнинг томонидан бўлишидан қатъи назар гайриқонуний аралашув... (ЎЖК 248-б. 194⁵-м.).

Давлат ёки жамоат мулкани жуда кўп миқдорда талон-тарож қилиш, қандай усулда талон-тарож қилишдан қатъи назар – ... ўлим жазоси билан жазоланади (ЎЖК 101-б. 119¹-м.).

Шундай қилиб, қонун тилига хос айрим белгилар олмошларнинг кишилиқ, ўзлик, кўрсатиш, гумон, сўроқ олмошларида кўринади.

КЎМАКЧИЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Маълумки, кўмакчи сўзлар орасидаги турли-туман муносабатларни ифодалаш учун хизмат қилади. Шу боисдан уларнинг гап қурилишдаги хизмати бекиёсдир.

Қонун матнида ҳам *билан, учун, каби, сабабли, туфайли, орқали, деган, ҳақида, тўғрисида, хусусида, томон, қадар, кўра, қариш, яраша, доир, асосан, ташқари, бўйича, биноан, мувофиқ, олд, ост, ўрта, ич, уст* кўмакчиларининг кенг қўлланилиши кузатилди⁶⁷. Масалан:

Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқладиган ўз давлат рамзлари – байроғи, шерби ва мадҳиясига эга (ЎК 9-б. 5-м.)

Олий Мажлис депутатлари ва девонининг ишлаши учун зарур ҳаракатлар системаси тасдиқлайди (ЎК 28-б. 84-м.).

... Республика Олий Мажлисига ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади (ЎЕ 30-б. 93-м.).

У ... ҳибсга олиниши ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас (ЎК 28-б. 88-м.).

Ваколат муддати тугагач, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси янги чақириқ Олий Мажлиси иш бошлагунига қадар ўз ваколатини сақлаб қолади (ЎК 26-б. 81-м.).

⁶⁷ Кўмакчиларни гуруҳлаштирмасдан умумий равишда беришни маъкул деб билдик. Қонун матнларидаги кўмакчиларни гуруҳлаштирганимизда, уларда қонун тилига хос хусусиятлар сезилмади.

Қонун матнидаги кўмакчиларни расмий иш услубига хосланиши жиҳатидан кузатилса, *биноан, мувофиқ, бўйича, асосида* каби кўмакчиларда расмийликни кузатиш мумкин. Бу яна ҳам кўпроқ расмий матнда сезилади. Масалан:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқи ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади (ЎК 13-б. 23-м.).

Конституцияда назарда тutilмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириши, ҳокимият идора фаолиятини тўхтатиб қўйиши ёки тугатиши, ҳокимиятнинг янги ва мувоий таркибларини тузиши Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишига асос бўлади (ЎК 10-б. 7-м.).

Шунингдек, қонун нутқида ҳолатларда, воситасида, натижасида, сифатида, жараёнида, мақсадидида, йўлида каби мустақил маъноли сўзлар ҳам ўзларининг маъно мустақиллигини йўқотиб, кўмакчи вазифасида келади. Масалан:

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас (ЎК 11-б. 12-м.).

Маълумки, кўмакчилар гапда от ёки отлашган сўзларга боғланади. Қонун нутқидаги кўмакчилар ўзидан олдинги сўзларга боғланиш жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Улар тилдаги барча от ва отлашган сўзларга боғланавермайди, улар фақат жуғрофий, маъмурий, ҳудудий, тарихий номларга, қонун номлари, муассаса ва корхоналарнинг номларига, ҳар хил терминларга ва айрим отлашган сўзларга боғланади.

Маълумки, қонун тилида от туркумига оид бўлган барча сўзлар, яъни кишиларнинг исми, фамилияси, лақаби, тахаллуслари, ҳайвонларга қўйилган махсус номлар, астрономик номлар ва ҳ.к. олмош туркумига оид айрим сўзлар: *мен, сен, биз, сиз, аллаким, алланарса, аллақаер* кабилар, сифат

туркумига оид бир қатор сўзлар қўлланмайди. Шунга кўра, қонун тилидаги кўмакчилар ҳам бундай сўзларга боғланмайди.

Қонун тилида *ост, уст, олд, орқа* каби от кўмакчилар ҳам фаол ишлатилади. Масалан:

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади (ЎК 34-б. 98-м.).

Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайри-қонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (ЎК 17-б. 44-м.).

Қонун тилидаги кўмакчиларнинг таҳлили яна шуни кўрсатдики, қонун матнларида фақатгина нейтрал хусусиятга эга бўлган кўмакчиларгина ишлатилади. Поэтик нутққа хос айрим *ичра, узра, оша, бирлан, бирла, била, -ила, -ла, янглиғ*, шунингдек, *бўйича* кўмакчисининг *бўйинча, деган* кўмакчисининг *дейдиган* шакллари, ноаниқликни, гумонларни билдирувчи *чоғли, чамаси* кўмакчилари қўлланмайди.

БОҒЛОВЧИЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Маълумки, боғловчилар гап бўлақларини ва гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Қонун матнида ҳам боғловчиларнинг кенг қўлланиши кузатилди. Боғловчиларнинг қонун матнида ўзига хос хусусиятларини аниқлаш уларнинг гапдаги вазифасига кўра алоҳида-алоҳида кўриб чиқишни тақозо қилади.

Бириктирувчи боғловчилар. Қонун тилида гап бўлақларини ва гапларни бир-бирига боғлаш воситасини асосан *ва* боғловчиси бажаради. Масалан:

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади (ЎК 9-б. 3-м.).

Баъзан бошқа услубларда ва боғловчиси ўрнида –у(-ю) юкламаси уюшган бўлаклар ҳамда айрим гаплар орасида келиб бириктирув боғловчиси вазифасини бажаради.

Қонун тилида эса –у(-ю) юкламаси бириктирувчи боғловчи вазифасида келмайди. Бириктирувчи боғловчи вазифасини асосан ва, ҳамда боғловчилари бажаради. Бу боғловчилар қонун матнларида қўлланиш миқдори (частотаси) жиҳатидан умумадабий тилдаги хусусиятларини сақлайди, яъни ва боғловчиси ҳамда боғловчисига нисбатан жуда кўп ишлатилади. *Ҳамда* боғловчиси эса маълум бир ўринлардагина учрайди. Масалан:

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт (ЎК 12-б. 18-м.).

Зидловчи боғловчилар. Зидловчи боғловчиларга аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки каби боғловчилар киради. Бу боғловчиларнинг ҳаммаси ҳам қонун тилида кенг қўлланади, лекин бу боғловчилар қўлланиш частотаси жиҳатидан лекин зидловчи боғловчига етмайди. *Лекин* боғловчиси қонун тилида фаол қўлланади. Масалан:

Ақли расо ҳолида жиноят қилган, лекин суд томонидан ҳукм чиқарилишигача ўз ҳаракатлари оқибатидан ҳисоб бериш... (ЎЖК 11-б. 11-м.).

Қонун тилида зидловчи боғловчиларнинг қўлланишида қонун тилига хос белгилар учрамади. Шунинг учун зидловчи боғловчилар тўғрисида муфассал тўхталишнинг иложи бўлмади.

Айирувчи боғловчилар. Маълумки, айирувчи боғловчилар таркибини ё, ёки, ёхуд, ёинки, ё..., ё; гоҳ ..., гоҳ; дам..., дам; бир..., бир; баъзан ..., баъзан; хоҳ ..., хоҳ каби боғловчилар ташкил қилади. Қонун тили бу

боғловчиларнинг ҳаммасини ҳам ўзига қабул қилавермайди, фақатгина қонун тилида *ё, ёки, ёхуд* боғловчилари ишлатилади. Бу боғловчиларнинг қўлланиш жиҳатдан қонун тилига хос белгилари мавжуд бўлиб, бу белгилар бир гап ичида *ёки, ёхуд* айирувчи боғловчиларнинг бир неча марта такрор қўлланишидир. Масалан:

Айрим тергов ёки қидириш ҳаракатларини бошқа районда ёки шаҳарда ўтказиш зарур бўлиб қолган тақдирда, терговчи бу ҳаракатларни шахсни ўзи ўтказишга ёки шу ҳаракатларни бажаришни тегишли терговчига ёхуд суриштирув органига топширишга ҳақлидир. (ЎЖПК 35-б. 112-м.).

Айирувчи боғловчиларнинг, умуман боғловчиларнинг бу тарзда қўлланиши бошқа услубларда камдан-кам ҳолларда учрайди, лекин қонун тилида бу ҳолат кўп марта такрорланади. Бу қонунда берилаётган ҳуқуқий ахборотнинг кенглигидан ва қонун тилининг аниқ, қисқа, лўнда бўлиш хусусиятларидан келиб чиқади.

Қонун тилида такрорий айирув шакллари, яъни *гоҳ ..., гоҳ; дам ..., дам; бир ..., бир; баъзан..., баъзан; хоҳ ..., хоҳ* боғловчиларининг ишлатилмаслиги кузатилди.

Аниқловчи боғловчилардан яъни *—ки(-ким)* қонун тили учун характерлиси яъни боғловчисидир. Бу боғловчи қонун тилида жуда фаол қўлланади. Масалан:

Жинойят қилишда айбдор бўлган, яъни жиноят қонунида кўзда тутилган жамоат учун хавфли ҳаракатларни қасддан ёки эҳтиётсизлик билан содир этаётган шахсларгина жиноий жавобгарликка тортилади (ЎЖК 5-б. 3-м.).

Қонун тилида *—ки (-ким)* аниқлов боғловчиларининг қўлланиши кузатилмади.

Сабаб боғловчиларидан *чунки, шунинг учун* қонун тилида қўлланади, лекин уларнинг ишлатилишида ўзига хослик сезилмади. Шунинг учун улар ҳақида тўхталишни лозим топмадик.

Шарт боғловчиларидан (*агар, агарда, агарчи; башарти, мабодо, мадомики, гарчи*) қонун тилида энг фаол қўлланадиганлари *агарда, агар, гарчи* боғловчиларидир:

Агар жиноят қилган шахсни кейин ахлови тузалиши ва ҳалол меҳнат қилаётганлиги сабабли, ишни судда кўриш вақтида жамоат учун хавфли ҳисоблаш мумкин деб топилса, ундай шахс жазодан озод қилиниши мумкин (ЎЖК 48-б. 48-м.).

Агарда кафилликка олинган шахс бир йил мобайнида коллективнинг ишончини оқламаса... (ЎЖК 49-б. 49-м.).

Айниқса, *агарда* боғловчиси *агар, гарчи* вариантларига нисбатан фаол қўлланади. Умуман бу боғловчилар қонун тилида асосан шарт ва тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлашда эргаш гапларда ифодаланаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, кучайтириш учун хизмат қилади.

Шарт боғловчиларидан *башарти, агарчи, мадомики* боғловчилари кўпроқ сўзлашувга хос, шунинг учун улар қонун тилида деярли ишлатилмайди.

Чоғиштирув боғловчиларининг (*гўё, гўёки*) қонун тилида қўлланмаслиги кузатилди, чунки *гўё, гўёки* боғловчиларида эмоционал-экспрессивлик кучли бўлиб, кўпроқ улар поэтик нутққа хосдир.

Демак, қонун тилида қўлланадиган боғловчилар юзасидан қуйидаги асосий хулосаларга келиш мумкин:

1. Қонун тилида *ва, лекин, ёки, агарда* боғловчилари бошқа боғловчиларга нисбатан фаол қўлланилади.

2. Қонун матнларида *ҳамда, аммо, бироқ, ёхуд, агар, гарчи* боғловчилари юқоридаги боғловчиларга нисбатан пассив ишлатилади, *шунингдек, билан* кўмакчиси, *ҳам* юкламаси бириктирувчи боғловчи вазифасида келиши мумкин.

3. Қонун нутқида *гоҳ..., гоҳ; хоҳ..., хоҳ; дам..., дам; баъъан..., баъзан* такрорий айирув боғловчилари, *–ки(–ким)* аниқлов боғловчиси, *башарти,*

агарчи шарт боғловчилари, *зўё*, *зўёки* чоғиштирув боғловчилари қўлланмайди, шунингдек *–у(-ю)* юкламасининг бириктирувчи боғловчи вазифасида келиш ҳоллари учрамайди.

IV БОБ. ҚОНУН ТИЛИНИНГ СИНТАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Қонун ниҳоятда аниқ тузилгандагина ижтимоий ҳаётда реал маъно касб этади ва амалиётда самарали натижалар беради. Умуман, қонуннинг аниқ тузилиши сиёсий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, қонунчиликнинг ривожланишида, ҳаётнинг барча соҳаларига ҳуқуқнинг кириб боришида, жамиятдаги ҳар бир шахснинг ҳуқуқий жиҳатдан шаклланишида муҳим вазифа бажаради.

Қонунчиликда аниқликни таъминлаш учун қонун тилида содда ва тушунарли терминларни, ҳаммага маълум бўлган, тез “ҳазм” бўладиган ва кенг қўлланадиган грамматик конструкцияларни ишлатиш зарур. Қонун матни мумкин қадар қисқа тузилиши, унда мураккаб грамматик конструкцияларни, хусусан, сифатдош ва равишдош оборотларни, эргашган қўшма гапларни, айниқса, бир нечта эргаш гап аввал бир-бирига ўзаро боғланиб, сўнг бош гапга бириккан ҳолатларни иложи борида ишлатмаслик зарур. “Иложи бўлса, қонун матнида тиниш белгиларидан: вергул, тире, икки нукта, айниқса, нуктали вергулни кам ишлатиб, нуктани кўпроқ қўллаш мақсадга мувофиқдир. Одатда, улар боғланган қўшма гапларни содда гапларга айлантиради”⁶⁸. Аммо қонунда ифодаланаётган муайян бир фикрни бир ўринга жамлаган ҳолда бериш зарурияти муайян бир жумлада турли грамматик конструкцияларнинг маълум даражада кўпроқ қўлланишини, қўшма гап қолипларига нисбатан кўпроқ мурожаат қилишни тақозо этади. Лекин барибир қонун матнида имкон даражасида содда жумлалар, содда гаплар асос вазифасини бажариши мақсадга мувофиқ.

Қонун тилининг ёзма нутққа асосланганлиги матнда асосан адабий тил бирикмаларининг иштирок этишини, сўзлашув ва шевага хос қолипларнинг

⁶⁸ Язык закона. – М.: Юридическая литература, 1990. – С. 20.

қўлланилмаслигини, гап бўлақларининг тартибига қаттиқ риоя этишни, инверсияга йўл қўймасликни талаб қилади.

Қонунда хабар бериш хусусияти устунлик қилади. Хабар берганда ҳам кишиларнинг ҳис-туйғулари ҳақида хабар бермайди. У кишиларга нимани қилиш тўғри ёки нотўғри эканлигини расмий тилда баён этади. Унинг бу хусусиятига кўра қонун тили гапларнинг мазмунига кўра фақатгина дарак гаплардан тузилади. Буйруқ, сўроқ, ундов гаплар деярли ишлатилмайди. Бу гапларнинг қўлланилмаслигининг сабабларидан бири унинг шахсизлик хусусиятига эга эканлигидир. Шунга кўра у фақат монологик нутқ орқали иш кўради. Қонун кишилар билан тўғридан-тўғри муносабатда бўлмайди, шунинг учун унда, айниқса, ундов, сўроқ гапларнинг қўлланишига эҳтиёж ҳам сезилмайди. Бундан ташқари, унинг шахсизлик хусусиятига кўра қонун матнларида биринчи ва иккинчи шахслар ва улар билан боғлиқ синтактик воситалар қўлланилмайди. Шунингдек, кўпроқ шахсиз бир бош бош бўлақли гапларнинг иштирокини, пассив конструкциянинг фаоллигини таъминлайди.

Қонун тили ўзининг бир қанча синтактик белгилари билан бошқа функционал услублардан фарқ қилади. Бу белгилар айниқса сўз бирикмаси, содда гап, қўшма гапларда яна ҳам аниқроқ сезилади. Шунинг учун ҳам биз қонун тилининг асосан сўз бирикмалари, содда гап, қўшма гап, шунингдек, кириш сўзларига батафсил тўхталиб ўтишни лозим топдик.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Предикатив бирикма. Предикация ҳодисаси гапдан англашилган фикр ёки хабарнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатади. Умумпредикативликни модаллик, замон, шахс-сон категориялари орқали кесим ифодалайди. Қонун тилига хос хусусиятлар шу модаллик, замон, шахс-сон категорияларини, яъни умумпредикативликнинг ифодаланишида кўринади.

Бошқа нутқ турлардаги гаплардан англашилган фикр модалликни ифодалаш хусусиятига кўра турлича (гумон, шубҳа, тахмин, истак, реаллик) бўлиши мумкин. Бу айниқса сўзлашув ва бадий услубларда яна ҳам аниқроқ сезилади. Масалан:

- Бугун Карим келса керак (гумон, тахмин).
- Келмай қолса-чи (шубҳа).
- Келса, яхши бўларди-да (истак).
- Йўқ, албатта, келади (реаллик).

Қонун тилидаги гаплардан англашилган модаллик эса, гумон, шубҳа, тахмин, истак эмас, балки фақат реалликдан иборатдир, чунки қонунни маълум бир шахс ўз хоҳиш-истагига кўра яратмайди, бутун жамият аъзоларининг манфаатларини кўзлаган ҳолда давлат томонидан қабул қилинади. Жамият аъзolari қонун матнидаги ҳар бир гапдан англашиладиган фикрни гумон, шубҳа, тахмин деб эмас, реал ҳақиқат деб биладилар.

Умумтилда модалликни кесим кўрсатади ва у турли воситалар: феъл майллари (боради – аниқлик майли, борсак – шарт майли, борма – буйруқ майли), модал сўзлар (шубҳасиз, албатта) ва модал юкламалари (наҳотки, худди), шунингдек, интонация орқали ифодаланади.

Қонун тилида ҳам модалликни, яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, реалликни кесим ифодалайди, қонун тили кесимлари реалликни ифодалаш юзасидан умумтилдаги кесимлардан бир оз фарқ қилади. Бу шундаки, қонун тилидаги гаплардан англашилган реаллик айрим модал сўз ва юкламалар орқали эмас⁶⁹, асосан феълнинг аниқлик майлидаги феъллардан ташкил топади, бундан ташқари феълнинг бошқа майллариға нисбатан аниқлик майлида реаллик қатъий тусда берилади⁷⁰. Масалан:

⁶⁹ Модал сўзлар ва юкламалар қонун тилида деярли қўлланилмайди.

⁷⁰ Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 39.

Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади (ЎК 13-б. 21-м.).

Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар (ЎК 18-б. 47-м.).

Ҳар бир гапдан англашилган фикр шубҳасиз замон, шахс-сон категориялари билан боғлиқ бўлади. Бу жиҳатдан қонун тилидаги гапларнинг кесимлари ўзига хос хусусиятга эга, яъни улар III шахсдаги ҳозирги-келаси замон феъли орқали ифодаланади⁷¹.

Қонун тилининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, эга асосан от сўз туркуми ва ҳаракат номи билан ифодаланиб, бошқа сўз туркумларининг отлашиш хусусияти камдан-кам учрайди. Бунда ҳаракат номи билан ифодаланган эгаларнинг уюшиб келиши кўп учрайди, масалан:

Конституцияда назарда тutilмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади (ЎК 10-б. 7-м.).

Қонун матнларида пассив конструкциялар кўп қўлланади. Бу қонунда иш ҳаракатни бажарувчи субъект кўпроқ конкрет шахс эмас, балки давлат, маълум бир муассаса, корхона ташкилот бўлиши билан боғлиқ. Ҳатто, айрим ўринларда матнда иш-ҳаракатни бажарувчи субъект иштирок этмаса-да, у мантиқан тасаввур этилади. Масалан:

Давлат ва жамоат мулкани қасддан nobуд қилиш ёки унга зарар етказиш уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилинади (ЎЖК 102-б. 122-м.).

Кўриниб турибдики, бу мисолда ҳаракат билдирувчи субъект матнида ифодаланмаган, лекин мантиқан қаралса, субъект – суд органидир. Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, умумнутқда ҳаракатнинг субъекти кўпинча аниқ

⁷¹ Бу ҳақда мазкур ишнинг III бобида батафсил маълумот берганмиз.

бир киши бўлади. Масалан, “Карим ишни бажарди” гапида субъект – Карим, “Хат Азиза томонидан ёзилди” гапида субъект – Азиза эканлиги маълум. Қонун тилида эса иш ҳаракатнинг бажарувчиси, субъекти аниқ бир киши бўлмасдан, умумийлик касб этади. Масалан:

уш бўйича тергов юргизилаётган тилни айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, эксперт билмасалар, терговчи таржимон чақиради (ЎЖПК 72-б. 120-м.).

Матнда *айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, эксперт, терговчи* дейилганда аниқ бир киши (ё Карим, ё Азиза) тушунилмасдан, улар умумий асосда тушунилади. Бу ҳам қонун тилининг энг муҳим белгисидир.

Эга ва кесимнинг шахс ва сонда мослашуви жиҳатидан таҳлил этилганда, уларнинг умумадабий тилдан фарқ қилмаслиги кузатилди. Бу ўринда, фақат шуни алоҳида таъкидлаш лозим. Маълумки, туркий тилларга эга бир неча шахс бўлганда кесим ҳам кўпликда ифодаланади. Агарда эга бир неча муассаса, корхона ёки ташкилот бўлса, кесим бирликда қўлланиши зарур.

Дарҳақиқат, қонун тилида кўпинча эга вазифасида корхона, муассаса ва ташкилотлар келади. Юқоридаги қоидага кўра бундай ҳолатларда кесим бирликда ифодаланиши зарур.

Атрибутив бирикма. Қонун тилида атрибутив бирикмалар кенг ишлатилади. Бунда асосан атрибутив бирикманинг сифатловчи-сифатланмиш ва изоҳловчи-изоҳланмиш формаларига нисбатан қаратқич-қаралмиш формаси кўпчилиқни ташкил қилиши кузатилади. Масалан:

Маҳаллий ҳокимият органлари, Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти, юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қўйи кенгашлари фаолиятига раҳбарлик қиладилар (ЎК 35-б. 101-м.).

Қонун тилидаги қаратқич-қаралмиш шакли муҳим хусусиятга эга бўлиб, унда кенгайтирилган аниқловчилар кўп ишлатилади, ўз навбатида, бу аниқловчилар гапда бир-бирларини аниқлаб келади. Масалан:

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутаты бўлади (ЎК 26-б. 84-м.).

Матнда ўринбосарларидан бири сўзини раис, раис сўзини мажлис, мажлис сўзини олий, олий сўзини Ўзбекистон Республикаси бирикмаси аниқлаб келяпти.

Айниқса, дефинитив характерга эга бўлган атрибутив бирикмалар қонун матнларидан кенг ўрин олган. Бундай атрибутив бирикмаларга қонун тилида кўп қўлланадиган *Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили тўғрисидаги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Халқ депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг раиси* каби бирикмаларни кўрсатиш мумкин. Бундай атрибутив бирикмалар қолиплашган, ягона доимий шаклга эга бўлган сўз тизимларига айланиб қолган. Бундай атрибутив бирикмаларда қаратқич-қаралмиш муносабатлари яна ҳам қатъийлашган.

Таъкидланганидек, қонун тилида сифатловчи-сифатланмиш типдаги бирикма жуда кам қўлланади. Қўлланганда ҳам уларда эмоционал-экспрессивликдан бутунлай ҳоли сифатловчилар ишлатилади. Масалан:

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади (ЎК 17-б. 41-м.).

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади (ЎК 17-б. 42-м.).

Объектив бирикма. Қонун тилидаги объектив бирикмаларни кузатиш шуни кўрсатдики, улар умумадабий тил объектли бирикмаларидан фарқ қилмайди, қонун тили объектли бирикмаларининг ўзига хослигини

фақатгина объектли бирикмаларнинг семантикасида, тўлдирувчининг “чегараланган” сўз туркумлари билан ифодаланишида кўриш мумкин.

Қонун тилида объектли бирикмалар кенг қўлланади, айрим объектли бирикмалар “расмий бўёққа” эгалиги ва уларнинг қонун тилида кўп қўлланиши билан ажралиб туради. Масалан, *мол-мулкини мусодара қилмоқ, қонун билан белгиламоқ, жазодан озод қилинмоқ* каби объектли бирикмалар расмий иш услубига, хусусан, қонун тилига хослангандир.

Релятив бирикма. Қонун тилининг релятив бирикмалари қўлланиш миқдори, маъно хусусиятлари жиҳатидан бошқа функционал услубларнинг, чунончи сўзлашув ва бадий услубларнинг релятив бирикмаларидан фарк қилади.

Қонун тилида релятив бирикмалар бошқа функционал услубларга нисбатан (сўзлашув, бадий) жуда кам қўлланади. Албатта, бунинг объектив сабаблари бор. Биринчидан, қонун нутқидан англашилган фикр чуқур мантикийлик асосига қурилган бўлиб, унда қатъий ҳукм ҳукмронлик қилади. Бу ҳукм бирор фикрни тасдиқлайди ёки инкор этади. Бу ҳукм иш ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини (тез, секин, қандай, қай йўсинда) кўрсатмайди, шу сабаб қонун тилида ҳаракатнинг белги билан бўлган муносабати жуда кам учрайди. Иккинчидан, қонун нутқи интеллектуал нутққа асосланган бўлиб, сўзловчининг ҳеч қандай субъектив ҳолатларини (кулиб гапирди, йиғлаб келди, қичқириб юборди) акс эттирмайди. Шунинг учун ҳам қонун тилида релятив бирикмалар маълум бир ўринлардагина қўлланади. Масалан:

Олий ҳакамлик суди ҳакамлик ҳайъатларининг раислари:

... қарорларнинг қонунийлиги ва асослилигини текшириш учун, шунингдек, ҳакамлик амалиётини умумлаштириш учун ишларни талаб қилиб оладилар (ЎЖК 11-б. 13-м.).

УЮШИҚ БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

Қонун тилида гаплар грамматик қурилиши жиҳатидан бошқа функционал услублардагидан фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, қонун тилида содда йиғиқ гаплар, яъни фақатгина эга ва кесимдан ташкил топган гаплар деярли қўлланмайди, чунки қонун тилида берилаётган ахборотнинг чуқур мантикий асосга қурилганлиги, бу ахборотнинг тўлиқ ва тугал бўлиши содда йиғиқ гапларнинг ишлатилишига йўл қўймайди. Шунинг учун қонун тилида ёйиқ, уюшиқ бўлакли гаплар кенг қўлланади.

Бундай ёйиқ уюшиқ бўлаклар қонун тилида икки хил ҳолатда, оддий (умумий) тартибда ва рақам, ҳарф, хатбоши воситасида ифодаланади:

Бадарға, сургун, вазифасидан бўшатиш, муайян мансабни эгаллаш ёки муайян иш билан шугулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шунингдек жарима солиш жазоларини фақат асосий жазо сифатидагина эмас, балки қўшимча жазо сифатида ҳам қўллаш мумкин (ЎЖК 17-б. 21-м.).

Кўринадикки, бу мисолда бир нечта уюшган бўлаклар оддий тартибда берилган.

Айрим ҳолларда, берилаётган ахборот кенг бўлган тақдирда уюшиқ бўлаклар рақам, ҳарф, хатбоши воситасида ажралиб кўрсатилади. Бундай ҳолларда *қуйидаги, қуйидагича, тубандаги, тубандагича* сўзларидан фойдаланилади:

Жазо муддатининг ҳаммаси ёки бир қисми давомида қамаб қўйиш тариқасида озодликдан маҳрум этиш қуйидагиларга нисбатан белгиланиши мумкин:

алоҳида ҳавфли рецидивистларга;

ўн саккиз ёшга тўлганидан сўнг давлатга қарши алоҳида ҳавфли жиноятлар содир қилган шахсларга... (ЎЖК 22-б. 23-м.).

Қарорнинг хулоса қисмида:

1) ишни тўхтатиш тўғрисидаги;

2) *гумонни ёки айбловни олиб ташлаш тўғрисидаги;*

3) ...

4) *аиёвий далиллар тўғрисидаги қарорлар баён қилинади (ЎРЖПК 140-б 373-м.).*

Юқоридаги биринчи гапда тўлдирувчи уюшган бўлақлар хатбоши воситасида ифодаланган бўлиб, бунда –*га* келишиқ қўшимчаси ҳар бир бўлаққа қўшилган. Иккинчи гапда эса аниқловчи уюшган бўлақлар рақамлар билан белгилаш орқали ифодаланапти.

Бир гап таркибида бир нечта мураккаб конструкцияли синтактик бирликлар уюшиб келиши билан бирга, шу уюшган ҳар бир синтактик бирликнинг ичида яна уюшган бўлақлар уюшади, ўз навбатида, бу уюшган бўлақларнинг таркибида ҳам айрим гап бўлақлари уюшиб келиши мумкин. Масалан:

Шахсни иида айбланувчи тариқасида иштирок қилишига жалб этииш тўғрисида терговчи ёки прокурор қарор чиқаради, унда:

1) *айбланувчи тариқасида жалб этилаётган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, унинг туғилган куни, оғи ва йили;*

2) *айбловнинг таъриффи, яъни шахснинг зиммасига қўйилаётган жиноят ҳодисаси, у содир этилган жой, вақт ва бошқа муҳим ҳолатлар баёни;*

3) *жиноят кодексининг ушбу жиноят назарда тутилган моддаси, қисми, банди акс эттирилиши лозим (ЎРЖПК 135-б. 361-м.).*

Уюшиқ бўлақларнинг бундай мураккаб бирикишлари қонун тилида кўплаб учрайди. Бу қонун тилининг энг муҳим синтактик белгиларидан биридир.

Қонун тилида ёйиқ уюшиқ бўлақларнинг хатбоши воситасида ва ҳарфлар билан белгилаб ифодаланишига кўра рақамлар билан берилиши кўп учрайди. Масалан:

Эҳтиёт чораларига қуйидагилар киради:

- 1) ҳеч қайёққа кетмаслик тўғрисида тилхат.*
- 2) шахсий кафиллик ёки жамоат ташилотларининг кафиллиги.*
- 3) қамоққа олиб туриши (ЎЖПК 42-б. 72-м.).*

Бу гапда эгалар уюшиб келган.

Қонун тилида уюшиқ бўлакли гаплар фақатгина содда гаплар таркибида эмас, қўшма гаплар таркибида ҳам кўп қўлланади. Масалан:

Қасддан одам ўлдириши:

- 1) гараз билан қилинганда;*
- 2) безорилик орқасидан қилинганда;*
- 3) жабрланувчининг хизмат ёки жамоат бурчини бажариши муносабати билан қилинганда;*
- 4) икки ёки бир нечта киши ўлдирилганда...*
- 5) аёлнинг ҳомиладорлигини айбдор била туриб ўлдирганда – саккиз йилдан ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиши ёки ўлим жазоси билан жазоланади (ЎЖК 75-б 80-м.).*

Кўринадики, матнда бир нечта пайт эргаш гаплар уюшиб келган қонун тилида фақат эргаш гапларгина уюшиб келмасдан бош гапларнинг ҳам уюшиб келиш ҳоллари учрайди. Масалан:

Жиноят иши қўзғатилганлиги тўғрисида қарор чиқарилганидан кейин:

- 1) прокурор ишни дастлабки тергов ўтказиши ёки суриштирув учун юборади;*
- 2) терговчи дастлабки тергов ўтказишига киришади, суриштирув органи эса суриштирув ўтказишига киришади (ЎЖПК 55-б. 95-м.).*

Шундай қилиб. қонун матнларида ёйиқ содда гаплар, ёйиқ уюшиқ бўлакларнинг кенг қўлланиши қонун тилининг энг муҳим синтактик белгиларидан биридир.

БИР БОШ БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

Маълумки, бундай гапларда предикативлик бир бош бўлак орқали ифодаланади. Мавжуд грамматикага оид адабиётларда бир бош бўлакли гапларнинг шахси аниқ, шахси номаълум, шахси умумлашган, шахссиз, инфинитив, номинатив турлари қайд этилади. Қонун тили бир бош бўлакли гапларнинг қўлланиши жиҳатидан ҳам умумадабий тил ва бошқа функционал услублардан фарқ қилади. Бу фарқ шундаки, қонун тили бир бош бўлакли гапларнинг юқорида қайд этилган барча турларини қабул қилавермайди.

Бинобарин, қонун шахссизлик хусусиятига эга, яъни унда аниқ (конкрет) бир киши қатнашмайди, у кишилар билан тўғридан-тўғри (савол-жавоб асосида) муносабатда бўлмайди. Унинг бу хусусияти қонун матнларида шахссиз гапларнинг фаол қўлланишига сабаб бўлади. Масалан:

Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (ЎК 15-б. 31-м.).

Шахссиз гаплар эргаш гапли қўшма гапнинг бош ёки эргаш гапи ўрнида қўлланиши ҳам мумкин, масалан:

Агарда жиноят аломатлари мавжуд бўлган хатти-ҳаракат содир қилган шахс эътироф билдирган тақдирда, ушбу моддада кўрсатилган асослар бўйича жиноят ишининг ётқизирилишига йўл қўйилмайди. (ЎЖПК 7-б. 5-м.).

Тегшли сўроқ протоколида ёки суд мажлиси протоколидаги кўрсатмаларни ўқиб эшиттирмай туриб, уларнинг ёзиб олинган тасвири ва овози қайта қўйилиши мумкин эмас (ЎЖПК 66-б. 114-м.).

Кўринадик, 1-мисолда шарт эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи, 3-мисолда равиш эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гапи шахссиз бир бош бўлакли гаплардан тузилган.

Юқоридаги мисолларнинг кесимларидан маълум бўладики, қонун тилидаги шахссиз гапларнинг кесимлари асосан мажхуллиқ даражасидаги, аниқлик ва буйруқ майлидаги, учинчи шахс-сон қўшимчалари қатнашган феъллардан иборат бўлади, шунингдек, ҳаракат номининг –(и)ш шаклига *шарт, керак, лозим, зарур, мумкин, мумкин эмас* сўзларини қўшиш орқали ифодаланади. Демак, қонун тилидаги шахссиз гапларнинг кесимлари ифодаланиш хусусиятига кўра умумадабий тил шахссиз гапларнинг кесимларидан фарқ қилмайди⁷². Шундай қилиб, қонун тилида шахссиз бир бош бўлакли гаплар фаол ишлатилади.

Қонун тилида бир бош бўлакли гапларнинг шахси умумлашган тури ишлатилмаслиги кузатилди. Бунинг сабаби шахси умумлашган гапларнинг семантик хусусиятларидан келиб чиқади, чунончи, уларнинг семантик белгилари қуйидагича:

1. Иш-ҳаракат умумга қаратилган бўлиб, бу кўпроқ чақирик, ундаш характерида бўлади: *Ҳосилни ўз вақтида даладан йиғиб олингиз.*

2. Меҳнаткаш омманинг донолиги, анъанаси, узоқ асрлик ҳаётий тажрибалар, умумлашган мулоҳазалар ифода қилинади. Бу тип гаплар кўпинча мақол характерида бўлади⁷³. Масалан: *Оз-оз ўрганиб олим бўлар. Етти ўлчаб бир кес* кабилар.

Табиийки, бир бош бўлакли гапларнинг бундай семантик хусусиятлари қонун руҳига, қонун тилига қўйиладиган талабларга тўғри келмайди.

Қонун тилидаги бир бош бўлакли гаплар юзасидан кузатишлар яна шуни кўрсатдики, унда шахси аниқ гаплар деярли қўлланмайди, чунки қонунда маълум бир (конкрет) шахс иштирок этмайди, аввал таъкидлаганимиздек, у шахссизлик хусусиятига эга. Қонун тилида шахсга оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, масалан, *жавобгар шахс, прокурор,*

⁷² Қаранг: Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 134-135.

⁷³ Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 148.

адвокат каби сўзлар аниқ бир шахсни билдирмайди. Бир бош бўлакли шахси аниқ гапларда эга қўлланмаса-да, кесим орқали эганинг аниқ (конкрет) бир киши эканлигини билиш мумкин. Масалан:

– *Заводда ишчиман (мен).*

– *Яхши дам олдингизми? (сиз)*

Умуман, шахси аниқ бир бош бўлакли гап учун кесимнинг биринчи ва иккинчи шахс шаклида бўлиши типик ҳолатдир⁷⁴. Қонун тилида эса биринчи ва иккинчи шахслар қатнашмади. Шу сабабли ҳам бир бош бўлакли гапларнинг шахси аниқ тури қатнашмайди.

Шунингдек, қонун тилида бир бош бўлакли гапларнинг шахси номаълум тури ҳам учрамайди. Бунинг сабабини тилшунос И.Расулов бир бош бўлакли гаплар юзасидан кузатишларида шундай қайд этади: “Шахси ноаниқ гаплар ҳозирги ўзбек адабий тилида аниқ гапларга қараганда кам қўлланилади. Бу тип гаплар бадий асарларда кучли стилистик восита сифатида ишлатилади. Илмий адабиётларда, иш қоғозларида шахси ноаниқ гаплар деярли қўлланилмайди. Илмий асарлар, иш қоғозлари тили бажарувчи шахсининг аниқ бўлишини тақозо этади”⁷⁵. Бу фикрни айрим тилшунос олимлар ҳам тасдиқлайдилар⁷⁶. Шунга кўра қонун матнларида шахси номаълум гаплар қўлланмайди.

Тилшунос олим И.Расулов бир бош бўлакли гапларни таҳлил қилар экан шундай ёзган эди: “Эгаси топилмайдиган гапларнинг эга топиладиган гаплардан ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятларидан яна бири, унда эга вазифасида фақат логик шахсни билдирувчи сўзгина эмас, логик предмет англатувчи сўз ҳам келиши мумкин, лекин бу тип гапларда эга тушунчаси

⁷⁴ Ғуломов А., Асқарова М. Кўрсатилган манба. – Б. 130.

⁷⁵ Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 154.

⁷⁶ Номақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 166.

кўпинча шахс субъект тушунчасига мос келади”⁷⁷. Олимнинг бу фикри Жиноят кодексидаги бир бош бўлакли гапларнинг инфинитив гапларига тўла мос тушади. Унда бирор ҳаракат (яъни бу субъект билан боғлиқ ҳолда) ифодаланиб, тўғрироғи, инфинитив гап берилиб, сўнг шу ҳаракатга жазо белгиланади. Бунда шу ҳаракат айтилиб, сўнг тире қўйилиб, кейин жазо белгиланади. Масалан:

Фуқароларнинг паспорти, ҳарбий билети ёки бошқа муҳим шахсий ҳужжатларни ўғирлаш –

бир йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки шу муддатга ахлоқ тузатиш иши билан ёхуд юз сўмгача жарима солиш билан жазоланади (ЎЖК 162-б. 196-м.).

Давлат томонидан қўриқланаётган маданий ёдгорликларни ёхуд табиий объектларни қасддан nobуд қилиш, бузиш ва зарар етказиш –

икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум этиш ёки бир йилгача муддатгача ахлоқ тузатиш иши ёхуд икки уч юз сўмгача жарима солиш билан жазоланади (ЎЖК 201-б. 224-м.).

Матндан сезилиб турибдики, ... ўғирлаш, – ... nobуд қилиш, бузиш, зарар етказиш бирикмаларида мантикийлик жиҳатидан шу жиноятни содир этадиган шахс назарда тутилади. Демак, қонун тилида, айниқса, Жиноят кодекси матнларида инфинитив гаплар кенг ишлатилади.

Инфинитив гаплар қонун матнларида сарлавҳа вазифасини бажариш учун ҳам хизмат қилади, масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят – процессуал кодексининг 92-моддаси “*Айбини бўйнига олиб келиш*”, шу кодекснинг 83-моддаси “*Гувоҳлар, жабрланувчилар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, холислар томонидан қилинган ҳаракатларни тўлаш*”, Жиноят кодексининг 186-моддаси “*Сувдан фойдаланиш қоидаларини бузиш*” деб номланади. Ҳатто, уларнинг сарлавҳа вазифасини бажара туриб уюшиб келиш ўринлари ҳам учрайди. Масалан, Жиноят-

⁷⁷ Расулов И. Кўрсатилган манба. – Б. 154.

процессуал кодексининг 363-моддаси “Айбловни ўзгартириш, тўхтатиш ва тўлдириш” деб аталган. Қонун тилидаги инфинитив гапларга мазмун жиҳатидан эътибор берилса. Улар сўзлашув ва бадий услубларга хос бўлган маъноларни:

1) ҳайратланиш: Ажаб ... Ўз дўстига хиёнат қилиш.

2) норозилик: Ўз отасига қарши бориш. Яхши эмас.

англатмайди, фақатгина хабар бериш вазифасини бажаради.

Шунингдек, қонун матнларида сарлавҳа вазифасини бажаришда номинатив гаплар ҳам қўлланади, чунончи, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 126-моддаси “Талончилик”, 24-моддаси “Сургун” деб номланади. Номинатив гапларнинг бевосита қонун матнларидаги гапларнинг ўзида иштирок этиш ҳолатлари кузатилмади.

Шундай қилиб, қонун тилида бир бош бўлакли гапларнинг асосан шахсиз, қисман шахси умумлашган турлари ишлатилиши, уларнинг кесимлари мажҳуллик даражасидаги, учинчи шахс, умумзамонлик хусусиятига эга бўлган феъл билан ифодаланиши, инфинитив гапларнинг кенг ишлатилиши, шунингдек, инфинитив ва номинатив гапларнинг сарлавҳа вазифасини бажариши учун хосланганлиги қонун тилининг энг муҳим синтактик белгиларидан биридир.

ҚЎШМА ГАПЛАР

Д.А.Бобохонова расмий иш услуби юзасидан кузатишларида бу услубда содда гапларга нисбатан қўшма гаплар миқдор жиҳатдан кўплигини таъкидлайди⁷⁸. А.Мамажонов кузатишлари эса бу услубда “қўшма гаплар қўлланиш частотаси жиҳатидан содда гапларга қараганда кам миқдорни” ташкил этишини кўрсатади⁷⁹. Бизнинг текширишларимиз ҳам

⁷⁸ Бобохонова Д.А. Кўрсатилган манба. – Б. 16.

⁷⁹ Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Тошкенкт: Фан, 1990. – Б. 57.

А.Мамажоновнинг фикрини, яъни содда гапларга нисбатан қўшма гапларнинг кам қўлланишини кўрсатди. Албатта, бизнинг кузатишларимиз фақат қонун тили юзасидан олиб борилди, лекин қонунчилик услуби расмий иш услубининг асосини ташкил қилишни унутмаслигимиз зарур. Бундан ташқари, Д.А.Бобохонова, А.Мамажоновлар ҳам расмий иш услубининг қўшма гаплари юзасидан тўплаган мисолларнинг деярли ҳаммаси қонун матнларидан олинган.

Бинобарин, қонунчилик услубида ахборотнинг кенг ва тўлиқ бўлиши расмий иш услубининг бошқа жанрларига (шаклларига) нисбатан қўшма гапларнинг кўп қўлланишини талаб этади. Лекин шундай бўлса-да, қонун матнларида содда гапларга нисбатан қўшма гаплар кам қўлланади, чунки қонун тилига қўйиладиган аниқлик, лўндалик, қисқалик, соддалик талаблари бунга йўл қўймайди, қолаверса, бирор услуб йўқки, унда қўшма гаплар кўп қўлланиб, содда гаплар кам қўлланилса.

Эргашган қўшма гапларнинг қонун матнларида кўп қўлланиши кузатилди⁸⁰. Албатта, бунинг реал сабаблари мавжуд. Боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги компонентлар бир-бирларига эргашган қўшма гаплар таркибидаги компонентлар сингари зич боғланмайди. Шунинг учун боғланган қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап орқали ифодаланувчи ахборот ҳам содда гаплар шаклида беришга ҳаракат қилинади.

Боғланган қўшма гаплар. Қонун тилида боғланган қўшма гапларнинг унчалик фаол қўлланмаслиги кузатилган. Боғланган қўшма гапларнинг қайси бир тури кўпроқ ёки кам ёхуд умуман иштирок этмаслиги – бу кўпроқ қўшма гапларни боғлаш учун хизмат қиладиган боғловчиларга боғлиқдир. Бу боғловчиларнинг айримлари фаол, айримлари пассив, баъзилари эса умуман қўлланмайди.

Қўшма гапларнинг *ва* боғловчиси орқали бирикиши қонун тили учун типикдир. Қонун матнларида *ва* боғловчиси воситасида бириккан боғланган

⁸⁰ Буни А.Мамажоновнинг текширишлари ҳам тасдиқлайди. Юқоридаги манба. – Б. 57.

қўшма гаплар қўпчиликни ташкил қилади. *Ва* боғловчиси орқали боғланган қўшма гаплар ҳаракатнинг бир вақтда содир бўлишини англатади ва уларнинг кесимлари бир хил замон ҳозирги-келаси замон, умумзамонлик хусусиятига эга бўлади. Масалан:

Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашшига йўл қўйилмайди ва бундай аралашши қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади. (ЎК 39-б. 112-м.).

Қонун тилида *ҳам, ҳамда* боғловчили боғланган қўшма гаплар *ва* боғловчисига қараганда кам қўлланади. Улар маълум ўринлардагина учрайди. Масалан:

Тергов ҳаракатини ўтказишда қатнашмаган шахсларнинг ҳаммасига протокол ўқиб берилади ҳамда уларга шу протоколга киритилиши лозим бўлган ўз мулоҳазаларини айтишга ҳақли эканликлари тушунтирилади. (ЎЖПК 68-б. 117-м.).

Зидлов боғловчили боғланган қўшма гаплар ҳам унчалик фаол бўлмаса-да, қўлланиши кузатилди. Масалан:

Экспертнинг фикри терговчи, суриштирувчи шахс учун, прокурор ва суд учун мажбурий эмас, бироқ экспертнинг фикрига қўйилмасликнинг сабаблари қарорда, ҳукмда ёки ажримда асослантириб кўрсатилиши лозим (ЎЖПК 29-б. 65-м.).

Қонун тилида *–у(ю), –ку, –да* юкламалари зидловчи боғловчи вазифасида келмайди. Бунга қонун тилига қўйиладиган талаблар йўл қўймайди. Шунингдек, сўзлашув нутқида хос бўлган икки зидловчи боғловчининг кетма-кет келиш ҳолати, яъни *аммо, лекин* қонун тили учун хос эмас.

Қўшма гапларнинг *ё, ёки, ёхуд* боғловчилари орқали бириккан боғланган қўшма гаплари икки хил иш-ҳаракатдан бирининг юзага чиқиш ёки чиқмаслигини англатади ва уларнинг кесимлари бир хил шаклда бўлади. Масалан:

Ишда шахснинг мутахассис сифатида илгари қатнашганлиги унга отвод бериш учун асос бўлмайди ёки мутахассисга берилган отвод масаласи суд, прокурор, терговчи ёки суриштирув ўтказган шахс томонидан ҳал қилинади (ЎЖПК 22-б. 33-м.).

Ёки, ёхуд айирув боғловчилари ҳақида гап кетганда шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, қонун тилида бу боғловчилар қўшма гапларнинг компонентларини боғлашда кам қатнашиб, содда ва қўшма гаплардаги уюшган бўлакларни боғлашда кенг ишлатилади, ҳатто, улар уюшиқ бўлакларни боғлашда бир гап таркибида бир неча марта такрорланиб келиш хусусиятига эга. Масалан:

Терговчи олиб кектиш ёки тинтув ўтказилаётган бинога ёки жойга кирган шахсларнинг шу бино ёки жойлан чиқишини, шунингдек, уларнинг бири бири билан ёки бошқа шахслар билан гаплашувини олиб кетиш (виёмка) ёки тинтув тамом бўлганича тақиқлаб қўйишга ҳақлидир (ЎЖПК 91-б. 152-м.).

Инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар қонун матнларида учрамайди, чунки улар кўпроқ сўзлашув ва бадий услубларнинг талабларига мос тушади. Қонун тили учун эса хос эмасдир.

Қонун тилида бўлса, эса феъллари ҳам қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қилади. Бўлса шакли кўпроқ эргаш гапли қўшма гапларда кенг ишлатилади. Эса шакли орқали боғланган қўшма гаплар изоҳлаш, қиёслаш мазмунига эга бўлади, масалан:

Кассация тартибида иш кўриш суднинг уч аъзосидан иборат составда амалга оширилади; назорат тартибида иш кўриш эса, суднинг камида уч аъзосидан иборат составда амалга оширилади (ЎЖПК 12-б. 9-м.).

Шундай қилиб, қонун тилида ва боғловчили боғланган қўшма гапларнинг фаол қўлланиши, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, ёки, ёхуд боғловчили қўшма гапларнинг пассив қўлланиши, гоҳ... гоҳ; дам ... дам; баъзан ... баъзан боғловчили, шунингдек, инкор боғловчили боғланган

қўшма гапларнинг ишлатилмаслиги қонун тили қўшма гапларнинг энг муҳим белгиларидир.

Эргашган қўшма гаплар. Қонун тилида эргашган қўшма гапларнинг барча турлари қўлланиши кузатилди. Қонун тилига хос баъзи белгилар кўпроқ шарт эргаш гапли қўшма гапларда, пайт эргаш гапли қўшма гапларда, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда, мақсад эргаш гапли қўшма гапларда кўринади.

Эргашган қўшма гапларнинг бошқа турларига нисбатан, айниқса, шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг кенг қўлланилиши кузатилди. Улар умумадабий тил шарт эргаш гапли қўшма гапларидан мазмун ва тузилиш жиҳатидан фарқ қилади.

Шарт эргаш гаплар умумадабий тилда икки хил воқеа-ҳодисани, яъни реал бўлган (бажарилиши аниқ бўлган шартни), реал бўлмаган, гумон, тахмин қилинган, масалан, *Карим келса эди, мен кетар эдим* типигаги шартни ифодалайди. Қонунчилик услуби фақатгина реал воқеа-ҳодисаларни ифодаладиган шарт эргаш гапларни қабул қилади. Гумон, тахмин маъноларини ифодаладиган шарт эргаш гаплар қўлланмайди.

Қонун матнларидаги шарт эргаш гаплар бош гапга асосан феълнинг шарт майли шакли бўлган *эса* қўшимчаси орқали боғланади.

Кўпинча ифодаланаётган шартнинг маъносини кучайтириш учун *агар, агарда* сўзлари шарт эргаш гап таркибида келади. Масалан:

Агар суд составидан халқ маслаҳатчиси ўрнини эгаллаган запас халқ маслаҳатчиси суд терговини янгидан бошлашни талаб қилмаса, уш кўриш қолган жойидан давом эттирилади. (ЎЖПК 20-б. 30-м.).

Кўпгина ҳолларда шарт эргаш гаплар бош гапга *тақдирда* сўзи орқали боғланади. Бунда шарт билан бирга пайт муносабати ҳам ифодаланади, лекин бундай гапларда шарт мазмуни пайт маъносидан устун туради. Масалан:

Агарда жиноят аломатлари мавжуд бўлган катта ҳаракат содир қилган шахс эътироз билдирган тақдирда, ушбу моддада кўрсатилган

асослар бўйича жиноят ишининг ётқизилишига йўл қўйилмайди (ЎЖПК 7-б. 5-м.).

Қонун матнларида шарт эргаш гаплар бош гапдан олин қўлланади. Шунинг учун ҳам китобхоннинг асосий эътибори натижага эмас, шартга қаратилади. Масалан:

Агар бир айбланувчининг ҳимоя манфаати иккинчи ҳимоя манфаатига зид келса, битта шахснинг ўзи икки ёхуд бир неча айбланувчининг ҳимоя қилиши мумкин эмас (ЎЖПК, 23-б. 44-м.).

Қонун тилида шарт эргаш гапларнинг битта эргашган қўшма гап таркибида ёки боғловчиси орқали уюшиб келиш жиҳатлари кўп учрайди. Масалан:

Бир неча шахслар биргалашиб бир ёки бир неча жиноят қилишда айблансалар ёки бир шахс бир неча жиноят қилишда айбланса, бундай ишлар бир тергов ёки судлов ишига бирлаштирилиши мумкин (ЎЖПК 16-б. 22-с.).

Қонун тилидаги шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг ўзига хос томонларидан бири шундаки, кўпинча шарт эргаш гаплар икки бош бўлакли гаплардан, бош гап эса бир бош бўлакли, хусусан, шахссиз гаплардан тузилади. Масалан:

Агар гувоҳлик берувчи шахс суд мажлисига кечикиб келса, унинг мажлисга киришига йўл қўйилмайди (ЎЖПК 10-б. 5-м.).

Қонунчилик услубида пайт эргаш гапли қўшма гаплар ҳам фаол қўлланади. Улар умумадабий тилнинг пайт эргаш гапли қўшма гапларидан мазмун жиҳатдан фарқ қилмайди. Асосий фарқ уларнинг тузилишида, эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи воситаларнинг ҳаммасини ҳам қабул қилавермаслигида кўринади.

Қонун тилида пайт эргаш гапли қўшма гаплар сўзлашув нутқида хос бўлган “келганимда, йўқ экансан” типидagi йиғиқ эргаш гапни қўшма гаплардан тузилмасдан, ёйиқ, кенг конструкцияли гаплардан қурилади. Масалан:

Сол-мулкни мусодара қилиш тариқасидаги жазо қўлланилиши мумкин бўлган жиноят юзасидан дастлабки тергов қилиш ёки суриштирув юргизиладиган вақтда, терговчи, прокурор ва суриштирувчи шахс айбланувчининг мулкига нисбатан эҳтимол тутилган мусодарани таъминлаш чораларини таъминлаб қўйишига мажбурдир (ЎЖПК 18-б. 25-м.).

Қонун тилидаги пайт эргаш гаплар эргашган қўшма гап таркибида уюшиб келиш хусусиятига эга бўлиб, улар уюшиб келганда рақамлар орқали алоҳида-алоҳида ифодаланади. Бунда қуйидаги сўзи пайт эргаш гапларни умумлаштириш вазифасини бажаради. Масалан:

Қуйидаги ҳолатларда жиноят ишини қўзғатиш мумкин эмас, қўзғатилган ишлар ётқизилиши лозим:

- 1) жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса;*
- 2) мазкур ҳаракатда жиноят состави бўлмаса;*
- 3) жиноий жавобгарлик муддати (давностъ) ўтиб кетган бўлса;*
- 4) амнистия акти эълон қилиниб, унда мазкур жиноят қилганлик учун жазо қўлланмаслик кўрсатилган бўлса; шунингдек айрим шахсларга авф татбиқ қилинган бўлса (ЎЖПК 5-б. 5-м.).*

Юқоридаги мисолдан кўринадиги, қонун тилида бош гаплар ҳам уюшиб келиш хусусиятига эга. Бунда уюшган бош гаплар рақамлар орқали берилади. Бунда бош гап содда гаплардан иборат бўлиш билан бирга ўз ичида қўшма гаплар билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан:

Жиноят иши қўзғатилганлиги тўғрисида қарор чиқарилганидан кейин:

- 1) прокурор ишни дастлабки тергов ўтказиш ёки суриштирув учун юборади;*
- 2) терговчи дастлабки тергов ўтказишга киришади, суриштирув органи эса, суриштирув ўтказишга киришади;*
- 3) судья ишни дастлабки тергов ёки суриштирув ўтказиш учун юборади (ЎЖПК 55-б. 95-м.).*

Пайт эргаш гапларнинг бош гапга асосан феълнинг шарт майли формаси –*са*; сифатдош + келишик қўшимчаси –*ган+да*; сифатдош+келишик қўшимчаси+қўмакчи –*ган+дан+кейин*; сифатдош+келишик қўшимчаси – *ган+вақтда*; –*ган+ҳолатларда*, –*ган+ҳолларда* шакллари орқали боғланади. Масалан:

Ишни терговчининг ўзи қўзгатган тақдирда, у иш қўзгатилганлиги ва бу ишни ўз қўлига олганлиги тўғрисида қарор ёзади (ЎЖПК 54-б. 94-м.).

Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги иш-ҳаракатнинг фақат пайтинигина билдириб қолмай, шунга боғланган ҳолда шарт муносабати ҳам кўрсатилади, лекин уларда шартга нисбатан пайт муносабати кучлироқ бўлади.

Умумидабий тилдаги –*ганича йўқ эди*, –*р(ар) экан* шакллари қонун тилида эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи восита сифатида қўлланмайди.

Қонун матнларида эргаш гапли қўшма гапларнинг фаол қўлланадиган яна бир тури тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплардир. Улар мазмун жиҳатидан умумидабий тил тўсиқсиз эргаш гапларидан фарқ қилмайди. Масалан:

Жиноят ишлари бўйича одил судлов гражданиларнинг ўз насл-насаби, социал ва мулкӣ аҳволидан, ирқӣ ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили. Диний эътиқодидан, машғулотининг туридан ва характеридан, истиқомат жойи ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенглик асосида амалга оширилади (ЎЖПК 11-б. 8-м.).

Айниқса, –*дан қатъи назар*, *тақдирда ҳам* бириктирувчи воситалари расмийлик бўёғи кучли бўлиб, у қонун руҳига жуда мос тушади.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, қонун матнларида тўсиқсиз эргаш гаплар асосан икки бош бўлакли гаплардан, кенг конструкциялардан тузилади. Тўсиқсиз эргаш гап бош гапдан олдин ёки бош гапнинг ўртасида қўлланади.

Қонун матнларида эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи восита сифатида *мақсадида* сўз фаол иштирок этади. Бу сўз асосан мақсад эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қатнашади. Масалан:

Бундан таиқари, ўн олти ёшга тўлмаган шахсларнинг жинояти тўғрисидаги ишлар бўйича, номусга тажовуз қилишга оид жиноят ишлари бўйича, ишда иштирок қилувчи шахсларнинг ҳаётидан ошкор қилиб бўлмайдиган шахсий (интимний) маълумотларни сир сақлаш мақсадида суднинг асослантирилган ажримига мувофиқ, ишнинг ёпиқ суд мажлисида қўрилишига йўл қўйилади (ЎЖПК 13-б. 12-м.).

Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар мазмун жиҳатидан кузатилса, улар бирор шахснинг орзусини, ўйланган тахминий мақсадини билдирмайди. Шунга кўра умумадабий тил мақсад эргаш гапи билан бош гапни боғловчи *зора (зораки) сўзи, деган умид билан, деган ниятида* каби бирикмалар қонун тилида қўлланмайди.

Мақсад эргаш гапли қўшма гапларнинг тузилиши жиҳатидан қаралса, мақсад эргаш гаплар кенг конструкциялардан, бош гап эса йиғиқ ҳолда қатнашишини кўриш мумкин.

токи сўзи ҳам мақсад эргаш гап билан бош гапни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда бош гапнинг кесими мажҳуллик даражадаги, буйруқ майлли феълдан иборат бўлади. Масалан:

... жиноят-судлов ишларини юргизиш вазифалари жиноятларни тез ва тўла очиб беришдан, айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлашдан иборат, токи жиноят қилган ҳар бир кишига адолатли жазо берилсин ва айби бўлмаган ҳар бир инсон жиноий жавобгарликка тортилмасин ва ҳукм қилинмасин (ЎЖПК 4-б. 2-м.).

Боғловчисиз қўшма гаплар. Қонун тилининг энг муҳим синтактик белгиларидан бири шундаки, унда боғловчисиз қўшма гаплар жуда кам миқдорда, маълум бир ўринлардагина қўлланади. Албатта, бунинг реал сабаблари мавжуд. Боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг

маъно мустақиллиги сезилиб турилади. Шунга кўра боғловчисиз қўшма гаплар ажратилиб, содда гаплар тарзида берилганида ҳам улардаги маънога путур етмайди. Шунинг учун қонун тилида боғловчисиз қўшма гап типигаги қўшма гаплар иложи борича содда гап тарзида берилади.

Қонун тилидаги боғловчисиз қўшма гаплар юзасидан кузатишлар шуни кўрсатдики, улар қонун матнларида битта вазифани бажариш учун, яъни бирор воқеа-ҳодисани изоҳлаш учун хизмат қилади, бунда улар мураккаб гап тарзида ифодаланади. Масалан:

Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликлардир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир (ЎК 13-б. 55-м.).

Агарда изоҳланмиш қисмлар бир нечта бўладиган бўлса, ундай ҳолларда биринчи қисм тугагандан кейин икки нукта қўйилиб, сўнг изоҳловчи қисмлар берилади. Масалан:

шахсни ишда айбланувчи тариқасида иштирок қилишга жалб этиш тўғрисида терговчи ёки прокурор қарор чиқаради, унда:

1) айбланувчи тариқасида жалб этилаётган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, унинг туғилган куни, ойи ва йили;

2) айбловнинг таърифи, яъни шахснинг зиммасига қўйилаётган жиноят ҳодисаси, у содир этилган жой, вақт ва бошқа муҳим ҳолатлар;

3) Жиноят кодексининг ушбу жиноятда назарда тутилган моддаси, қисми, банди акс эттирилиши лозим (ЎРЖПК 135-б. 361-м.).

Бундай қўшма гапларда иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунини ифодалайди.

КИРИШ СЎЗ ВА КИРИШ БИРИКМАЛАР

Умумадабий тил ва функционал услубларда бир қанча кириш сўз ва кириш бирикмалар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам қонун матнларида

қўлланавермайди. Бу, айниқса, қонун тилининг ўз кириш бирикмаларида кўринади, уларни том маънода қонунчилик услубининг кириш бирикмалари деб аташ мумкин, чунки бундай кириш бирикмалар асосан расмий иш услубида ишлатилади. Бундай кириш бирикмаларида “расмийлик бўёғи” мавжуд бўлиб, уларнинг расмийлик бўёғи матндан ташқарида ҳам сезилиб туради. Бундай кириш бирикмаларга ... га мувофиқ, ...га асосан, бўйича сўзларини келтириш мумкин. Бундай кириш бирикмалар учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам улар кўпинча ёйиқ аниқловчилар, уюшган бўлаклар ҳисобига кенгайиб келади. Масалан:

Гувоҳлар, эспертлар, мутахассислар сўроқ қилиниб бўлгач, суд ушбу кодекснинг 449-моддасига мувофиқ тарафлар музокарасини очади (ЎРЖПУ 188-б. 506-м.).

Қонун тилида бундай кириш бирикмалар бир гап таркибида битта бўлиш билан бирга бир неча бўлиб келиш ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан:

Бундан ташқари, ўн олти ёшга тўлмаган шахсларнинг жинояти тўғрисидаги ишлар бўйича, номусга тажовуз қилишга оид жиноят ишлари бўйича, ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётидаги ошкор қилиб бўлмайдиган шахсий маълумотларни сир сақлаш мақсадида суднинг асослантирилган ажримига мувофиқ ишнинг ёйиқ суд мажлисида қўрилишига йўл қўйилади (ЎЖПК 13-б. 12-м.).

Кўринадики, қонун тили кириш бирикмаларнинг қўлланиши юзасидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Шундай қилиб, қонун тили асосан дарак гаплардан ташкил топиши, гаплардан англашиладиган модаллик фақат реалликдан (гумон, шубҳа, тахмин эмас) иборат бўлиши, унда содда ёйиқ гапларнинг, мураккаб синтактик тизим (конструкция) ва қолип (оборот)ларнинг кенг қўлланиш билан ҳам умумадабий тилдан фарқ қилади.

У БОБ. ФУНКЦИОНАЛ УСЛУБЛАР ВА ҚОНУН ТИЛИ

ҚОНУНЧИЛИК УСЛУБИЯТИ НАЗАРИЯСИ

Қонунчилик техникасининг энг марказий муаммоларидан бири қонунчилик услубияти масаласидир. Шу нуқтаи назардан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонун тилига қўйиладиган талаблар асосида ҳар жиҳатдан мукамал бўлиши шу мамлакатда қонунчилик услубияти масалалари қанчалик ишлаб чиқилганлигига ҳамда амалиётда қонуншуносларнинг бу билимларни ўзлаштириб қўллай билишига чамбарчас боғлиқ.

Қонунчилик услубияти, унинг мақсад ва вазифалари ҳақида атрофлича мукамал билимга эга бўлиш учун уни юридик фанлар доирасидагина тушунтиришнинг ўзи кифоя қилмайди. У фақат юридик билимлар нуқтаи назаридан текширилганда, унинг моҳияти, туб мазмуни очилмай қолади. Чунки қонунчилик услубияти юридик ва лингвистик билимлар ўртасидаги маълум бир илмий йўналиш бўлиб, шунга кўра юридик ва лингвистик билимларнинг ўзаро ҳамкорлигини тақозо этади. Қонунчилик услубияти билан шуғулланувчи мутахассисдан ҳам юридик, ҳам лингвистик билимлардан хабардор бўлиш талаб қилинади. Қонунчилик услубияти деган бирикманинг ўзиёқ шундан далолат берадики, *қонунчилик* юридик билимларга, *услубият* (стилистика) эса лингвистик илмларга тегишлидир. Шунинг учун қонунчилик услубиятнинг предмети, мақсад ва вазифаларини юридик ва лингвистик фанларнинг орасидан қидириш мақсадга мувофиқ.

Стилистика (услубият) французча *stilus* сўзидан олинган бўлиб, *учи ўткир таёқча* деган маънони англатади, лингвистик термин сифатида эса биринчи марта 1840 йилда қўлланган.⁸¹ Шундан бери услубият - лингвистик билимларнинг энг муҳим таркибий қисми бўлиб, у ўтган асрнинг

⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. -Т.: 1988, - Б.56.

охирларидан бери мустақил фан сифатида ўрганилиб келинмоқда. Ҳозирги кунда филология фанининг “тожи”, олий чўққиси ҳисобланади.

Илмий адабиётларда “услуб” тушунчасига турлича таъриф берилади. В.Д. Бондалетова, С.С. Вартапетова, Э.Н.Кушлина, Н.А.Леоновалар услубни инсон фаолиятининг у ёки бу соҳасига хизмат қилувчи тил (нутқ) кўринишининг муҳим таркибий қисмидир деб ҳисоблайдилар.⁸²

Академик В. Виноградов томонидан берилган таъриф яна ҳам тўлиқроқ бўлиб, у кўпчилик олимлар томонидан англаб етилган, маълум бир соҳага вазифавий жиҳатдан хосланган, шу соҳада қўлланиш воситаларининг у ёки бу умумхалқ, умуммиллий тил доирасида, ифоданинг ижтимоий нутқ амалиётида худди шундай бошқа воситаларига нисбатан танланиши ва уйғунланишидир”.⁸³ “Услуб тилнинг жамият ижтимоий фаолиятининг маълум бир томони билан боғланган ўзига хос луғати (сўз ва терминлари-Ш.К.), иборалари, грамматик қурилмалари билан тафовут қилиб турувчи кенжа системаси (подсистема)дир”.⁸⁴

Шунга кўра илмий адабиётларда ҳар бир тил таркибида қуйидаги вазифавий (функционал) услублар мавжудлиги таъкидланади: илмий услуб, публицистик услуб, сўзлашув услуби, бадиий услуб, расмий иш услуби.⁸⁵

Бу вазифавий услублар маълум бир ижтимоий фаолиятга хосланади. Масалан, илмий нутқнинг мақсад ва вазифаси илмий алоқадан; бадиий услубники эса ҳаёт воқеликларини бадиийлаштириб, умумлаштириб, ҳаққонийлик билан ёритиб беришдан, бундан ташқари, тингловчига эстетик-эмоционал таъсир кўрсатишдан иборат. Бу услубда роман, қисса, ҳикоя, умуман, бадиий асарлар яратилади. Бунда асарнинг эстетик таъсирини

⁸² Бондалетова В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н.Леонова Н.А. Стилистика русского языка -М.: 1982, -С.146.

⁸³ Итоги обсуждения вопросов стилистике // Вопросы языкознания, 1955, № 1, -С.73.

⁸⁴ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. -Т.: 1972. - Б.74.

⁸⁵ Қаранг: Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1983, -Б.248 ва бошқ.

кучайтириш учун ёзувчи тилнинг барча лексик ва грамматик воситаларидан, шунингдек, турли бадий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланишга, янги-янги ифода воситаларини яратишга ҳаракат қилади.

Сўзлашув услуби кишиларнинг ўзаро кундалик фаолияти давомида қўлланади. Публицистик услуб эса оммавий ахборот воситаларида иш кўради. Расмий иш услуби эса расмий доирада, турли ҳужжат ва норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини тузишда, иш қоғозлари: ариза, тилхат, тавсифнома кабиларни тўлғаишда қўлланади.

Бу ўринда шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, бу услубларни тасниф қилиш улар бир-биридан тамоман фарқ қилишини ёки бу умуман бошқа-бошқа тил тушунчасини англатмайди. Уларнинг ҳаммаси умумидабий тил доирасида яхлит ҳолатда иш кўради. Фақатгина бу услублар маълум бир фаолиятга хизмат қилиши туфайли адабий тилга хос тил бирликларининг маълум бир жиҳатларини кўпроқ, айрим қирраларини эса камроқ, баъзи хусусиятларини эса умуман акс эттирмайди. “Вазифавий услублар деганда тилдан фарқ қиладиган қандайдир алоҳида нарса тушунилмади, балки шу аниқ адабий тил системасининг ичида қаратиладиган, ўзига хос хусусиятлари, хизмат қилиш доираси билан бир-бирларидан фарқ қилиб турадиган ёрдамчи система тушунилади”.⁸⁶

Адабий тил фонида қонунчилик услубининг ўрнини белгилашда В.Д.Бондалетова, С.С.Вартапетова, Э.Н.Кушлина, Н.А.Леоновалар расмий иш услубини қуйидагича гуруҳларга ажратадилар:

1. Қонунчилик услуби;
2. Ҳар хил иш қоғозлари услуби;
3. Дипломатик иш қоғозлари услуби.⁸⁷

⁸⁶ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992, - Б.8.

⁸⁷ Бондалетова В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.И., Леонова Н.А. Кўрсатилган манба, - Б.88. Язык закона, -С.14.

Қонунчилик услуги расмий иш услуги доирасига кирувчи услубларнинг энг асосий тури ҳисобланади. У жамият ижтимоий фаолиятининг ҳуқуққа даҳлдор бўлган соҳасигагина хизмат қилади. “Қонунчилик услуги - деб ёзишади “Қонун тили” китобининг муаллифлари, расмий иш услуги доирасига кирувчи барча кенжа услубларнинг шаклланиш ва ривожланиш йўлини белгилайди, қонунчилик услубининг турли иш қоғозлари матнининг услубиятида ва лексикасида ўз аксини топади. У бу иш қоғозларининг шакл ва мазмунига ўз таъсирини ўтказади, идоравий ҳужжатларнинг ва маъмурий иш юритишнинг намунаси бўлиб хизмат қилади”.⁸⁸

Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, бизнинг фикримизча, яхлит адабий тил фонида қонунчилик услубини алоҳида махсус услуб сифатида, яъни расмий иш услубидан алоҳида ажратиб кўрсатилиши ва махсус ўрганилиши зарур. Чунки расмий иш услуги дейилганда фақатгина расмий иш қоғозлари (ариза, тилхат, таржимаи ҳол кабилар) даражасидаги услуб доираси тушунилади. Қонунчилик услубида эса соф юридик воқеа, ҳодиса, нормалар мазмунини ифодалаш, ҳуқуқий жараён ҳақида гап боради. Бу шунчалик мураккаб ва кўп қирралики, уни ифодалаш воситаси расмий иш юритиш услуги доирасида ҳал этиб бўлмайди. Қонунчилик услуги юриспруденция ва лингвистика ўртасидаги маълум бир илмий йўналиш эканлигини, шунга кўра у мустақил услуб сифатида тан олиншини профессор А.А.Ушаков алоҳида қайд этган эди.⁸⁹ Ҳатто қонунчилик услубини мустақил услуб сифатида шакллантириш лозимлигини, унинг ўзига хос хусусиятлари бор эканлигини, бу белгилар уни адабий нутқнинг мустақил услуги сифатида ажратишга асос бўлишини ҳуқуқшунос олим

⁸⁸ Язык закона, -С.14.

⁸⁹ Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики, -С.156.

Ф.Жени XX асрнинг бошидаёқ таъкидлаб ўтган эди.⁹⁰ Лекин ҳали ҳам қонунчилик услубига етарли даражада эътибор берилмаяпти.

Бунинг сабаби шундаки, қонунчилик услуби ҳам лингвистик фанлар доирасига тегишлигидир. Уни ўрганиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Юрист ҳуқуқий нормани қоғозга тушириб ёзар экан, хоҳлайдими-йўқми лингвистик билимларга эҳтиёж сезади. Тилшунос эса юридик терминологиядан, маълум бир ҳуқуқий билимлардан хабардор бўлмай туриб, бу соҳани ўргана олмайди. Ўрганиши ҳам мумкин, фақат унинг тадқиқотлари лингвистик доирада, яъни тилнинг айрим лексик-грамматик қонун-қоидалари асосида бўлади. Бу тадқиқотнинг фақат амалиёт учун энг муҳим ва зарур жиҳатлари очилмай қолади.

Шундай қилиб, “қонун тили муаммоси ҳуқуқшунослик фанида жуда ҳам кам ўрганилган. Бу муаммо фанлараро муаммо ҳисобланади, бу ҳуқуқий билимлар ва лингвистикага дахлдор бўлиб, бундай тадқиқотлар бир вақтнинг ўзида ҳам ҳуқуқий, ҳам лингвистик таҳлилни тақозо этади. Бу мавзунинг кам ўрганилишига сабаб шундаки, ҳуқуқшунослар етарли даражада лингвистик билимлардан хабардор бўлмайдилар ва шунинг учун улар қонун тили ҳақида гап кетганда “қонунларни аниқ, равон, қисқа ёзиш керак”деган фикрдан нарига ўтмайдилар”.⁹¹

Шундай қилиб, ҳар қандай қонун ўз мазмун ва моҳияти билан жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларни тартибга солишга, уларнинг нозик қирраларини ҳал этишга қаратилади. Шунга кўра қонун ҳажми, тузилиши бўйича мураккаб мазмунга эга бўлади. Буларнинг ҳаммаси эса бу ҳуқуқ нормаларининг қандай ҳолатда ва тартибда, қай усулда ифода этилиши билан боғлиқ. Агар уларнинг ифода этилиши усули қанчалик мураккаб, узундан-уzun, ноаниқ тузилса, бу қонун ҳаётда

⁹⁰ Жени Ф. Законодательная техника в современных гражданско-правовых кодификациях // Спб, 1906, -С.138.

⁹¹ Язык закона, -С. 4.

ижобий самаралар бериш ўрнига жамиятда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик миқдорининг ошишига сабаб бўлади. Шунга кўра ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Шу боис қонунчилик услубининг предмети ҳуқуқий нормаларни ифода этишнинг халқчил, энг қулай, халқ манфаатини кўзловчи усуллари ишлаб чиқиш, уни қонун ижодкорлиги фаолиятида жорий этиш, умуман ҳуқуқ тилининг маълум бир андозаларини ишлаб чиқиш ва уни жамият ривожига ва ҳуқуқ такомилли билан уни ҳам ривожлантириб боришдан, ҳуқуқ тилининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашдан иборат.

Жамият ва ҳуқуқнинг ривожланиши билан бир вақтда қонунчилик услуби ҳам такомиллаштириб, ҳуқуқнинг ҳар бир даврига нисбатан илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб борилиши зарур. Бунда иш бермаётган, ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, эски ифода усулларида воз кечилиши, уларнинг ўрнига ҳуқуқнинг мазмунини тўла очадиган, халқимизга яқин ва тушунарли бўлган янги-янги ифода усуллари кидириб топиш мақсадга мувофиқ. Шунга кўра, қонунчилик услубини ҳам ҳуқуқ билан қадам-бақадам ривожлантириб бориш зарур.

Ҳуқуқ мазмун моҳияти жиҳатидан қанчалик халқчил, халқаро меъёрлар даражасида бўлмасин, қонун ҳужжатлари матнида бу ҳуқуқ нормаларини ифодалашда энг қулай ифода усуллари топилмас ёки у эски, “ноаниқ” тилда ифодаланар экан, бу фуқароларда ҳуқуққа, шу қонуни нисбатан меҳру муҳаббатни сўндиради. Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятсизлигига олиб келади. Фуқароларни қонунлардан бездиради. Чунки фуқаро қонун матнини бир неча марта ўқиб ҳам тушунмаса, бу фуқаронинг ҳуқуқий саводсизлигига ва ҳуқуқий маданиятсизлигига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, қонунни турли-туман шарҳлашга кенг йўл очилади, натижада жамиятда турли салбий ҳолатлар, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг авж олишига туртки бўлади. Порахўрликнинг кучайишига сабаб бўлади.

Шунга кўра, бу масалаларни ўрганиш қонунчилик услубиятининг объекти ҳисобланади. Ҳуқуқшунос олима Л.М.Бойко қонунчилик услубиятининг вазифалари ҳусусида тўхталиб шундай ёзади: “Қонунчилик услубияти қонун ҳужжатларида тил воситаларини қўллаш қонуниятларини, усулларини ўрганади. Унинг ёрдамида ҳуқуқий нормаларнинг тўғри ифода этилиш муаммолари ҳал этилади. Қонун чиқарувчи тил қонунчилик иродасининг, ҳуқуқий асар нутқий шаклининг ҳақиқий ифодачиси бўлиши учун нутқий фаолиятнинг энг муҳим шакллари танлаб олади, қонун тили учун ҳам лексик, ҳам грамматик тадқиқотлар жуда муҳимдир. Чунки бунинг натижасида қонунчиликда қонун тилининг зарур белгилари шаклланади, юридик тил воситаларининг қонуниятлари таркиб топади. Унда шундай мақсад қўйиладики, қонун тили ҳуқуқнинг ривожига хизмат қилади”.⁹²

Демак, қонунчилик услубияти қонуншуноснинг тилини, нутқини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиши, қонунчилик услубининг услубий ҳусусиятларини аниқлаши, қонун тили, унинг ўзига хос жиҳатларини белгилаши лозим. Бундан ташқари, қонунчилик услубини бадиий услуб билан қиёслаш қонунчилик услубининг энг нозик қирраларини яна ҳам аниқроқ очиш имкониятини беради. Бу эса қонунчилик услубининг амалиётда энг қулай ва оптимал вариантларини ишлаб чиқишда катта рол ўйнайди.

Қонун тили - ҳуқуқ мазмунининг, моҳиятининг шаклий ифодаси бўлса, қонунчилик услуби эса бу ифода этилиш усулининг илмий-назарий жиҳатларини ўрганади.

Шундай қилиб, қонунчилик услубиятини ҳуқуқшуноснинг ёзма сўз усталиги ҳақидаги илм деб аташ мумкин. Бу усталикнинг ҳам ўзига хос қоидалари, ҳусусиятлари мавжуд бўлиб, у юристга ҳуқуқий нормаларни ифодалашда гап қандай усулларда қурилса, ҳуқуқнинг моҳияти янада яққолроқ очилади каби масалаларни ўрганиш имконини беради. У амалий

⁹² Бойко Л.М. Кўрсатилган манба. -Б.72.

аҳамиятга эга бўлиб, қонуншуносга ўзи ишлаётган ҳуқуқий грамматик қолип (конструкция) ва гапларнинг мавжуд талабларга қанчалик жавоб бериши ёки бермаслигини аниқлаш имконини яратади. У қонуншуносни қонунда ифодалаётган ҳар бир сўзга ниҳоятда эҳтиёт билан ёндашишга ундайди. Қонун лойиҳаларининг ниҳоятда мукаммал тузилишига, унинг юксак санъат асари даражасига кўтарилишига имкон беради. Ҳуқуқнинг янада раванг топиши учун энг муҳим асосий восита бўлиб хизмат қилади.

ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАРНИ ИФОДАЛАШНИНГ УСУЛЛАРИ

Қонунчилик услубиятининг энг асосий масалаларидан бири - ҳуқуқий нормаларнинг ифода усуллари илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиб, эскириб амалиётда иш бермаётган ифода усуллари аниқлаш, уларнинг ўрнига фуқаролар томонидан осонлик билан тушуниладиган, ўз навбатида, уларнинг дилига ва руҳиятига яқин бўлган ифода усуллари ишлаб чиқишдир. Чунки қонунларнинг амалиётда қандай натижалар бериши уларнинг ҳуқуқий кучи билан биргаликда, қонун матнини тузишда сўз ва терминлардан тўғри фойдаланишга, ҳуқуқий фикрнинг грамматик жиҳатдан қандай қурилишига ҳам маълум маънода боғлиқ. Агар ҳуқуқий нормани тузишда халққа яқин бўлган грамматик қурилмалар (конструкция) дан фойдаланилмасдан, гаплар узундан-узун тузилиб, фикрларни ифодалашда ўта аниқлик, қисқалик ва мантиқий изчиллик каби принципларга риоя қилинмаса, бу ҳуқуқий норма ўта мавҳумлик касб этади. Натижада уни ҳар ким ўзи билганича тушуниб, турли ножўя ҳаракатларга сабаб бўлади.

Қонуншунос учун соддагина ҳуқуқий ахборотни ҳуқуқий норма сифатида шакллантириш унчалик қийинчилик туғдирмайди. Лекин аксарият ҳолатларда жуда ҳам мураккаб ва кенг ҳуқуқий ахборотни ҳуқуқий норма сифатида қонун матнида ифодалашга тўғри келади. Бу эса қонуншуноздан

катта тажриба, масъулият ва, ўз навбатида, ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усуллари билан боғлиқ билимларни ўзлаштиришни тақозо этади.

Ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усуллари аниқлаш жуда ҳам мураккаб вазифа бўлиб, бунинг учун таъкидланганидек, ҳуқуқшунос бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис юридик билимлар билан бирга лингвистик ҳамда муҳаррирлик сирларини яхши ўзлаштирган бўлиши лозим.

Шу нуқтаи назардан илмий юридик адабиётларда ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усуллари жуда ҳам кам ёритилган. Бу масалаларга оид фикрларни асосан чет эллик ҳуқуқшунос олимлар, жумладан, руминиялик А. Нашиц, франциялик М. Валин, Ж. Дабэн, Ф. Жени каби олимларнинг ижодида кузатиш мумкин.⁹³

Бу масалага бағишлаб француз олими М. Валин “Юридик методда эмпиризм ёки концептуализм керакми? Ёки йўқми?” номли мақоласида ҳуқуқий нормаларни тузишда мавхумлаштириш (абстракция) усулидан кенг фойдаланиш лозимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳуқуқий нормаларни ҳар бир ҳаётий майда икир-чикир воқеаларга мослаб ёзиш мумкин эмас. Бундай ҳаётий воқеалар умумий қоида, принцип ва тушунчалар асосида ҳал этилади. Шунингдек, ҳуқуқий нормаларни ўта расмийчилик руҳида ифодалаш ҳам ҳуқуқни реал ҳаётдан узоқлаштиради, мантикий “ифода” ларга айлантириб қўяди ва ҳуқуқ ифода усуллариининг методологик асосини яратиш учун тўсқинлик қилади.⁹⁴

Ҳуқуқшунос олимлар ичида ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усули бўйича руминиялик олим А.Нашицнинг фикри алоҳида диққатга савордир. У бу масалалар юзасидан бошқа олимларга қараганда анча реал фикр юритиб,

⁹³ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -М.:Прогресс, 1974.; Waline M. Melanges en l honneur de J. Dabin. Paris, Sirey, 1963.; Dabin J. La technique de l elaboration du droit positif, specialement du droit prive, Bruxelles, 1935. Geny F. Science et technique en droit prive positif. Nouvelle contribution a la critique de la methode juridique. Paris, 1924

⁹⁴ Waline M. Melanges en l honneur de J. Dabin. Paris, Sirey, 1963, p. 359-371.

чукур илмий-назарий таҳлил этади. Унинг фикрича, ҳуқуқни ифодалашда қуйидаги энг муҳим усуллардан фойдаланилади:

1. Таърифлаш;
2. Таснифлаш;
3. Юридик конструкция;
4. Презумпция ва фикция.⁹⁵

А.Нашиц таърифлаш усулида ҳуқуқий нормаларнинг асосий элементи бўлган тушунчаларни ўта аниқ ифодалаш лозимлигини таъкидлайди. Бунда, айниқса, ўта аниқлиликни таъминлашда терминлар муҳим ўрин тутишини қайд этади, шунинг учун терминларни қўллаш усуллари билан боғлиқ масалаларга тўхталиб ўтади.⁹⁶

Таснифлаш эса - таърифлаш пайтида ишлаб чиқилган тушунчаларни маълум бир мезонларга кўра гуруҳларга ажратиш йўли билан ҳуқуқий материални тўплаш усули ҳисобланади, деб қайд этади А. Нашиц.⁹⁷

“Юридик конструкциянинг ўзига хос вазифаси,- деб ёзади А.Нашиц, - ҳуқуқий нормаларнинг мантикий изчиллигини таъминлашдир. Бу ҳуқуқий нормалар бирлигига асос солади ва етишмаётган ҳуқуқий нормаларни яратиш лозимлигини кўрсатади. Шундай қилиб, ҳуқуқий конструкция ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш, системага солиш ҳамда ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ва қўллаш билан боғлиқ масалаларни қамраб олади”. Шунингдек, олим ҳуқуқий нормаларни шакллантиришда презумпция ва фикция усуллари ҳам муҳим ўрин тутишини таъкидлайди.⁹⁸

Умуман, А.Нашиц томонидан келтирилган ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг таърифлаш, таснифлаш, юридик конструкция, презумпция ва фикция усуллари нафақат қонунчилик техникаси, балки ҳуқуқнинг бутун мазмунидан келиб чиқилган ҳолда ишлаб чиқилган назарий қоидалардир.

⁹⁵ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С.193-194.

⁹⁶ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С. 194-208.

⁹⁷ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С.209-213.

⁹⁸ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. -С. 214-220.

Шунинг учун ҳуқуқий нормаларни айнан лингвистик нуқтаи назардан қандай ифодалаш лозимлиги ҳақидаги масалаларни тўла қамраб ола олмайди.

Бизнинг назаримизда, ҳуқуқий нормаларни шакллантиришда унинг нималарни акс эттириши ва уларни қайси тартибда тузиш (боб, модда, қисм, бандларга ажратиш) билан бирга, ҳуқуқий нормаларнинг бевосита ифодаланиш усуллари ҳам аниқлаш муҳимдир.

Умуман, қонун ижодкорлиги фаолиятида қонуннинг ифода шаклига аҳамиятсиз деб қаралмаган. Бу ҳақда эстониялик ҳуқуқшунос олим Х.Р.Рандалау шундай ёзади: “Қонуннинг мазмунидан унинг ифода шаклини ҳеч қачон ажратиб бўлмайди, яъни қонун нимани акс эттиряпти деган масала қанчалик муҳим бўлса, у шу мазмунни қандай ифодалаш ҳам шунчалик муҳимдир”.⁹⁹

Шу боис биз мазкур тадқиқот иши давомида ҳуқуқий нормаларнинг ифода усуллари аниқлаш мақсадида халқаро ҳамда мамлакатимиз қонунларининг ифода усуллари ўрганиб чиқдик. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг асосан қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Одатдаги баёний усул;
2. Ҳуқуқий нормани хатбоши (абзац) орқали қисмларга бўлиб ифодалаш усули;
3. Ҳуқуқий нормани ҳарфлар орқали қисмларга бўлиб ифодалаш усули;
4. Ҳуқуқий нормани рақамлар орқали қисмларга бўлиб ифодалаш усули;
5. Ҳуқуқий ахборотни дастлаб рақамлар орқали қисмларга бўлиш, сўнгра шу қисмдаги фикрларни ҳарфлар орқали бандларга ажратиб ифодалаш усули;
6. Ҳуқуқий нормани жадвал асосида ифодалаш усули.

⁹⁹ Рандалау Х.А. О научном исследовании теоретических вопросов совершенствования законодательства. Изв. АН ЭССР, 1964. Сер.Обществен. наук. №4, -С.298.

Бу усуллардан қайси бирини қўллаш берилаётган ҳуқуқий ахборотнинг қанчалик содда ёки мураккаблигидан келиб чиқади. Агар ифодаланувчи ҳуқуқий ахборот унчалик мураккаб бўлмаса ва унда грамматик жиҳатдан уюшган гаплар бўлмаса (ёки кам даражада бўлса), унда ҳуқуқий норма одатдаги баёний усулда ифодаланади. Масалан:

Жинойят содир этган шахслар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдирлар
(Жинойят кодекси 5-м.).

Ҳуқуқий нормаларни ифодалашда кўпроқ одатдаги баёний усулдан фойдаланилади.

Тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, бугунги қонунларимиз тилидаги энг муҳим муаммолардан бири айрим ҳуқуқий нормаларни ифодалашда фикрнинг грамматик жиҳатдан узундан-узоқ қурилиши, бир нечта фикрнинг бир гап таркибида берилиши натижасида ўта аниқлик принципига риоя қилинмаётганлигидир. Жумладан, Фуқаролик кодексининг 385-моддасига эътибор беринг:

Шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилинган тақдирда, агар келишувдан ёки шартномани ўзгартириш хусусиятидан бошқача тартиб англашилмаса, тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга келишган пайтдан бошлаб, шартнома суд тартибида ўзгартирилган ёки бекор қилинганида эса суднинг шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб мажбуриятлар ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

Бу ҳуқуқий нормада бир нечта ҳуқуқий ахборот битта гап орқали берилган бўлиб, бу гап ҳаммаси бўлиб 51та сўздан тузилган. Энг муҳими матнда аниқлик етишмайди. Шунинг учун бу ҳуқуқий нормани бир ўқишда тушуниб олиш анча мушкул, тушуниш учун қанча куч ва вақт сарфлаш лозим бўлади. Бундай ҳуқуқий нормалар узоқ ўйлаб ўтирилмасдан, шошма-

пошарлик билан яратилиши натижасида қонун матнларига кириб қоляпти ва, ўз навбатида, шу ҳуқуқий норма амалиётда яхши самара бермаслигига олиб келмоқда.

Бундай ҳуқуқий нормаларни ифодалашда ортиқча сўзларни мумкин қадар ишлатмасдан, уларни кичик-кичик гапларга бўлиб бериш усулидан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Жумладан, юқоридаги ҳуқуқий нормани қуйидагича ифодалаш мумкин:

Шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилинган тақдирда, агар келишувда ёки шартномани ўзгартиришда бошқача тартиб кўзда тутилмаган бўлса, тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга келишган пайтдан бошлаб мажбурият ўзгартирилган ва бекор қилинган ҳисобланади.

Шартнома суд тартибида ўзгартирилган ёки бекор қилинганида эса суднинг шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб мажбуриятлар ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

Юридик норма сифатида ифодаланаётган ҳуқуқий ахборот жуда мураккаб ва кенг бўлган тақдирда қонун ижодкорлиги фаолиятида бу нормани хатбоши, ҳарф, рақамлар орқали қисмларга бўлиб ифодалаш усулидан фойдаланилади.

Тадқиқот натижаларининг кўрсатишича бу усул уч хил йўл билан ифодаланади:

1. Гапда асосий (предикатив) фикрни ифодаловчи, грамматик жиҳатдан эга ва кесимдан (уларга боғланган бўлаклардан) тузилган бош гап берилиб, сўнгра уюшган гаплар санаб ўтилади. Масалан:

Қуйидаги ҳолларда ходимнинг розилигидан қатъи назар меҳнат ҳақидан ушлаб қолинади:

1) Ўзбекистон Республикасида белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш учун;

- 2) суднинг қарорлари ва бошқа ижро ҳужжатларини ижро этиши учун;
- 3)

(Меҳнат кодекси 164-м.).

2. Гапнинг эгаси ва у билан боғланган бўлақлар берилиб икки нуқта қўйилади ва шундан кейин уюшган бўлақлар бандма-банд берилиб, якуний фикрни ифодаловчи - кесим ҳар бир қисмнинг охирида берилади. Масалан:

*Ички ишлар органларининг жазоларни ижро этиши инспекцияси:
муайян ҳуқуқдан маҳрум қилинган маҳкумларни рўйхатга олади;
маҳкумнинг ҳукмда кўрсатилган тақиқларга риоя этишлари
текиширади;*

... .

(Жиноят-ижроия кодекси 22-м.)

3. Гапнинг эгаси берилиб икки нуқта қўйилади ва уюшган бўлақлар қисмма-қисм санаб ўтилиб, энг охирги бандда якуний фикр - кесим ифодаланади. Масалан:

*Маҳкумлар:
жазони ўташ тартиби ва шартларига риоя этишига;
жазони ижро этувчи муассаса ёки орган маъмуриятининг қонунга
асосланган талабларини бажаришига мажбурдирлар*

(Жиноят-ижроия кодекси 13-м.).

4. Эргаш гаплар қисмма-қисм берилиб, охирги қисмда асосий фикрни ифодаловчи бош гап берилади. Масалан:

Башарти:

*1) ушлаб берилиши талаб қилинаётган шахс Ўзбекистон
Республикасининг фуқароси бўлса;*

2) жиноят Ўзбекистон Республикасида содир этилган бўлса;

3) ... бўлса;

4) ... бўлмаса;

5) ушлаб бериши тўғрисидаги талабнома асос бўлган қилмиш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича жиноят ҳисобланмаса, шахсни ўзга давлатга ушлаб беришига йўл қўйилмайди

(Жиноят-процессуал кодекси 10-м.).

Ҳозирги қонун ижодкорлиги жараёнида мураккаб ҳуқуқий ахборотни ҳуқуқий норма сифатида шакллантиришда асосан шу тўртта усулдан фойдаланилади. Ҳуқуқий нормаларни бу усулда ифодалаш қонун ижодкорлиги жараёнида ижобий ҳолат деб қаралади. Чунки бу усул орқали ифодаланган ҳуқуқий норманинг қисмма-қисм бўлиб берилиши натижасида тушунарлилик даражаси юқори бўлади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий норманинг асосини, лингвистик тил билан айтганда, предикатив бирикма - эга ва кесим ифодалайди. Шунинг учун ҳуқуқий нормани шакллантираётганда умумлаштирувчи бўлак сифатида эга ва кесим асосида бош фикр ифодаланиб, сўнгра уюшган бўлаклар қисмма-қисм берилса, бу ҳуқуқий нормани тушуниб олиш анча осон кечади. Қонунни қўлловчи дастлаб матнида нима ҳақида гап боришини, яъни қонуншуноснинг мақсадини англаб, сўнгра уюшган бўлаклардаги фикрларни уқиб олади. Масалан:

Суд фуқаролик ишини қуйидаги ҳолларда қўзғатади:

1) ўзининг ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилган шахснинг аризаси бўйича;

2) прокурорнинг аризаси бўйича

(Фуқаролик-процессуал кодекси 5-м.).

Мураккаб ҳуқуқий ахборотни ифодалашнинг юқоридаги 3 ва 4-турларида эса аввал уюшган бўлаклар қисмма-қисм берилиб, сўнгра энг охирги қисмда якуний фикрни ифодаловчи кесим берилади. Бу типдаги гапларни тезликда осонлик билан илғаб олиш фуқаролар учун бир мунча ноқулайлик туғдиради. Чунки фуқаро ҳамма қисмларни ўқиб то охирги

гапдаги якуний фикрни уқиб олмагунча, гап нима ҳақида бораётганлиги, қонуншуноснинг мақсадини англаб ололмайди. Масалан:

Қуйидаги ишлар бўйича:

1) вояга етмаганларнинг иши бўйича;

2) соқовлар, карлар, кўрлар, жисмоний нуқсони ёки руҳий касаллиги сабабли ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналадиган бошқа шахсларнинг иши бўйича;

3) судлов иши олиб борилаётган тилни билмайдиган шахсларнинг иши бўйича;

4) жазо чораси сифатида ўлим жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларнинг иши бўйича;

5) шахсларнинг манфаатлари ўзаро қарама-қарши бўлиб, улардан ақалли бири ҳимоячига эга бўлган ишлар бўйича;

6) давлат айбловчиси ёки жамоат айбловчиси иштирок этаётган ишлар бўйича;

7) жабрланувчининг вакили сифатида адвокат иштирок этаётган ишларда;

8) тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларда ҳимоячининг иштирок этиши шарт

(Жиноят-процессуал кодекси 51-м.).

Бундай ҳолатларда дастлаб асосий фикрни ифодаловчи умумлаштирувчи бўлақлар берилиб, сўнгра уюшган бўлақлар санаб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади. Жумладан, юқоридаги моддани қуйидаги тартибда берилса, ҳуқуқий норманинг аниқлик даражаси юқори бўлар эди:

Қуйидаги ишларда ҳимоячининг иштирок этиши мажбурийдир:

1) вояга етмаганларнинг иши бўйича;

2) соқовлар, карлар, кўрлар, жисмоний нуқсони ёки руҳий касаллиги сабабли ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналадиган бошқа шахсларнинг иши бўйича;

3) судлов иши олиб борилаётган тилни билмайдиган шахсларнинг иши бўйича;

4) жазо чораси сифатида ўлим жазоси тайинланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этишида гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларнинг иши бўйича;

5) шахсларнинг манфаатлари ўзаро қарама-қарши бўлиб, улардан ақалли бири ҳимоячига эга бўлган ишлар бўйича;

6) давлат айбловчиси ёки жамоат айбловчиси иштирок этаётган ишлар бўйича;

7) жабрланувчининг вакили сифатида адвокат иштирок этаётган ишларда;

8) тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги ишларда.

Ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг бу усули самарали бўлганлиги боис айнан юқоридаги модданинг рус тилидаги шакли ҳам шу усулда ифодаланган:

Участие защитника является обязательным по делам:

1) несовершеннолетних;

2)

(Уголовно-процессуальный кодекс с.51.).

Худди шундай ҳолатни Жиноят-процессуал кодексининг 10-моддасида ҳам кузатиш мумкин. Унда шундай дейилади:

Башарти:

1) ушлаб берилиши талаб қилинаётган шахс Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлса ва Ўзбекистон Республикаси бошқа

давлатлар билан имзолаган шартномалар ва битимларда ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса;

2) жинойят Ўзбекистон Республикаси ҳудудида содир этилган бўлса;

3) жинойят содир этгани учун ушлаб берилиши талаб қилинаётган шахсга нисбатан ўша жинойят бўйича ҳукм чиқарилган ва бу ҳукм қонуний кучга кирган ёки шу айблов бўйича жинойят ишини тугатиши тўғрисида қарор чиқарилган бўлса;

4) Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича кучини йўқотиши муддати сабабли ёки бошқа қонуний асосга кўра иш қўзғатилиши ёки ҳукм ижро этилиши мумкин бўлмаса;

5) ушлаб бериши тўғрисидаги талабномага асос бўлган қилмиш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича жинойят ҳисобланмаса, шахсни ўзга давлатга ушлаб беришга йўл қўйилмайди.

Бу модданинг 1,2,3,4-қисмларини ўқиб то 5-қисмдаги “шахсни ўзга давлатга ушлаб беришга йўл қўйилмайди” деган яқуний фикрни ўқимагунча гап нима ҳақида бораётганлигини англаш анча қийин. Шунинг учун бундай ҳолатларда, юқорида таъкидланганидек, биринчи умумлаштирувчи бўлак сифатида асосий фикр, мақсад билдирилиб, сўнгра уюшган бўлаклар санаб ўтилиши лозим. Масалан, шу моддани қуйидаги тартибда тузиш мумкин:

Қуйидаги ҳолатларда шахсни бошқа давлатга ушлаб беришга йўл қўйилмайди, агар:

1) ушлаб берилиши талаб қилинаётган шахс Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлса ва Ўзбекистон Республикаси бошқа давлатлар билан имзолаган шартномалар ва битимларда ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса;

2) жинойят Ўзбекистон Республикаси ҳудудида содир этилган бўлса;

3) жинойят содир этгани учун ушлаб берилиши талаб қилинаётган шахсга нисбатан ўша жинойят бўйича ҳукм чиқарилган ва бу ҳукм қонуний

кучга кирган ёки шу айблов бўйича жиноят ишини тугатиши тўғрисида қарор чиқарилган бўлса;

4) Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича кучини йўқотиши муддати сабабли ёки бошқа қонуний асосга кўра иш қўзғатилиши ёки ҳукм ижро этилиши мумкин бўлмаса;

5) ушлаб бериш тўғрисидаги талабномага асос бўлган қилмиш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича жиноят ҳисобланмаса.

Шуниси қизиқки, айнан шу модданинг рус тилидаги шакли биз таклиф қилган усулда ифодаланган:

Выдача лица другому государству не допускается, если:

1) *лицо, выдачи которого требует, является гражданином Республики Узбекистан и иное не предусмотрено договорами и соглашениями, заключенными государствами;*

2) *преступление совершено на территории Республики Узбекистан;*

3)

(Уголовно-процессуальный кодекс с.10.).

Шундай қилиб, мураккаб ҳуқуқий нормаларни ифодалашда кўпроқ асосий фикрни ифодаловчи умумлаштирувчи бўлақни олдин бериб, сўнгра уюшган бўлақларни санаб ўтиш усулидан кўпроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ҳуқуқий нормаларни ифодалаш усулларида яна бири жадваллар асосида акс эттиришдир. Жумладан, Солиқ кодексининг 23, 30,55-моддаларида шу усулдан фойдаланилган. Масалан:

Норезидентнинг Ўзбекистон Республикасидаги тўлов манбаларидан олинган, доимий муассаса билан боғлиқ бўлмаган даромадига (фойдасига) манбада чегирмаларсиз қўйидаги ставкалар бўйича солиқ солинади:

дивидендлар ва фоизлар	15 фоиз
таваккалчиликларни суғурта қилишга ёки қайта суғурта қилишга тўланган суғурта мукофотлари	10 фоиз
Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатлар ўртасида ҳаракат қилишда халқаро алоқа учун телекоммуникациялар ёки транспорт хизматлари (фрахтдан даромадлар)	6 фоиз
роялти, ижарадан олинган даромадлар, хизматлар кўрсатиш, шу жумладан бошқарув, маслаҳат хизматлари кўрсатишдан келадиган даромадлар ва бошқа даромадлар, даромад солиғи солинган даромадлар (фойда) бунга кирмайди.	20 фоиз

Жадваллар асосида ифодалаш усули қонун ижодкорлиги фаолиятида камдан-кам ҳолатларда асосан иқтисодиётга оид қонунларда берилаётган ахборотни математик усулда, яъни миқдор ва фоизларни кўрсатишда қўлланади. Буни ижобий ҳолат сифатида баҳолаш лозим. Чунки бу кўрсаткичлар жадвалга солинмасдан, тавсифий йўл билан берилса, уни тушуниш бир мунча оғир кечади. Жадвал асосида берилиши қонунни қўлловчилар учун бир қадар қулайлик туғдиради.

Шундай қилиб, ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг хилма-хил усуллари мавжуд бўлиб, улардан самарали фойдаланиш ҳамда халққа тушунарли бўлган муносиб шакллари қўллаш қонун мукамаллигининг асосий шартларидан биридир.

ҚОНУН ИЖОДКОРЛИГИДА ЛЕКСИК-ГРАММАТИК УСЛУБИЙ МУАММОЛАР

Ҳуқуқий норманинг қонун тилига қўйиладиган талаблар асосида ҳар жиҳатдан мукамал, аниқ ва раво тузилиши, аввало, сўздан тўғри фойдаланишга, ҳуқуқий ахборотнинг ўзбек тили грамматик қонун-қоидаларига қатъий риоя қилган ҳолда тузилишига боғлиқ. Матнда сўзларнинг маъносини фарқламасдан бериш, ортиқча сўз ва ибораларнинг

ишлатилишига йўл қўйилиши ҳуқуқий норманинг ўта аниқ ва содда ифодаланишига тўсқинлик қилади. Айниқса, ҳуқуқий нормаларнинг грамматик қоидалар асосида тузилмаслиги, ҳатто бирор қўшимчанинг тушиб қолиши ёки унинг ўрнига бошқасининг ишлатилиши ҳуқуқий норманинг мазмун ва моҳияти бутунлай ўзгаришига сабаб бўлади.

Шу боис ҳуқуқий ахборот норма сифатида шакллантирилаётганида, унда ифодаланаётган ҳар бир сўз, қўшимча, ҳатто тиниш белгилари биттама-битта таҳлилдан ўтказилиши, лозим бўлсагина шу сўз ёки қўшимча қолдирилиши мақсадга мувофиқ. Ҳуқуқий норма шундай тузилиши лозимки, ундаги ҳатто битта “вергул” ни ҳам олиб ташлаш мумкин бўлмасин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролиги тўғрисидаги қонуннинг қуйидаги моддаларига эътибор беринг:

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	Ўзбекистон Республикаси Фуқаролиги тўғрисидаги қонун
18-модда. Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.	2-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари келиб чиқишларидан, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотининг тури ва сажияси ҳамда бошқа ҳолатлардан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Кўринадикӣ, иккала қонунда ҳам бир хил ҳуқуқий норма ифодаланган. Лекин уларнинг ифода усули бир-биридан фарқ қилади. Бу ҳуқуқий норма Конституцияда ҳаммаси бўлиб 29 та сўз орқали ифодаланган бўлиб, бирорта

ортиқча сўз ишлатилмаган. Ҳуқуқий нормани тузишда ўзбек тилининг грамматик қонун-қоидаларига тўла риоя қилинган. Шунинг учун ҳам бу модда ўта аниқ ифодаланган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролиги тўғрисидаги қонунда эса бу ҳуқуқий норма ҳаммаси бўлиб 33 та сўз орқали ифодаланган бўлиб, бунда ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатилган деб бўлмайди. Жумладан, *динга муносабати* бирикмасидаги *муносабати* сўзи ортиқча бўлиб, шу тушунчани Конституциядаги сингари *дини* сўзи билан ифодалаш мумкин эди. Шунингдек, бу моддада *сажия* сўзининг ишлатилиши билан қўпол хатоликка йўл қўйилган.¹⁰⁰ Матнда лингвистик нуқтаи назардан лексик-грамматик тавтология ҳам юз берган. Жумладан, *ҳолати* сўзи икки марта ишлатилган. Ваҳоланки, шу сўзни бир марта ишлатиш ҳам мумкин эди. Бу моддада грамматик қўшимчаларни ишлатишда ҳам услубий жиҳатдан хатоликка йўл қўйилган. Матнда *маиғулотининг тури ва сажияси ҳамда бошқа ҳолатлардан қатъи назар, қонун олдидан тенгдирлар* дейилганда *ҳолатлардан* сўзида кўплик қўшимчасидан сўнг учинчи шахс эгалик қўшимчаси (-и) ни тушириб қолдирилган. Бундан ташқари, матнда чиқиш келишигининг қўшимчаси (-дан) 7 марта (*келиб чиқишларидан, мулкий ҳолатидан, миллатидан, тилидан, динга муносабатидан, бошқа эътиқодларидан, бошқа ҳолатларидан*) ишлатилган. Аслида -дан қўшимчасини Конституциядаги сингари бир марта ишлатиш йўли билан шу ҳуқуқий нормани аниқ ифодалаш мумкин эди. Матнда сон категориясини кўллашда ҳам хатоликка йўл қўйилган. Конституциянинг юқоридаги моддасида сўзлар асосан бирликда (*жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан*) ифодаланиб тўғри шаклда берилган бўлса, Ўзбекистон Республикаси

¹⁰⁰ Қаранг: мазкур тадқиқотнинг учинчи бобидаги “Қонун матнларида атамалардан тўғри фойдаланиш масалалари” мавзусида *сажия* сўзининг қонун матнларида ишлатилиши ҳақида батафсил маълумот берилган.

Фуқаролиги тўғрисидаги қонунда эса *-лар кўплик қўшимчаси* уч марта (*келиб чиқишларидан, бошқа эътиқодларидан, бошқа ҳолатларидан*) ишлатилиб услубий жиҳатдан хатоликка йўл қўйилган. Шунингдек, бу моддада *қатъи назар сўзини қатъий назар* тарзида бериб, орфографик хатолик ҳам юз берган.

Бундан ташқари, бу ҳуқуқий нормада *бошқа эътиқодларидан* дейишнинг ўзи мантиқий жиҳатдан тўғри эмас. Чунки кишининг эътиқоди бир нечта бўлмайди, эътиқоди кўп бўлса, унда эътиқодсиз одам ҳисобланади.

Агар юқоридаги икки нормани фуқароларга тушунарлилик нуқтаи назаридан ҳам таҳлил этилганда Конституциядаги шаклнинг муваффақиятли эканлигини таъкидлаш лозим.

Умуман, Конституциямиз тилининг лексик-грамматик услубий хусусиятлари ҳақида гап кетганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, унда ҳар бир сўз ва жумла ўз ўрнида ишлатилган, моддалардаги бирорта ортиқча ёки ноўрин қўлланган сўзни топиш амри маҳол. Гаплар ўзбек тилининг грамматик қонун-қоидаларига қатъий амал қилинган ҳолда тузилган. Шунга кўра Конституцияни халқимиз тафаккурининг ижодий ютуғи сифатида баҳолаш мумкин.

Афсуски, бу фикрни барча қонунларимизга нисбатан ҳам айтиш мумкин эмас. Кузатишлар шуни кўрсатдики, қонунларимиз матнларини услубий жиҳатдан тўла мукамал деб бўлмайди. Улар қонун тилига қўйиладиган расмийлик, нейтраллик, ўта аниқлик, қисқалик, соддалик талабларига тўла жавоб бера олмайди, шунингдек, ўзбек тили қонун-қоидаларига бўйсунмайдиган кўпдан-кўп ўринлар мавжуд.

Мазкур тадқиқот иши давомида қонун матнларидаги бундай услубий муаммоларни ўрганиб чиқиб, уларни қуйидаги гуруҳларга ажратдик:

1. Лексик-услубий муаммолар;
2. Грамматик-услубий муаммолар.

Лексик-услубий муаммолар. Қонун матнларидаги лексик-услубий муаммолар айрим сўз ва жумлаларнинг ортиқча, ноўрин ёки маъносини фарқламасдан қўллашда, ҳуқуқий норма матнини тузишда қисқалик, соддалик талабларига риоя этилмаслигида кўринади.

Таъкидланганидек, матннинг аниқ бўлиши, аввало, сўзни тўғри қўллашга боғлиқ. Сўзнинг лексик маъноларини тушунмаслик уни хато қўллашга олиб келади. Қонун матнларида бундай ҳолатлар жуда ҳам кўпдир. Фикримизнинг далили сифатида уларнинг айримларини келтириб ўтамиз:

Озчилик томонида қолган судья, ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг бу фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди.

(Фуқаролик-процессуал кодекси 14-м.).

Матнда *озчилик томонида қолган судья* жумласини мантиқий нуқтаи назаридан қандай тушуниш мумкин? Судья ҳам бирор томонда қолиб кетадими? Бу рус тилидаги *судья, оставшийся в меньшенстве* жумласининг сўзма-сўз таржимасидир. Аслида шу жумлани қуйидагича ифодалаш мумкин эди:

Судья овоз бериш натижаларига кўра кам овоз олганлар томонида бўлса, ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг бу фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди.

Айрим ҳолатларда қонуншунослар баъзи сўзларнинг луғавий маъносини ўзлари ҳам тушунмасдан бермоқдалар. Жумладан, Жиноят кодексининг 289-моддаси Ҳалок бўлаётган ҳарбий кемани ташлаб кетиш деб номланади. Бу гапда *ҳалок бўлаётган* сўзи ноўрин қўлланган. Чунки *ҳалок бўлмоқ* феъли одатда инсонларга нисбатан ишлатилади. Кемага нисбатан *ҳалок бўлмоқ* феълини ишлатиш мантиқий жиҳатдан тўғри эмас. Бундай ҳолатларда *ҳалокатга учраётган кемани ташлаб кетиш* тарзида ишлатиш лозим.

Худди шундай ҳолатни муомала сўзининг ишлатилишида ҳам кўриш мумкин. Қуйидаги ҳуқуқий нормага эътибор беринг:

297-модда. Атрофдагилар учун катта хавф манбаи бўлган қурол-яроғ ва буюмлар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш (Жиноят кодекси 297-м).

Муомалада бўлиш сўзи одатда инсонлар ўртасидаги муносабатларга (бир-бири билан гаплашади, фикр алмашади) нисбатан ишлатилади. Лекин шахснинг қурол билан муомалада бўлиши мантиққа зиддир. Шунинг учун матндаги муомалада бўлиш сўзи ўрнида фойдаланиш сўзи қуйидагича қўлланса тўғри бўларди:

297-модда. Атрофдагилар учун катта хавф тугдирувчи қурол-яроғ ва буюмлардан фойдаланиш қоидаларини бузиш

Қонун матнларида сўзни тўғри қўллаш ҳақида гап кетганда, синоним сўзларнинг ишлатилишига алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Чунки синонимларни қўллашда қонун тили билан умумадабий тил ўртасида бир оз ўзига хослик мавжуд. Бу ҳақда тилшунос олим Р. Дониёров шундай ёзади: “Синонимлар, яъни бир тушунчани хилма хил шаклга эга бўлган сўзлар билан ифодалаш бадий тилнинг, сўзлашув тилининг кўрки. Бироқ илмий тил - расмий ҳужжатлар, ахборотлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий тадқиқот ишлари, энциклопедиялар, изоҳли луғатлар тилида синонимларнинг ишлатилиши ахборот алмашиш жараёнини қийинлаштиради, анча ўқувчиларни мушкул аҳволга солиб қўяди”.¹⁰¹ Бунини яхши тушунмаган қонуншунос бир сўзни такрор ишлатмасликка ҳаракат қилади ва натижада хатоликка йўл қўяди. Жумладан:

Чет эл муассасасининг бошқа давлат ҳудудидида жиноят содир этган ва Ўзбекистон Республикасига қайтиб келган Ўзбекистон Республикаси

¹⁰¹ Дониёров Р. Терминларни ўзлаштириш мезонлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №6.

фуқаросига нисбатан жиноят иши қўзғатиш тўғрисидаги топширигини Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси кўриб, иш қўзғатиш тўғрисидаги талабнинг асослигини текширади.

(Жиноят-процессуал кодекси 7-м.).

Қонуншунос бу матнда *талаб* сўзини икки марта ишлатишдан ўзини тийиб, бу сўзнинг синоними сифатида *топшириқ* сўзини *чет эл муассасасининг топшириги* тарзида беради. Мантиқан ўйлаб кўрилса, мустақил бир мамлакатга чет эл муассасаси топшириқ бера олмайди, агар топшириқ берса, шу давлатнинг мустақиллигига зид ҳодиса ҳисобланади. Чет эл муассасаси бошқа давлатдан бирор нарсани талаб қилиши мумкин. Шунинг учун *чет эл муассасасининг Ўзбекистон Республикасига топшириги* деб ишлатиш мантикий нуқтаи назаридан тўғри эмас. Шу боис юқоридаги ҳукукий нормани қуйидагича ифодалаш лозим:

Чет эл муассасасининг бошқа давлат ҳудудида жиноят содир этган ва Ўзбекистон Республикасига қайтиб келган Ўзбекистон Республикаси фуқаросига нисбатан жиноят иши қўзғатиш тўғрисидаги талабини Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси кўриб, иш қўзғатиш тўғрисидаги талабнинг асослигини текширади.

Прокуратура тўғрисидаги қонун лойиҳаси 8-моддасининг 1-қисмидаги қуйидаги жумлаларга эътибор беринг.

... қонун бузишларини, бунга кўмаклашаётган сабаб ва шароитларни бартараф этиш ҳақидаги, шунингдек қонунга риоя этиш тўғрисидаги талабларини бажариш барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурийдир.

Бу моддада *бунга кўмаклашаётган сабаб* дейилиши мантиқан нотўғридир. Чунки бирор нарсанинг пайдо бўлиши учун шароитлар кўмаклашиши мумкин, сабаб кўмаклашмайди. Шунинг учун юқоридаги моддани қуйидагича тузиш лозим:

... қонун бузишларини, бунинг сабаби ва унга кўмаклашаётган шароитларни бартараф этиш ҳақидаги, шунингдек қонунга риоя этиш тўғрисидаги талабларини бажариш барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурийдир.

Мазкур тадқиқот ишида қонун матнларида бундай сўз қўллашдаги нодурустликларнинг ҳаммасини батафсил изоҳлашнинг имкони бўлмади. Уларнинг айримларини қуйидаги жадвалда акс эттиришга ҳаракат қиламиз:

ЛЕКСИК-УСЛУБИЙ ХАТОЛИКЛАР	ТЎҒРИ ШАКЛЛАРИ
Ҳарбий мулкни <u>нобуд қилиш</u> ёки унга шикаст етказиш (Жиноят кодекси 296-м.).	Ҳарбий мулкни <u>йўқотиш</u> ёки унга шикаст етказиш
Ерларни <u>фойдаланишдан чиқариш</u> (Маъмурий жавобгарлик кодекси 65-м.)	ерларни <u>фойдаланиб бўлмайдиган даражага келтириш</u>
Солиқ муносабатларида низоларни <u>қараб чиқиш</u> (Солиқ кодекси 131-м.).	Солиқ муносабатларида низоларни <u>қўриб чиқиш</u>
Марказий банкнинг бинолари ҳамда иншоотлари, шунингдек улар жойлашган ер майдонлари <u>бегоналаштирилиши мумкин эмас</u> (Марказий банк тўғрисидаги қонун 2-м.).	Марказий банкнинг бинолари ҳамда иншоотлари, шунингдек, улар жойлашган ер майдонлари <u>бошиқа ташиқлотларга берилиши мумкин эмас</u>
Спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик моддалари ва психотроп моддаларни <u>суиистеъмол қилиши</u> натижасида... (Фуқаролик-процессуал кодекси 291-м.)	Спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик моддалари ва психотроп моддаларни <u>истеъмол қилиши</u> натижасида... .
307-модда. Ишни <u>қўришга</u> тайинлаш	Ишни <u>муҳокамага</u> тайинлаш
... Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тартибга <u>солиб турилади</u> (Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонун 2-м.)	... Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тартибга <u>солинади</u> .

Сўз қўллашдаги бундай хато ва камчиликлар ҳуқуқий матннинг асосий маъносига ҳам соя солиб қўяди. Шунинг учун қонуншунос қонун матнини

тузаётганида ҳар бир жумла, ҳар бир сўз устида пухта ўйлаб кўрса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Грамматик-услубий хатоликлар. Қонун тилининг ўзига хос муҳим услубий хусусиятларидан бири унинг қолиплашган муайян доимий шаклларга эгалигидир.¹⁰² Бу хусусият қонун тилига қўйиладиган бош талаблар - аниқлик ва тежамлилиқ билан алоқадор ҳолатда юзага келади. Муайян бир фикр барча қонун матнларида айна бир синтактик тизимлар, сўз шакллари ва қўшимчалари орқали ифодаланади. Бу, албатта, ҳуқуқий ҳужжатлардаги баён услубининг қолиплашувига, ягона андозалар шаклини касб этишига олиб келади. Қонун тилида андозавий терминлар, қолиплашган жумла ва иборалар, барқарор лисоний тизимларнинг қўлланиши мазкур услубнинг ўзига хос мақбул жиҳатларидир. Булар ҳуқуқий ҳужжатнинг жамият аъзоларининг барчаси томонидан осонлик билан бир хил идрок этилишини таъминлашга, уларнинг ҳуқуқий саводхонлигининг ошишига хизмат қилади.

Шунинг учун қонун тузувчи мутахассислар иложи борица қонун тилидаги жумла ва гапларнинг қолиплашувига эришишга, ҳуқуқий нормани ифода этишда уларни мумкин қадар илгаридан мавжуд бўлган қолиплар асосида ва ёки бундай қолиплар мавжуд бўлмаса, шундай қолипларни шакллантиришига ҳаракат қилишлари лозим. Айниқса, бир модданинг ўзида бир нечта қисмлар ва бандлар бир хил ҳуқуқий мазмунда бўлиб, улар айрим рақамлар ёки айрим сўзлар билангина фарқ қилса, бу моддадаги жумлаларни бир хил тартибда бериш мақсадга мувофиқ. Жиноят кодексининг 17-моддасидаги қуйидаги жумлаларнинг тузилишига эътибор беринг:

Жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган, ақли расо жисмоний шахслар жавобгарликка тортилади.

Жиноят содир этгунга қадар ўн уч ёшга тўлган шахслар жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам

¹⁰² Язык закона. -С.33.

ўлдирганликлари (97-модданинг иккинчи қисми)учунгина жавобгарликка тортилади.

Жинойят содир этгунга қадар ўн тўрт ёшга тўлган шахслар ушбу кодекс 97-моддасининг биринчи қисми, 98, 104-106, 118, 119, 137, 164-166 моддалари, 173-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмлари, 220,222,247, 263, 267, 271-моддалари, 277-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмлари назарда тутилган жинойятлар учун жавобгарлика тортиладилар.

Кўринадики, қонуншунос бу ҳуқуқий нормани ифодалашда қонун тилини синтактик жиҳатдан қолиплаштиришга ҳаракат қилиб, *жинойят содир этгунга қадар...тўлган шахслар...жавобгарликка тортиладилар* қолипни сақлаб қолган. Лекин айнан шу модданинг ўзида шу мазмунидан ҳуқуқий нормани ифодалашда юқоридаги қолипни бузиб хатолика йўл қўяди:

Ушбу Кодекснинг 122,123, 127, 144, 146, 193-195, 205-210, 225, 226, 230-232, 234, 235, 279-302 - моддаларида назарда тутилган жинойятлар учун жинойят содир этилгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортиладилар.

Бу ҳуқуқий норма юқоридаги қолип асосида қуйидаги тартиб асосида берилганда мақсадга мувофиқ бўлар эди:

Жинойят содир этгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахслар ушбу Кодекснинг 122,123, 127, 144, 146, 193-195, 205-210, 225, 226, 230-232, 234, 235, 279-302 - моддаларида назарда тутилган жинойятлар учун жавобгарликка тортиладилар.

Бу билан қонуншунос ҳеч нарса йўқотмас, балки, аксинча, қонун тилининг грамматик жиҳатдан қолиплашувига ва фуқаролар томонидан осонлик билан илғаб олинишига эришар эди.

Маълум бир фикрни аниқ ва равион ифодалашда нафақат сўз, балки грамматик шаклларнинг аҳамияти беқиёсдир. Айниқса, қонун тилида бу муҳим. Аммо ҳозирча қонунлар тилида мазкур ҳолатлардан муайян лисоний тайёргарликнинг етарли бўлмаганлиги туфайли чекиниш ёки у ҳолатларни

тегишли тарзда ҳисобга олмаслик оқибати юзага келган услубий нуқсонлардан кўз юмиб бўлмайди. Шунинг учун бу ўринда ана шундай услубий нодурустликларга эътиборни қарамиз.

Бирор бир грамматик шаклнинг тушиб қолиши ёки ўринсиз қўлланиши ёхуд бошқаси билан алмаштириб юборилиши қонунда ифодаланаётган фикрнинг бутунлай ўзгаришига сабаб бўлади, лекин шундай бўлса-да, қонун тилида грамматик шаклларнинг нотўғри ишлатилиш ҳоллари учрайди.

Бинобарин, қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини тайёрлаш инсон фаолиятининг энг мураккаб ва ўта масъулиятли иш тури ҳисобланади. У қонуншунослардан катта билим, куч ва иродани, қонун тузиш илмидан мукаммал хабардор бўлишни тақозо этади. Шу билан бирга қонун лойиҳаси тузилаётган тилнинг нозик жиҳатларини, лексик-грамматик қоидаларини мукаммал ўзлаштиришни тақозо этади.

Мазкур тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, ҳозирги пайтда кўпгина қонун матнларида ўзбек тилининг энг муҳим грамматик категорияси, яъни қаратқич-қаралмиш муносабатида хатоликларга йўл қўйилмоқда. Улардан баъзиларини кўриб чиқайлик.

163-модда. Водопровод тармоқларига ўзбошимчалик билан уланиш ва ичимлик сувдан фойдаланиш қоидаларини бошқача тарзда бузиш

(Маъмурий жавобгарлик кодекси 163-м.).

Бу моддада *ичимлик суви* бирикмасининг *ичимлик сув* тарзида берилиши хатодир. Чунки ўзбек тилининг грамматик қоидаларига кўра *ичимлик* сўзи бу гапда қаратқич ҳисобланиб, у қаратқич келишигининг белгисиз шаклида ифодаланган. *Сув* сўзи эса қаралмиш бўлиб, у эгалик қўшимчаси *-и* ни олиши лозим эди. Шу боис бу бирикмани қонун матнларида *ичимлик сув* эмас, *ичимлик суви* тарзида бериш мақсадга мувофиқ.

Юридик шахснинг фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш ва ўтказишига фақат юридик шахс қайта ташкил этилган ҳамда умуман корхона бошқа шахсга берилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

(Фуқаролик кодекси 1101-м.)

Бу ҳуқуқий нормада ҳам қаратқич қаралмиш муносабатида хатолик мавжуд. Матндаги *шахснинг* сўзи қаратқич бўлиб, *ҳуқуқни, бериш* ўтказиш сўзларидан, яъни қаралмишдан *-и* эгалик қўшимчасини олишни талаб қиляпти. Афсуски, матнда *ҳуқуқни, бериш, ўтказиш* сўзларида эгалик қўшимчаси берилмаган. Шунинг учун ҳам бу ҳуқуқий нормани тушуниш анча оғир. Агар шу матн қуйидагича тўғри ифодаланса, унда аниқлик ҳам таъминланади:

Юридик шахснинг фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш ва ўтказишига фақат юридик шахс қайта ташкил этилган ҳамда умуман корхона бошқа шахсга берилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Қонун тилидаги грамматик-услубий муаммолар ҳақида гап кетганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кундаги кўпгина қонун матнларида *қўлланмоқ* феъли (*жазони қўлланмоқ, эҳтиёт чораларини қўлланмоқ* тарзида) нотўғри берилмоқда. Масалан:

Мусодара қилиш чорасини қўлланиш тартиби ушбу Кодекс ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади

(Маъмурий жавобгарлик кодекси 28-м.).

Суд, агар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларига зид бўлмаса, бошқа норматив ҳужжатларни қўлланади

(Фуқаролик-процессуал кодекси 12-м.).

Бу матнлардаги *қўлланиш* ва *қўлланади* сўзлари мажхуллик даражасида ифодаланиб, кўпол хатоликка йўл қўйилган. (Бу мантикий нуқтаи назардан ҳам тўғри эмасдир). Феъл мажхуллик даражасида ифодаландими, ҳаракатни бажарувчи шахс субъект ифодаланмаслиги лозим. Аслида бу матнлардаги феъллар мажхуллик даражасида эмас, аниқ даражада, яъни *қўллаш, қўллайди* тарзида ишлатилиши зарур эди. Шунда фикр мантикий жиҳатдан тўғри

ифодаланар эди. Ҳатто, бундай хатоликни айрим моддаларнинг номланишида ҳам кузатиш мумкин:

488-модда. Жиноят кодекси нормаларини нотўғри қўлланиш

(Жиноят-процессуал кодекси 488-м.).

494-модда. Жазони кучайтириш ва оғирроқ жиноятга доир қонун моддаларини қўлланишга йўл қўйилмаслиги

(Жиноят-процессуал кодекси 494-м.).

34-модда. Бир неча ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун маъмурий жазо қўлланиш

(Маъмурий жавобгарлик кодекси 34-м.).

36-модда. Маъмурий жазо қўлланиш муддатлари

(Маъмурий жавобгарлик кодекси 36-м.).

Бу мисоллардан кўринадик, қонун матнларида қўлланмоқ феъли тушум келишигидаги сўзни бошқариб келяпти. Мажхуллик даражасидаги бу феъл (қўлланмоқ) тушум келишигидаги сўзни бошқармайди. Бу ўринларда шу феълнинг аниқ даражадаги шаклини (*жазони қўллаш, эҳтиёж чораларини қўллаш* тарзида) ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Академик А.Ҳожиев қўлланмоқ феъли тушум келишигидаги сўзни бошқармаслигини ўз вақтида алоҳида таъкидлаб ўтган эди.¹⁰³

Умуман, қонун матнларида бундай ҳолатларни кўплаб кузатиш мумкин. Уларнинг барчасини мазкур диссертацияда келтиришнинг имкони йўқ. Энг асосийси ўзбек қонунчилик тилининг ўзбек тилининг лексик-грамматик қонун-қоидаларига қатъий риоя қилинган ҳолатда яратилишига эришишдир. Қонунларнинг тўла мукамал бўлиши учун ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш зарур. Улар томонидан ўзбек юридик тилининг грамматик жиҳатлари юзасидан тадқиқот ишлари олиб борилиши лозим.

¹⁰³ Ҳожиев А. “Қўлланмоқ” феълининг ишлатилиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965, №5, -Б.68.

Мазкур тадқиқотнинг қонунчилик услубияти, ҳуқуқий нормаларнинг ифода усуллари масалалари юзасидан олиб борилган кузатишлар қуйидаги хулосалар чиқариш имконини беради:

1. Қонунчилик услуби қонунларнинг ифода усули нуқтаи назаридан мукаммал бўлишида муҳим ўрин тутади. Шунга кўра, қонунчилик услуби яхлит адабий тил фонидида алоҳида махсус услуб сифатида, яъни расмий иш услубидан алоҳида ажратиб кўрсатилиши ва махсус ўрганилиши зарур. Чунки расмий иш услуби дейилганда фақатгина расмий иш қоғозлари (ариза, тилхат, таржимаи хол кабилар) даражасидаги услуб доираси тушунилади. Қонунчилик услубида эса соф юридик воқеа, ҳодиса, ҳуқуқий нормалар мазмунини ифодалаш, ҳуқуқий жараён ҳақида гап боради. Бу шунчалик мураккаб ва кўп қирралики, уни ифодалаш воситасини расмий иш юритиш услуби доирасида ҳал этиб бўлмайди.

2. Қонун ҳажми, тузилиши бўйича мураккаб мазмунга эга бўлади. Бу ҳуқуқ нормаларининг қандай ҳолатда ва тартибда, қай усулда ифода этилиши билан боғлиқ. Агар уларнинг ифода этилиш усули қанчалик мураккаб, узундан-уzun, ноаниқ тузилса, бу қонун ҳаётда ижобий самаралар бериш ўрнига жамиятда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик миқдорининг ошишига сабаб бўлади. Шунга кўра, ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий сиёсий-аҳамиятга эга.

Шу нуқтаи назардан қонунчилик услубининг асосий вазифалари: ҳуқуқий нормаларни ифода этишнинг халқчил, энг қулай, халқ манфаатини кўзловчи усулларини ишлаб чиқиш; уни қонун ижодкорлиги фаолиятида жорий этиш; жамият ривожини ва ҳуқуқ такомилли билан бирга уни ҳам ривожлантириб бориш; иш бермаётган, ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, эски ифода усуллари аниқлашдан иборат.

3. Ҳозирги пайтда қонун матнларида лексик-грамматик услубий муаммолар мавжуд. Қонун матнларидаги лексик-услубий муаммолар айрим сўз ва жумлаларнинг ортиқча, ноўрин ёки маъносини фарқламасдан

қўллашда, ҳуқуқий норма матнини тузишда қисқалик, соддалик талабларига риоя этилмаслигида кўринади. Бундан ташқари, қонун матнларида ўзбек тилининг грамматик қоидаларига бўйсунмайдиган ҳолатлар ҳам кузатилмоқда. Сўз ва грамматик қўшимчаларни қўллашдаги бундай хато ва камчиликлар ҳуқуқий матннинг асосий маъносига ҳам соя солиб қўяди. Шунинг учун қонуншунос қонун матнини тузаётганида ҳар бир жумла, ҳар бир сўз устида пухта ўйлаб кўриши мақсадга мувофиқ.

4. Мамлакатимиз мустақилликка эришиб жаҳон халқлари билан иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий алоқаларимиз юксалиб бораётган бугунги кунда ўзбек миллий қонунларини инглиз, француз, немис, япон тиллари каби нуфузли тилларга таржима қилиш долзарб вазифадир. Бу ишни марказлаштирган ҳолатда олиб бориш мақсадга мувофиқ.

VI БОБ. НОРМА ИЖОДКОРЛИГИДА ТИЛ ВА ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИ

ҚОНУН ИЖОДКОРЛИГИ ВА ЮРИСЛИНГВИСТИКА

Ҳар қандай давлат фаолиятида қонун ижодкорлиги жараёни муҳим аҳамият касб этади. У бутун мамлакат аҳолисининг хоҳиш-иродасини ифода этиб, уларнинг орзу-умидлари, интилишлари, маънавий ва миллий руҳиятини қонунларда акс эттиради. Қонунлар шу жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатларни тартибга солади. Фуқаролик жамияти аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб, уларни тўғри ва ҳалол яшашга ундайди, уларга нима қилиш тўғри, нима ман этилади, рухсат этилмаган ёки ғайриқонуний хатти-ҳаракатни содир этсанг, мана бундай жазо белгиланади, деб кўрсатади, содир этилган ва этилиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатларнинг ижтимоий хавфли томонларини тушунтиради. Мамлакат ҳудудида адолатни, ҳуқуқий тартиботни таъминлайди, жинойтчилик ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олади. Шу боис қонун жамиятда умумижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг, тартиб-интизомни, ҳуқуқий тартиботни таъминлашнинг ягона воситаси ҳисобланади.

Бинобарин, давлат қонунлар орқали ўз амрини шу жамиятдаги барча фуқароларга етказди, ўз фаолиятига расмий тус беради, халқнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини, орзу ва интилишларни умумлаштирган ҳолда қонунларда акс эттиради. “Қонунларнинг энг асосий ижтимоий вазифаси - жамиятда тартиб, интизом ва барқарорликни таъминлашдан иборат. Аслида қонун ижтимоий тажрибанинг мужассамлашган ифодаси, қайта-қайта такрорланиш оқибатида ҳаётдан ўрин олган ва умумэътироф этилган ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий қоидаларда акс эттирилганлигидир. Қонун чиқарувчининг мақсади

эса самарали қонунлар воситасида ижтимоий муносабатларни давлат ва жамият манфаати нуқтаи назаридан муҳимлик даражасини белгилаш ва тартибга солишдан иборат”.¹⁰⁴

Ҳар бир мамлакатдаги қонунлар шу давлат ҳуқуқий тизимининг ядроси - “мағзи”ни, асосини ташкил қилади. Шунга кўра “Қонун жамият ва давлат қурилишининг асоси, халқ донолигининг олий ифодаси, мамлакатда тартиб-интизомни таъминловчи ягона кучдир. Инсоннинг сўз ва виждон эркинлиги, турли митинглар ўтказиш каби ҳуқуқлари мавжуд. Бу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишнинг кафолати - бу фақат ва фақат қонундир”.¹⁰⁵

Бинобарин, ҳар қандай қонун қонун ижодкорлиги натижаси, маҳсулидир. Ҳуқуқий ижодкорлик, ўз навбатида, кўп қиррали мураккаб ижтимоий ҳодисадир, у давлат фаолиятида ҳуқуқни шакллантириш ва ривожлантиришнинг ягона воситаси бўлиб, унинг натижасида давлат амри ҳуқуқий норма тусини олади.

Ҳуқуқий ижодкорликнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири қонун ижодкорлиги бўлиб, у қонуншуносдан нафақат ҳуқуқий билимларни, балки қонунчилик соҳаси бўйича махсус билим, малака ва кўникмаларни эгаллашни, қонун ифода усулининг муносиб шаклларини ўйлаб топишни тақазо қилади. Руминиялик таниқли ҳуқуқшунос олим А.Нашиц қонун яратиш жараёнининг мураккаблиги ҳақида шундай ёзади: “Қонунни яратиш - бу ижтимоий ҳаёт ва инсонлар фаолияти учун жуда зарур бўлган, фахрли ва, ўз навбатида, катта куч талаб қиладиган вазифадир. Ва ҳатто баъзан

¹⁰⁴ Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Т.:Ўзбекистон, 1995.- Б. 29-30.

¹⁰⁵ Уразаев Ш. З. Власть и закон.- Т.: Фан, 1992.- С. 46.

жамиятдаги энг юксак билимлар ҳам ҳаётнинг минг хил мураккабликларида инсонларга ёруғ йўл кўрсатувчи ҳуқуқни яратиш учун ожизлик қилади”.¹⁰⁶

Ҳақиқатан ҳам, қонунларни яратиш барча ижодий фаолият сингари чуқур ва махсус жараён ҳисобланади. “Қонун қабул қилиш жуда катта куч талаб этадиган қонун ижодкорлиги фаолиятининг сўнгги босқичидир. Айрим кодекслар, қонунлар билан юзаки танишган, соҳадан беҳабар кишига ҳаммаси жуда оддий туюлиши, бундай баён ҳар бир кишининг қўлидан келадигандек кўриниши мумкин. Лекин аслида, ундай эмас. Тақиқлар, кўрсатмаларни ва талабларни қонунда ана шундай барчага тушунарли қилиб баён этиш қонун тайёрловчилардан узоқ вақт ва кўп меҳнат талаб қилади”.¹⁰⁷ “Қонунларни яратиш,- деб ёзади ҳуқуқшунос олим Д.А.Керимов ўта ихтисослашган ижод тури бўлиб, барча ижодий жараён сингари ўзига ўта жиддий масъулият билан ёндашишни, йиллар давомида тўпланган маълум бир билимларни ва бу билимлардан усталик билан фойдаланишни тақазо қилади”.¹⁰⁸

Қонунчилик соҳаси билан боғлиқ бундай билимлар бутун дунё ҳуқуқшунослик назарияси ва амалиётида “қонунчилик техникаси” номини олган. Қонунчилик техникаси ҳар қандай давлат фаолиятида, айниқса, ҳуқуқий давлат қуришда асосий восита бўлиб хизмат қилади. Қонунчилик техникасининг юқори даражада бўлиши қонунда ифодаланувчи ҳуқуқий норманинг ҳужжатларда аниқ ва равшан ифодасини топиш имконини беради, ҳуқуқий нормаларнинг нотўғри тушунилишига ёки турлича мазмунда тавсиф этилишига ёки шарҳланишига йўл қўймайди. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат ифода шаклининг муносиб кўринишларини ижод этишни таъминлайди. Бу

¹⁰⁶ Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника.- М.:Прогресс, 1974.- С.256.

¹⁰⁷ Тожионов У. Агар қонун ишласа... 11 Ҳуқуқий демократик ислохотлар.- Т.:Ўзбекистон, -Б. 49.

¹⁰⁸ Керимов Д.А. Законодательная техника. -М.:Норма, 2000. -С.16.

эса шу қонуннинг амалиётда қўллаш учун қулай бўлиш имконини беради. Шунингдек, қонунчилик техникаси норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг жуда ҳам юқори сифатда бўлишини таъминлайди. Қонунчилик техникасига қатъий риоя қилиниб тайёрланган лойиҳа юқори сифатга эга бўлади. Бу эса мазкур мамлакат қонунчилигидаги “бўшлиқ” ни аниқлашга ёрдам беради, қонунларни баъзи самара бермаётган ҳуқуқий нормалардан чегаралайди, кодекс тузиш ишларини муваффақиятли олиб боришда асосий ўрин тутати. Қонунларнинг амалиётда қўлланиши учун қулайлигини оширади.

Юридик илмий адабиётларда қонунчилик техникаси норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини тузиш бўйича қоида ва усуллар йиғиндиси, ҳужжатнинг ички тузилиши, унинг тили ва услуби, ҳуқуқий атамасунослик (юридик терминология), қонун лойиҳаларини бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилиш санъати сифатида тавсифланади. Унга норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тез ва пухта тайёрлашнинг ташкилий-техник қоидалари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшимча ва ўзгартишлар киритишни тўғри ташкил этишнинг усули ҳамда қонун лойиҳасини тузишда қонуншунос фикрини яна ҳам аниқроқ ифодалаш воситаси сифатида қаралади.

Лекин бу муаммоларнинг кенг қамровлиги, мураккаблиги сабабли қонунчилик техникасининг ўрганиш объекти, предмети, қўлами, доираси, чекка-чегараси каби масалалар бўйича ҳуқуқшунос олимлар ўртасида турли тортишув, баҳс, мунозаралар, хилма-хил фикрлар, баъзан бир-бирига зид қарашлар ҳам мавжуд.

Кўпчилик ҳуқуқшунос олимлар қонунчилик техникасига норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашнинг қоида ва усуллари мажмуи

сифатида қарашади.¹⁰⁹ Айрим ҳуқуқшунос олимлар эса қонунчилик техникаси объектига кенг шарҳ берадилар, жумладан, И.Л.Брауде “Қонунчилик техникаси масалалари” мақоласида: “Қонунчилик техникаси, - бизнинг назаримизда, фақат ҳуқуқий нормалар тили ҳақидаги қоидаларнигина эмас, балки уларнинг тузилиши ва хусусияти каби масалаларни ҳам қамраб олади” - деб ёзади ва қонунчилик техникаси юридик техниканинг ажралмас бир таркибий қисми эканлигини таъкидлайди.¹¹⁰

И.Л.Брауде ўз фикрини давом эттириб: “Қонунчилик техникасини фақат қонун лойиҳалари ифодалаш баёни ҳақидаги қоидалар йиғиндисидангина иборат деб тушунсак, бу нотўғри бўлар эди. Қонунчилик техникаси қонун лойиҳаларини ташқи бир хиллилигига эришишнинг усули деб қаралмаслиги керак (бундай тажрибалар норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ифода этиш қоидалари сифатида фойдали бўлса ҳам). Қонунчилик техникаси ҳуқуқ назариясига асосланади. Шунга кўра у норматив ҳужжатларнинг мазмуни, тартиби бўйича тасниф қилиш (классификациялаш), турли соҳа қонунчилик ҳужжатларининг чегарасини белгилаш, ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид ҳуқуқий нормаларни яхлит ҳолатда баён этиш каби масалаларни ҳам қамраб олиши керак. Жумладан, қонунчилик

¹⁰⁹ Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника. -М.:Госюриздат, 1962. -С.47.; Законодательная техника. Под ред. проф. Д.А.Керимова.-Л.:Изд-во ЛГУ,1965. -С.5.; Гродзинский М. Об усовершенствовании законодательной техники // Социалистическая законность, 1957 №1, -С.11.; Лях Т.В. Проблема кодификации советского социалистического права. Дисс... канд. юрид.наук. -Л.: 1954. -С.118.; Коренев А.П. Законодательная техника и кодификация советского административного права // Правоведение. 1961. №3, -С.36.; Ильин И.К., Миронов Н.В. О форме и стиле правовых актов // Советского государства и право. 1960. №12, -С.65-66.; Пиголькин А.С. Теоритические проблемы правотворческой деятельности в СССР. Дисс... докт. юрид. наук. -М.: 1972. -С.220. кабилар.

¹¹⁰ Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8, -С.53.

техникасининг назарий масалалари ўз мазмуни бўйича ҳужжатларда ифодаланган нормаларга нисбатан белгиланиши лозим” деб ҳисоблайди.¹¹¹

Бу фикрни А.А.Ушаков янада ривожлантириб шундай ёзади: “Қонунчилик тизими, унинг тузилиши ва қурилиши ҳақидаги умумий таълимотлар билан боғлиқ масалалар юридик билимларнинг янги соҳасини очишга имкон беради ва уни қонунчилик техникаси деб атаимиз”.¹¹²

“Масалани бундай ҳал этиш - деб бунга эътироз билдиради қонунчилик техникаси китобининг муаллифлари, - қонунчилик техникасининг предмети ҳуқуқ назарияси предмети билан алмаштирилиб юборилишига сабаб бўлади, бундан ҳам ёмонроғи - қонунчилик техникасининг предмети бутун ҳуқуқ назарияси предметиға тенг деган нотўғри қарашни юзага келтириши мумкин”.¹¹³

Профессор А.С. Пиголькин Д.А. Керимовнинг фикрини қўллаб-қувватлаб: “Агар қонунчилик техникаси шунчалик кенг тушунчали ва кенг қамровли бўлса, унда ҳуқуқнинг бутун назарияси ўз мазмун ва моҳияти билан нимани англатади, ҳар қандай ҳолатда ҳам қонунчилик техникасининг ўрганиш предметиға бунчалик кенг масалаларни киритмаслик зарур. Қонун ижодкорлиги терминининг ўзи бу тушунчанинг моҳияти тўла ифодалайди”.¹¹⁴

Бизнинг фикримизча, профессорлар А.С.Пиголькин ва Д.А.Керимовларнинг фикрлари тўғри. И.Л.Брауде ва А.А.Ушаков қайд этганидек, қонунчилик техникасини кенг шарҳлаш мунозарали, баҳслидир. Назаримизда, қонунчилик техникасининг доирасини кенг шарҳлаш унинг

¹¹¹ Брауде И.Л. Вопросы законодательной техники // Советское государство и право. 1957. № 8. -С.53,54.

¹¹² Ушаков А.А. Важнейшие кодификационные работы на первой фазе развития советского государства. Автореф. дис... канд.юрид.наук. -Л.: 1953. -С.21.

¹¹³ Законодательная техника. Под ред.проф. Д.А.Керимова. -Л.:Изд-во ЛГУ, 1965. -С.6.

¹¹⁴ Пиголькин А.С. Подготовка проектов нормативных актов. -М.: Юридическая литература, 1968. -С.6.

ўрганиш доирасини, чекка-чегарасини кенгайтириб юборади. Натижада Ўзбекистонлик ҳуқуқшунос олима Л.М.Бойко тўғри таъкидлаганларидек,¹¹⁵ бу норматив ҳужжат лойиҳаси тайёрлашнинг техникавий масалалари (қонунчилик техникасининг энг муҳим, таянч нуктаси) четга сурилиб қолиб, ҳуқуқ ижодкорлигининг моҳияти, унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти каби масалалар биринчи ўринга чиқиб қолади.

Айрим ҳуқуқшунос олимлар эса қонунчилик техникасини кенг ва тор маънода тушуниш лозим, деб ҳисоблайдилар. У кенг маънода қарорларни ишлаб чиқиш бўйича улкан фаолиятдир, унинг ёрдамида қонунчилик сиёсати ва принциплари ҳаётга татбиқ этилади. Бундай фаолият ўзида ўз моҳияти ва техник тартибини намоён этади. Қонунчилик техникаси тор маънода эса ҳуқуқий нормаларни тузиш, ифодалаш қоидалари йиғиндисидир, деб ҳисоблайдилар.¹¹⁶

Ҳуқуқшунос олим Б.А.Миренский эса қонунчилик техникаси деганда ҳуқуқий актларни тайёрлаш ва нашр этишга қаратилган ҳуқуқий сиёсатни акс эттирувчи қонунчилик органи ишининг ташкилий-техник қоидалари, усули, воситаси мажмуини, шунингдек, қонунларнинг асосий принципларини сақлаб қолган ҳолда уларга қўшимча ва ўзгаришлар киритишни тушунади.¹¹⁷ Ҳуқуқшунос Ҳ.Т.Одилқориев ҳам қонунчилик техникасини ўрганиш масалалари ҳақида тўхталиб шундай ёзади: “Қонунчилик техникаси ҳуқуқий актлар лойиҳаларини тайёрлашнинг ҳуқуқ ижодкорлиги амалиётига таянувчи ва назарий жиҳатдан чуқур мушоҳада этилган қоидалари ва усуллари тизими бўлиб, у норматив-ҳуқуқий қоидалар шакли мазмунига тўла ва айнан

¹¹⁵ Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества.- Т.:Фан, 1988. -С.10,11.

¹¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника.- М.:Прогресс, 1974.- С.138.; Ушаков А.А. О понятии юридической техники и её основных проблемах // Ученые записки Пермского госуниверситета, Т.ХІХ. вып.V. 1961. -С.82-84.

¹¹⁷ Миренский Б.А. Методологические основы и методы совершенствования законодательства. -Нукус:Каракалпакстан, 1990. -С.156.

мувофиқ бўлишини, норматив материални тушунарли, оддий ҳамда осон илғаш, кузатиб боришга имкон беришини, тартибга солинадиган масалаларни бекаму кўст қамраб олишини таъминлайди”.¹¹⁸

Шундай қилиб, қонунчилик техникаси, унинг ўрганиш объекти, кўлами, доираси тўғрисида илмий адабиётларда хилма-хил фикрлар мавжуд. Ҳақиқатдан ҳам қўйилаётган масала ниҳоятда кенг қамровли, лекин ҳал қилиниши ниҳоятда муҳим муаммодир.

Гап шундаки, қонунчилик техникаси ҳам ҳуқуқий назария, ҳам ҳуқуқий амалиёт, ҳам қонун ижодкорлиги(қонун тузиш) билан боғлиқ. Шу сабабли қонунчилик техникаси ўрганиш объектини белгилашда олимлар турли нуқтаи назардан туриб ўз фикрларини баён қилади, қонунчилик техникасига нисбатан мазмун ва моҳият жиҳатидан турли-туман қоидаларни киритадилар. Натижада қонунчилик техникаси бир қадар умумийлик, тўғрироғи ноаниқлик касб этади.

Илмий адабиётларда қонунчилик техникасининг ўрганиш объекти, кўлами турлича тавсиф қилинса-да, бизнинг фикримизча, қонунчилик техникасининг ўрганиш доирасига асосан қуйидаги масалаларни киритиш лозим:

- 1) норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг шакли ва тузилиши;
- 2) норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг таркибий қисмлари;
- 3) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини халқаро стандартлар даражасида ҳар жиҳатдан пишиқ ва пухта тайёрлашнинг ташкилий усули масалалари;
- 4) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшимча ва ўзгаришлар киритиш усуллари ишлаб чиқиш;

¹¹⁸ Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Т.:Ўзбекистон, 1995.- Б.183.

5) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳалари матнини тузишининг асосий талабларини аниқлаш;

6) қонунчилик лингвистикаси;

7) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларида ҳуқуқий нормаларнинг ифода этилиш усули;

8) қонунчилик услубияти;

9) қонун тили;

10) ҳуқуқий атамашунослик;

11) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилиш ;

12) қонуннинг номланиши;

Шунингдек, ўзбек миллий қонунчилик техникасининг доирасига мамлакатимиз ва хорижий давлат қонун ижодкорлиги фаолияти жараёнида ишлаб чиқилган қонунчилик техникасининг энг муҳим қоидалари киритилиши лозим.

Бу масалаларни ўрганиш қуйидаги масалаларни ҳал этиш имконини беради:

биринчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ифодаланаётган ҳуқуқий нормаларнинг мантиқий изчиллигига эришилади ва ўзаро алоқадорлиги таъминланади;

иккинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг мазмуни ва шакли ўртасидаги ўзаро мутаносиблик таъминланади;

учинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни амалиётда қўллаш иши осонлашади;

тўртинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни турлича шарҳлашнинг олди олинади;

бешинчидан, қонунчилик услубининг ривожини учун кенг йўл очилади;

олтинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ўта аниқ, равон ва тушунарли бўлиши таъминланади;

еттинчидан, миллий юридик тилнинг асоси сифатида қонун тилининг шаклланиши ва такомиллашуви учун зарур шарт-шароитлар яратилади;

саккизинчидан, миллий ҳуқуқий атамашунослик тартибга солинади;

тўққизинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг бир тилдан иккинчи бир тилга сифатли таржима этилиши таъминланади.

Демак, бу фикрлардан кўринадики, қонунчилик техникаси юксак даражада ривожланган мамлакатнинг қонунлари ҳам шунчалик мукамал, пухта, пишиқ яратилади. Қонунларнинг жаҳон андозалари даражасига мос келишини таъминлашда қонунчилик техникаси алоҳида ўрин тутди.

Мустақиллик шарофати билан бу соҳада тамоман янги бир давр бошланди. Бугунги кунда ўзбек миллий қонунчилик техникасининг ҳуқуқий асослари яратилди. Бевосита қонунчилик техникаси фаолиятини тартибга солувчи “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”, “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида”, “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди. Миллий истиқлол ғояларига тўла жавоб берувчи қонунчилик техникасининг норматив-ҳуқуқий базаси яратилди.

Бироқ бу жараён шундай мураккабки, қонунчилик техникасининг ўзига хос жиҳатларини илмий жиҳатдан чуқур ўрганмасдан туриб, мукамал қонунлар тизимини яратишга эришиб бўлмайди. Шунинг учун юридик фанимиз олдида турган энг муҳим кечиктириб бўлмас вазифалардан бири ўзбек миллий қонунчилик техникасини илмий-назарий жиҳатдан ўрганишдир.

Бу соҳада Республикамизда мустақиллик шарофати билан эндигина муҳим илмий ишлар амалга оширилмоқда. 1995 йилда ҳуқуқшунос олим Ҳ.Т.Одилқориев томонидан Ўзбекистон Республикамизда қонун чиқариш жараёни бўйича докторлик диссертацияси ҳимоя қилинди.¹¹⁹ Бунда олим қонунчилик масалаларини кенг атрафлича таҳлил этиб, юридик фанимиз олдида турган вазифалар, муаммолар хусусида шундай ёзади: “Юридик фанимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири қонунчилик механизмининг ҳамма таркибий бўғинларини чуқур таҳлил этиш ва шунга доир илмий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборатдир. Қонунларнинг илмий савиясини, сифатини яхшилаш жамиятга раҳбарлик қилишнинг, уни бошқаришнинг илмий даражасини юксалтириш имконини беради. Қонунчиликни такомиллаштириш манфаатли қонун яратиш фаолиятининг ҳуқуқий, ижтимоий, руҳий ва ташкилий томонларини ҳамда таомил тартибларини назарий тадқиқ этиш ўта сиёсий, илмий ва амалий аҳамиятга эга”.¹²⁰

Бинобарин, қонунчилик техникасининг истиқболлари ҳақида гап кетганда, авваломбор, ўзбек қонунларининг тили, ифода услуби, ўзбек ҳуқуқий терминологияси масалаларига алоҳида эътибор берилиши зарур.

“Қонун, худди алифбо, худди мактаб дарслиги каби ўта содда ва тушунарли бўлиши керак, - деб ёзишади ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар А.Х.Саидов, Л.Каримова ва М.Қосимовалар. Ҳозир кўпгина қонунлар бесўнақай, катта, узундан-уzun тузилганлиги, тушуниш ва қўллаш қийинлиги боис амал қилмаяпти. Баъзан ижозат этилган ва таъқиқланган хатти-ҳаракатлар орасидаги фарқ “ялт этиб” кўзга ташланмагани учун рухсат таъқиққа айланиб, у ҳуқуқбузарлик ва жиноятни келтириб чиқариши мумкин.

¹¹⁹ Адилқориев Ҳ.Т. Законотворческий процесс в Республике Узбекистан: вопросы теории и практики. Автореф. ... д-ра юрид. наук. -Т.: 1995.

¹²⁰ Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Т.: Ўзбекистон, 1995. - Б. 8.

Қонунда бу чегаралар аниқ белгиланиши шарт, чунки шундагина у қўллашга яроқли”.¹²¹

“Қонуннинг сифатини яхшилаш, ҳозирги даврнинг долзарб муаммоси бўлиб, у қонуннинг нуфузини ошириш, устунлигини таъминлашда катта ўрин тутади. Кейинги пайтларда қабул қилинган қонунларимизнинг ҳаммасини ҳам юксак савияда деб бўлмайди. Баъзан қонунларда аниқлик, лўндалик, маънодорлик ва фикр тиниқлиги етишмайди. Бир қатор қонунларнинг қоидалари деклоратив ва шиор шаклида бўлиб, аниқ муносабатларни тартибга сола олмайди”.¹²²

Кўпгина фуқароларимиздан ҳам “ўзбекча қонун матнларини тушунмасдан, шу қонуннинг русча матнига мурожаат этдим ва бу ҳуқуқий нормани тушуниб олдим” қабилидаги ўринли шикоятлар билдирилади.

Хўш, нима учун шундай? Бунинг сабаби нимада? Наҳотки, тилимиз ҳуқуқий нормаларни ифодалаш учун ожизлик қилса? Йўқ, дунёда 7 мингга яқин тил бўладиган бўлса, шундай имконияти кенг, гўзал тиллардан бири - бу бизнинг она тилимиз - ўзбек тилидир. Тилимиз ҳар қандай ҳуқуқий нормани қонун тилига қўйиладиган талаблар асосида жаранглатишига қодир, имконияти кенг.

Бунинг асосий сабабларидан бирини қисман юқорида айтиб ўтдик, яъни собиқ иттифоқ даврида ўзбек тилининг расмий иш юритиш доираси чекланганлиги, рус тилининг муомала доираси сунъий равишда орттирилганлигидир.

Энг муҳим сабаблардан бири ўзбек қонунчилик техникаси, ўзбек қонунчилик услуби, ўзбек қонунларнинг тили, ўзбек юридик терминологиясига эътиборсизликдир.

¹²¹ Саидов А., Қосимова М., Каримов Л. Ўзбек ҳуқуқий атамалари муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992. № 2, -Б.38.

¹²² Одиқориев Ҳ.Т. Юқоридаги манба. -Б.66.

Умуман, қонун тузиш жараёни ниҳоятда серқирра ижод маҳсули. Бунда юридик билимлар, тил ва мантиқ илмларининг ҳамкорлиги зарур. Бизнинг назаримизда қонун ёзиш жараёни маълум бир махсус илмий йўналишдир. 70-80 йилларда профессор А.А.Ушаков томонидан “қонун ёзиш илми” (законография)нинг мавжудлиги, унинг ўрганиш объекти, мақсад ва вазифалари ҳақида фикрлар илгари сурилганди.¹²³ Бу таълимот бундай фан соҳаси қарор топиши учун зарур предметнинг ўзи мавжуд эмас ҳамда “қонунчилик техникаси” деган илмий-амалий категория ўз сифат ва хусусиятларидан маҳрум бўлиб қолади, деган асосга кўра қабул қилинмаган эди.¹²⁴

Гап шундаки, қонун яратиш жараёни кўп қиррали, мураккаб жараён. Шунга кўра бу ҳодисага ҳуқуқшунос олимлар турли нуқтаи назар билан қарайдилар. Ҳуқуқшунос А.А. Ушаков қонун ёзиш илми ҳақида гапирганда, бу масалага нафақат ҳуқуқшунослик нуқтаи назари билан, балки тилшунослик кўзи билан ҳам қарайди. Ҳақиқатан ҳам, қонун матни тузишда лингвистик билимлар мажмуини тан олмасдан бўлмайди. Лингвистикадан хабардор бўлмасдан қонунларни пухта ва пишиқ тузиб бўлмайди. Юқоридаги “қонун ёзиш илми” мавжудлигини инкор этувчи ҳуқуқшунослар эса бу жараёнга фақат ҳуқуқшунослар кўзи билан қарайди. Шунинг учун ҳам “қонун ёзиш илми”ни тасаввур эта олмайди, унинг ўрганиш объектини тўла тушунмайдилар. Қонунчилик техникаси ўз сифат ва хусусиятларидан маҳрум бўлиб қолади деб ўйлайдилар.

Бизнинг фикримизча, “қонун ёзиш илми” қонунчилик техникасини инкор этмайди, балки уни тўлдиради, мукамаллаштиради, қонунларнинг сифатли яратилиши учун муҳим асосий таянч бўлиб хизмат қилади. Шунда

¹²³ Ушаков А.А. О науке законографии, её содержание и задачах. // Правоведение, 1975. № 4.

¹²⁴ Бу ҳақда қаранг: Бойко Л.М. Юқоридаги манба. -Б.10.; Одилқориев Ҳ.Т. Юқоридаги манба. -Б.180.

қонун ёзиш илми фақат юридик фан доирасидагина эмас, атрофлича ўрганилади. Қонун ёзиш сирлари юридик, лингвистик ҳамда мантиқ фанлари доирасида ўрганилади. Эрамиздан аввалги бир неча минг йиллар илгари яратилган Рим қонунлари нима учун ҳали ҳалигача бутун инсониятни ўзининг пишиқлиги, аниқлиги билан лол қолдириб келмоқда.

Гап шундаки, бу йилларда Римда қонун ёзиш илми атрофлича мустақил фан доирасида юридик, лингвистик ва мантиқ фанлари билан ўзаро боғлиқликда ўрганилган. Шунинг учун ҳам Рим қонунлари ҳар жиҳатдан мукамал яратилган.

Назаримизда, қонун тузиш илмини, бу соҳанинг ўрганиш объекти ва доирасини йўлга қўйиш лозим. Бунда қонун қандай ёзилиши, тили, ифода услуби, қонун тилининг ўрганилиш тарихи, ҳуқуқий атамашунослик, қонун қандай ёзилса, амалиётда яхши натижалар беради каби масалалар ўрганилиши керак.

Бу ҳақда профессорлар А.Саидов ва Г.Саркисянцлар шундай ёзади: “... юридик тилни узоқ муддат тадқиқ қилишда бир мунча умумий фикр юритилиб, аниқ лўнда ва бир хилликка чиқариш билан кифояланилди. Муаммони ишлаб чиқишга бундай ёндашиш ўз вақтида зарур эди, лекин ҳуқуқий ислохот ва у билан боғлиқ бўлган қонун ҳужжатлари сонининг шиддат билан кўпайиши амалиёт талабига кўра ҳаёт билан чамбарчас боғланган юридик тилнинг назарий моделини - “андозаси”ни ишлаб чиқиш, тил ва ҳуқуқнинг ўзаро таъсири ва бир бирини тақозо қилишининг барча омилларини ўрганишни долзарб муаммолар қаторига қўяди”.¹²⁵

Шунга кўра мамлакатимизда ҳуқуқ ва тил, уларнинг ўзаро алоқалари, қонун тили, унинг ўрганилиш тарихи, ҳуқуқий атамашунослик, қонунчилик услуби, қонунларни бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилиш, бу

¹²⁵ Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. -Т.:Адолат, 1994.

масалаларнинг бугунги кундаги аҳволи каби муаммоларни илмий асосда ўрганиш, ҳуқуқий тилнинг илмий моделини ишлаб чиқиш бугунги куннинг энг муҳим долзарб вазифасидир.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда қонунларимизни давлат тилида қонунчилик техникаси талабалари даражасида мукамал ишлаб чиқишда бир қанча муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият қонунларимиз олдин рус тилида ишлаб чиқилиб, кейин давлат тилига таржима қилинмоқда. Бу эса қонунларимиз тилининг ғализ бўлишига, амалиётда фуқароларимиз томонидан уни тушунишда маълум қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Ҳатто айрим ўринларда эса битта қонун лойиҳасининг ўзбек ва рус тилидаги вариантларида мазмунан ўзаро бир бирига мос келмайдиган ҳолатлар учрамоқда. Бу эса юридик амалиётда кўпдан кўп муаммоларни юзага келтиряпти.

Аслида қонун ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларимиз халқимизга тушунарли тилда, оддий ва раво ишлаб чиқилиши лозим. Акс ҳолда, қонун тилининг оғир ва мужмал тилда ишлаб чиқилганлиги фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгига ва ҳуқуқий маданиятининг пасайишига олиб келади, уларни қонунлардан бездиради.

Бунинг асосий сабабларидан бири – мамлакатимизда қонун тили ва қонунчилик услуби масалаларининг етарли даражада ўрганилмаганлидир. Чунки қонунчилик услуби ҳам лингвистик, ҳам юридик фанлар доирасига тегишлигидир. Уни ўрганиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Юрист ҳуқуқий нормани қоғозга тушириб ёзар экан, хоҳлайдими-йўқми лингвистик билимларга эҳтиёж сезади. Тилшунос эса қонунчилик техникаси, қонун ижодкорлиги сингари маълум бир ҳуқуқий билимлардан хабардор бўлмай туриб, бу соҳани ўргана олмайди. Ўрганиши ҳам мумкин, фақат унинг тадқиқотлари лингвистик доирада, яъни тилнинг айрим лексик-грамматик қонун-қоидаларини аниқлашга қаратилади. Бундай тадқиқотда давлат ва жамият фаолияти учун энг муҳим ва зарур жиҳатлари очилмай қолади.

Ҳукуқий нормаларни ифодалаш усуллари аниқлаш жуда ҳам мураккаб вазифа бўлиб, бунинг учун таъкидланганидек, ҳуқуқшунос бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис юридик билимлар билан бирга лингвистик ҳамда муҳаррирлик сирларини яхши ўзлаштирган бўлиши лозим.

Шу боис қонуншунос қонун лойиҳаларини тузаётганда, биринчи навбатда, қонун тили талабларини мукаммал билиши ва шу талаблар асосида қонунларни ишлаб чиқиши зарур. Қонун тилига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни расмий, қатъий ва, ўз навбатида, нейтрал ифодаланган бўлиши лозим;
2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни энг юқори даражада(максимал) аниқ ифодаланиши керак;
3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни мумкин қадар қисқа, содда ва лўнда бўлиши зарур;
4. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ифодаланаётган фикрлар мантиқий кетма-кетлик асосида изчил баён этилиши лозим;
5. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни ҳам ҳуқуқшунос мутахассислар яхши тушуниши нуқтаи назаридан, ҳам барча фуқароларнинг идрок этиш имконидан келиб чиқиб тузилиши керак.

Қонун тилини бу талаблар асосида мукаммал тузиш қонуншуноздан катта билим ва салоҳиятни тақозо қилади. У бу талабларнинг мазмун ва моҳияти ва уни амалга ошириш усуллари мукаммал ўзлаштирган бўлиши лозим.

Шундай қилиб, ҳар қандай қонун ўз мазмун ва моҳияти билан жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларни тартибга солишга, уларнинг нозик қирраларини ҳал этишга қаратилади.

Шунинг учун жамиятнинг, ҳуқуқнинг ривожланиши билан бир вақтда қонунчилик услуби ҳам такомиллаштириб, ҳуқуқнинг ҳар даврига нисбатан илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб борилиши зарур. Бунда иш бермаётган, ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, эски ифода усулларидан воз

кечилиши, уларнинг ўрнига ҳуқуқнинг мазмунини тўла очадиган, халқимизга яқин ва тушунарли бўлган янги-янги ифода усулларини қидириб топиш мақсадга мувофиқ. Шунга кўра, қонунчилик услубини ҳам ҳуқуқ билан қадам-бақадам ривожлантириб бориш зарур.

Ҳуқуқ мазмун моҳияти жиҳатидан қанчалик халқчил, халқаро меъёрлар даражасида бўлмасин, қонун ҳужжатлари матнида бу ҳуқуқ нормаларини ифодалашда энг қулай ифода усуллари топилмас ёки у эски, “ноаниқ” тилда ифодаланар экан, бу фуқароларда ҳуқуққа, шу қонуни нисбатан меҳру муҳаббатни сўндиради. Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятсизлигига олиб келади. Фуқароларни қонунлардан бездиради. Чунки фуқаро қонун матнини бир неча марта ўқиб ҳам тушунмаса, бу фуқаронинг ҳуқуқий саводсизлигига ва ҳуқуқий маданиятсизлигига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, қонунни турли-туман шарҳлашга кенг йўл очилади, натижада жамиятда турли салбий ҳолатлар, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг авж олишига туртки бўлади. Коррупциянинг кучайишига сабаб бўлади.

Демак, қонунчилик услубияти қонуншуноснинг тилини, нутқини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиши, қонунчилик услубининг услубий хусусиятларини аниқлаши, қонун тили, унинг ўзига хос жиҳатларини белгилаши лозим.

Қонун тили ҳуқуқ мазмунининг, моҳиятининг шаклий ифодаси бўлса, қонунчилик услубияти эса бу ифода этилиш усулининг илмий-назарий жиҳатларини ўрганади.

Шундай қилиб, қонунчилик услубиятини ҳуқуқшуноснинг ёзма сўз усталиги ҳақидаги илм деб аташ мумкин. Бу усталикнинг ҳам ўзига хос қоидалари, хусусиятлари мавжуд бўлиб, у юристга ҳуқуқий нормаларни ифодалашда гап қандай усулларда қурилса, ҳуқуқнинг моҳияти янада яққолроқ очилади каби масалаларни ўрганиш имконини беради. У амалий аҳамиятга эга бўлиб, қонуншуносга ўзи ишлаётган ҳуқуқий грамматик қолип (конструкция) ва гапларнинг мавжуд талабларга қанчалик жавоб бериши ёки бермаслигини аниқлаш имконини яратади. У қонуншуносни қонунда

ифодалаётган ҳар бир сўзга ниҳоятда эҳтиёт билан ёндашишга ундайди. Қонун лойиҳаларининг ниҳоятда мукамал тузилишига, унинг юксак санъат асари даражасига кўтарилишига имкон беради. Ҳуқуқнинг янада раванг топиши учун энг муҳим асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан бугунги кунда юрист кадрларни тайёрлаш тизимида уларнинг тил тайёргарлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Айниқса, қонун ижодкорлик фаолияти билан шуғулланиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳар қандай юрист ҳам қонунларни ёза олмайди. Чунки бу тор доирадаги мутахассислик фаолияти ҳисобланади. Қонун ёзувчи мутахассис бир нечта фанлар: ҳуқуқшунослик, тилшунослик, муҳаррирлик каби билимларнинг интеграциялашган доир махсус фанларни мукамал билишни тақозо этади. Шу боис бунда мутахассисларни махсус дастур асосида тайёрлашни йўлга қўйиш зарур. Уларга “Қонунчилик техникаси”, “Юрислингвистика”, “Юристнинг ёзма нутқи”, “Амалий ўзбек тили”, “Юридик ёзув”, “Юридик тил лексикаси”, “Юридик фаолиятда ёзма нутқ кўникмалари” сингари фанлар жорий этилиши керак.

Мамлакатимизда юридик тил ва юридик нутқ масалаларини узлуксиз равишда такомиллаштириш, бу соҳада маълум бир билимларни изчил ривожлантириш, юридик тил ва юридик нутқ назарияси билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва шу соҳада етук малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон ҳуқуқшунослик ва тилшунослик фанлари тизимида хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Юрислингвистика” деб номланган янги илмий йўналишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Бу илмий йўналишнинг ўрганиш объекти қуйидаги масалаларни камраб олиши лозим:

- юридик тил, қонунчилик лингвистикаси ва қонунчилик услубиятига доир назарияни муттасил такомиллаштириб бориш;
- юридик тил ва унинг таркибий қисмларини чуқур илмий-назарий таҳлил этиш асосида юридик тилнинг моделини яратиш;

- юридик атамашунослик муаммоларини чуқур илмий асосда ўрганиш;
- амалиётда ҳуқукнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, қонунни қўллаш учун қийинчилик туғдираётган ифода усулларини аниқлаш;
- ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг методологик асосларини ишлаб чиқиш;
- қонун таржимашунослиги муаммолари билан шуғулланиш;
- юридик нутқ назариясини илмий-назарий таҳлил этиш;
- ҳуқуқшунос кадрнинг касбий фаолияти билан боғлиқ “Суд нотиклиги”, “Ижтимоий нутқий алоқа”, “Судда нутқ сўзлаш ва ҳақиқат муаммолари”, “Юриспруденцияда сўз санъати” каби ўқув курсларининг илмий асосларини белгилаш.

Умуман, мамлакатда миллий юридик тилни такомиллаштириш шундай мураккаб жараёнки, бу соҳада узоқ келажакка мўлжалланган истиқболли стратегик йўналишларни, унинг илмий-назарий методологик асосини белгиламасдан туриб, бу соҳадаги муаммоларни ҳал этиб бўлмайди. Шу боис давлат томонидан айнан шу масалага алоҳида эътибор қаратилиши, қонун ижодкорлиги жараёни бўйича давлат миқёсида узоқ келажакка мўлжалланган чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилиши зарур. Бу истиқболли режа босқичма-босқич ҳаётга татбиқ этилиши лозим.

ҚОНУН ТАРЖИМАШУНОСЛИГИ:

МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Ҳуқуқий ижодкорликнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилиш масаласидир. Бу ўта масъулиятли ва, ўз навбатида, бениҳоя мураккаб иш тури ҳисобланади. Чунки ҳуқуқий матнга бадиий ёки публицистик услубга оид матндек эркин ёндашиб бўлмайди, ҳуқуқий тушунчаларнинг мазмунини умумадабий тилдаги барча сўзлар, бадиий тасвир воситалари

(метафара, метанимия, муболаға, сўз ўйинлари кабилар) орқали ифодалаб бўлмайди. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни ўта қатъий ёндашишни, гап ва жумла тузилишларини мумкин қадар бузмасликни, шу билан бирга аниқлик юқори даражада таъминланишини тақозо этади.

“Норматив ҳужжатларни таржима қилиш, - деб ёзади профессор А.С. Пиголькин, - бу жуда мураккаб ижодий жараён бўлиб, ҳуқуқий ижодкорликни тўлдиради. У бадий таржимачиликдан фарқли равишда ўта (максимал) аниқликни, ифода усулининг содда ва конкретлигини тақозо этади. Агар ҳуқуқий матн таржимачилигида бунга эришилмаса, қонун кўрсатмалари нотўғри тушуниш ва қўллашга сабаб бўлади”.¹²⁶

Кўринадики, қонун таржимашунослигининг ўзига хос ташкилий-техник қоидалари ва усуллари мавжуд бўлиб, бу қоидаларни билмаслик қонунни нотўғри таржима қилишга, унинг турлича шарҳланишига, таржима қилинувчи тилнинг қонун-қоидалари бузилишига олиб келади.

Бу ўринда шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозир ҳам мутахассисларимизнинг русча юридик тилга ўрганиб қолганлиги сабабли айрим қонунлар рус тилида тайёрланиб, сўнгра ўзбек тилига таржима қилинмоқда. Бироқ ўзбек тилига ўгирилган қонунларимизнинг матни рус тилидагидек аниқ ва тушунли эмас, тили ғализ, тушунилиши оғир. Бунинг устига таржима жараёнида айрим қўпол хатоликлар ҳам юз бермоқда. Фикримизнинг далили сифатида уларнинг айримларини келтириб ўтамиз.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 75-моддаси *Сувларнинг давлат ҳисобини юритиш қоидаларини бузиш* деб номланади.

Мантиқан ўйлаб қараганда матнда *Сувларнинг давлат ҳисобини юритиши* дейилиши нотўғридир. Чунки сувлар қандай қилиб давлат

¹²⁶ Научные основы советского правотворчества. Под редакцией Р.О.Халфина. -М.: Наука,1981. -С.305.

ҳисобини юритиш қоидаларини бузади? Бу модда шу Кодекснинг рус тилидаги шаклидан нотўғри таржима қилинган. Унда шундай дейилади:

Статья 75. Нарушение правил ведения государственного учета вод

Кўринадик, бу модда рус тилида аниқ ва тушунарли ифодаланган. Шу моддани ўзбек тилида қуйидагича ифодалаш мумкин эди:

75-модда. Давлатнинг сув ҳисобини юритиш қоидаларини бузиш

Таржима жараёнида гаплар таркибидаги ҳар бир жумла ва сўзнинг қайси бўлакка боғланиб, уни тўлдириб, изоҳлаб ёки аниқлаб келаётганлигига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бошқа гап бўлагига боғланган сўз ва жумлани бошқа бир гап бўлагига боғлаш таржиманинг нотўғри бўлишига олиб келади. Жиноят кодексининг 14-моддасидаги қуйидаги гапга эътибор беринг:

Ушбу кодекс билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади.

Бу матндаги жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади жумласига эътибор беринг. Бу жумлани ўқиб бундан чиқди жазо қўлланмайдиган жиноят ҳам бор эканда деган савол туғилиши мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, жиноят бўлганидан кейин албатта жазо қўлланади. Гап шундаки, бу модда рус тилидаги шаклидан нотўғри таржима қилинган. Эътибор беринг:

Статья 14. Понятие преступления

Преступлением признается виновное общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим кодексом под угрозой применения наказания.

Кўринадик, *под угрозой применения наказания* жумласи *преступления* сўзини эмас, балки *общественно опасное деяние* атамасини изоҳлаб келяпти. Ўзбек тилидаги шаклида эса *под угрозой применения наказания* жумласи

жиноят сўзи олдида берилиб қўпол хатоликка йўл қўйилган. Аслида у общественно опасное деяние атамасининг олдида қўлланиши лозим эди.

Фуқаролик кодекси 385-моддасининг рус ва ўзбек тиллардаги куйидаги вариантларига эътибор беринг:

В случае изменения или расторжения договора обязательства считаются изменными или прекращенными с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора, если иное не вытекает из соглашения или характера изменения договора, а при изменении или расторжении договора в судебном порядке - с момента вступления в законную силу решения суда об изменении или расторжении договора.

Шартнома ўзгартирилган ёки бекор қилинган тақдирда, агар келишувдан ёки шартномани ўзгартириш хусусиятидан бошқача тартиб англашилмаса, тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга келишган пайтдан бошлаб, шартнома суд тартибида ўзгартирилган ёки бекор қилинганида эса суднинг шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошлаб мажбуриятлар ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳисобланади.

Агар бу гапларни сўзма-сўз бир бирига таққосланса, рус тилидаги *с момента заключения соглашения сторон об изменении или о расторжении договора* жумлалари ўзбек тилига *тарафлар шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишга келишган пайтдан бошлаб* деб таржима қилинганлигини кўриш мумкин. Яъни *заключения соглашения* бирикмаси ўзбек тилига оддийгина қилиб *келишиш* деб таржима қилинган. Маълумки, *заключения соглашения* ва *келишиш* бир хил маънони англатмайди. *Заключения соглашения* - бирор масала бўйича тузилган ва нотариус ёки бирор ваколатли идора томонидан тасдиқланган махсус юридик ҳужжат маъносини беради.

Келишиши эса юридик кучга эга бўлган махсус битим тузиш маънони бермасдан, балки шунча оғзаки келишув маъносини ифодалайди.

Таржимон томонидан арзимас деб ҳисобланган бир сўзнинг тушириб қолдирилиши амалиётда кўпдан кўп тушунмовчиликларга олиб келади. Жумладан, амалиётда юқоридаги ҳукукий норманинг рус тилидаги шаклини қўллаётган фуқаро махсус битим тузади. Айнан шу модданинг ўзбек тилидаги шаклини қўллаётган фуқаро эса махсус битим тузмасдан, шунчаки оғзаки келишибгина қўя қолади, холос.

Норматив-ҳукукий ҳужжатларни таржима қилаётган пайтда уларнинг асосий маъносидан ташқари услубий маъноларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, Жиноят-ижроия кодексининг 104-моддасининг тузилишига эътибор беринг:

Енгиллаштириши сақлаш шароитларига интизомий жазоси йўқ маҳкумлар:

умумий, қаттиқ тартибли колонияларда ва тарбия колонияларида - суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини ўтаганларидан кейин;

махсус тартибли колонияларда - суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаганларидан кейин;

турмаларда - камида олти ойдан кейин ўтказилади.

Таржимон бу гапни таржима қилишда икки нарсани ҳисобга олмаган:

1. *Интизомий жазоси йўқ маҳкумлар* жумлаларини ўқиган фуқаро ҳамма маҳкумлар гўёки интизомий жазо олиши керак деган маънони ҳам тушунади;

2. Бу гапда аниқлик даражаси, ифода усулининг тўғри шакли таъминланмаган. Матннинг 1, 2, 3-бандларини ўқиб то эга (*маҳкумлар*) ҳақидаги асосий фикрни билдирувчи кесим (*ўтказилади*) ни ўқимагунча гап нима ҳақида бораётганлигини англаб олиш анча мушкул.

Энди шу модданинг рус тилидаги шаклига эътибор беринг:

Улучшенные условия содержания предоставляются осужденным, не имеющим дисциплинарных взысканий, по отбытии ими:

не менее одной четвертой части срока наказания, назначенного судом, - в колониях общего, строгого режимов и в воспитательных колониях;

не менее одной трети срока наказания, назначенного судом, в колониях особого режима;

не менее шести месяцев - тюрьмах.

Кўринадик, бу ҳуқуқий норманинг рус тилидаги шаклида ўзбек тилидаги вариантыда қайд этилган икки услубий хатолик юз бермаган. Ўзбек тилидаги шаклида ҳам бу хатоликка йўл қўймаслик учун юқоридаги ҳуқуқий норма қуйидагича ифодалаш лозим эди:

Интизомий жазо олмаган маҳкумлар енгиллашган сақлаш шароитларига қуйидаги ҳолатларда ўтказилади:

умумий, қаттиқ тартибли колонияларда ва тарбия колонияларида - суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини ўтаганларидан кейин;

махсус тартибли колонияларда - суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаганларидан кейин;

турмаларда - камида олти ойдан кейин.

Ҳуқуқий нормаларнинг сўзма-сўз эмас, балки мазмунан таржима қилишга, бунда ҳар бир сўзнинг луғавий маъносидан келиб чиққан ҳолда тўғри ишлатишга алоҳида эътибор билан ёндашиш зарур. Жиноят кодексининг 23-моддасига эътибор беринг:

Агар шахснинг қасддан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавфли оқибатлар юз берган ва шундай қилмишни қонун қаттиқроқ жавобгарлик билан боғлаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган жиноят деб топилади.

Бу моддадаги қонун қаттиқроқ жавобгарлик билан боғлаган бўлса жумласи шу қонуннинг рус тилидаги закон *связывает повышенную ответственность* бирикмасидан сўзма-сўз таржимадир. Аслида шу жумлани ўзбек тилида қонунда қаттиқроқ жавобгарлик кўзда тутилган бўлса деб ифодалаш мумкин эди.

Кўринадик, амалиётда қонун таржимашунослиги бўйича бир қанча муаммолар мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида: “Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бошқа ҳужжатлари давлат тилида қабул қилинади ва эълон этилади. Бу ҳужжатларнинг таржималари бошқа тилларда ҳам эълон қилинади”- дейилган.

Лекин шундай бўлса-да, миллий истиқлолга эришганимизга ўттиз йил тўлган бир пайтда ҳам қонун лойиҳалари ўзга тилларда тайёрланиб, сўнг давлат тилига ўтирилмоқда. Назаримизда, қонунчилик амалиётидаги бундай “тажриба”га чек қўйиш фурсати етди.

Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида қонунларнинг давлат тилида тайёрланиши лозимлиги қуйидагича қайд этилиши лозим: “Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бошқа ҳужжатлари давлат тилида тайёрланади, қабул қилинади ва эълон этилади. Бу ҳужжатларнинг таржималари бошқа тилларда ҳам эълон қилинади”

Шунингдек, айнан шу ҳуқуқий нормани Ўзбекистон Республикаси қонунлирини тайёрлаш, Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонунларга ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки қонун лойиҳаларининг таржима тарзида тайёрланиши натижасида “қонунлар мазмунидан миллийлик руҳи кўтарилади, қонун тилининг шираси йўқолиб, унинг таъсирчалик даражаси пасаяди. Энг муҳими, қонунларнинг мазмуни

фуыаролар томонидан идрок этиш, қабул этиш, ҳаётга жорий этилиши сусаяди”.¹²⁷

Кўринадики, бугунги кунда қонун таржимашунослиги масалалари илмий-назарий жиҳатдан ўрганишга ниҳоятда муҳтож. Мамлакатимизда бошқа соҳаларнинг таржимашунослиги бўйича анча-мунча ишлар қилинган. Жумладан, бадиий таржима санъати бўйича бир қанча илмий тадқиқот ишлари ҳамда рисоалар яратилган.¹²⁸ Бу асарларда бадиий таржиманинг илмий-назарий қоидалари, усуллари ҳамда таржимоннинг маҳорати каби масалалар ҳар жиҳатдан атрофлича таҳлил этилади. Лекин ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар таржимаси, қонун таржимашунослиги масалалари, унинг қоида ва усуллари бўйича илмий тадқиқот ишлари деярли йўқ даражада.

Айниқса, мамлакатимиз мустақилликка эришиб жаҳон халқлари билан иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий алоқаларимиз юксалиб бораётган бугунги кунда ўзбек миллий қонунларини инглиз, француз, немис, япон тиллари каби нуфузли тилларга таржима қилиш долзарб вазифадир. Чунки бошқа давлатдан Ўзбекистонга келиб иш юритаётган хорижлик фуқаролар мамлакатимиз қонунларига асосан иш юритадилар. Агар бирор ҳуқуқий норма бошқа тилларга сал ўзгачароқ таржима қилинса, хорижлик фуқаро Ўзбекистоннинг хорижий тилдаги (айтайлик, инглиз тилидаги) қонунлари орқали ўз ҳуқуқини ҳимоя қилади. Ҳақиқатда эса бизнинг қонунларимизда бунга йўл қўйилмаса, бу халқаро даражадаги келишмовчиликларга олиб келиши мумкин.

¹²⁷ Одиқориёев Ҳ.Т. . Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т.:Ўзбекистон, 1995. 98-б.

¹²⁸ Қаранг: Ўзбекистонда бадиий таржима тарихи. -Т.: Фан, 1985; Ўзбекистонда бадиий таржима тараққиёти. -Т.: Фан, 1986.; Таржима санъати. -Т.: Фан, 1973.; Саломов Ғ. Адабий анъана ва бадиий таржима. -Т.: 1980.; Саломов Ғ. Тил ва таржима. -Т.:1966.; Шарипов Ж. Бадиий таржима ва моҷир таржимонлар. -Т.: 1972.; Жўраев К. Таржима санъати . Т., 1982 ва бошқалар.

Бундан ташқари, халқаро миқёсдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўзбек тилига таржима қилиш масалаларини ҳам ўйлаб кўриш мақсадга мувофиқ. Бундай халқаро ҳужжатларнинг аксарият қисми ҳозирги пайтда рус тилидаги шакли орқали ўзбек тилига ўтирилмоқда. Бундай ҳужжатларни рус тили орқали эмас, балки шу тилнинг ўзидан тўғридан-тўғри ўзбек тилига таржима қилиш муҳим вазифа ҳисобланади. Республикада бу ишни марказлаштирган ҳолатда олиб борилиши мақсадга мувофиқ.

Таъкидланганидек, ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар томонидан қонун таржимачилигининг илмий-назарий қоидалари ва усуллари ишлаб чиқиш жуда ҳам муҳимдир. Мазкур тадқиқот иши давомида қонун тилининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қонун таржимашунослигининг илмий-назарий қоидаларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилдик. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Таржимон, авваломбор, ўзи таржима қилаётган ҳуқуқий нормани ҳар томонлама ўрганиши, тўла маънода тушуниши, шундан кейингина таржимани бошлаши лозим;
2. Таржима жараёнида қонун тилининг расмийлик, қатъийлик, нейтраллик, ўта аниқлик, қисқалик, соддалик, шахссизлик, мантиқий изчиллик принципларига қатъий риоя қилиши зарур;
3. Таржима шу тилнинг фонетик, лексик, грамматик қоидаларига қатъий риоя қилган ҳолда амалга оширилиши керак;
4. Таржимада асосан юридик тилда қабул қилинган сўзлардан фойдаланиш принципага асосланиб, эскирган, шевага ва оғзаки сўзлашувга хос сўзларни ҳамда кучлий услубий бўёқдор сўзларни ишлатмаслик лозим;
5. Мумкин қадар ҳаммага тушунарли бўлган умумистеъмол сўзларни кўпроқ ишлатиш мақсадга мувофиқ;
6. Ҳуқуқий атамаларни таржима қилишда ҳуқуқий атамаларнинг барқарорлиги принципага риоя қилиш зарур;

7. Ҳуқуқий атамаларни қонун матнларида ишлатишда шу атаманинг кенг халқ оммаси учун қанчалик тушунарли эканлигини ҳисобга олиш керак. Агар атама кўпчилик учун тушунарсиз бўлса, шу атаманинг изоҳини бериш мақсадга мувофиқ;

8. Асл матнда гапнинг грамматик қурилиши ва уюшган бўлақлар қандай берилган бўлса, таржимада ҳам шу тартибни сақлаб қолишга ҳаракат қилиш керак;

9. Айрим мураккаб ҳуқуқий нормалар битта гап шаклида узундан-уzun берилган бўлса, ўз она тилининг қоидаларидан келиб чиққан ҳолда бир неча содда гапларга бўлиб бериш усулидан фойдаланиш керак;

10. Матн таржима қилинганидан сўнг қайта-қайта экспертиза қилиниши, ундаги ҳар бир сўз ва грамматик шакл “чиғирик”дан ўтказилиши, ортиқча сўз ва грамматик шакллардан воз кечилиши масадга мувофиқ.

Шунингдек, бир тилда ифодаланган ҳуқуқий нормалар иккинчи бир тилга таржима қилинганда ҳам худди шу маъноларни бериши, таржимадан сўнг унинг турли шарҳланишига йўл қўйилмаслиги, аниқ, равшан, қисқа ифода этилиши зарур. Шунга кўра қонун таржимашунослиги ҳам бир саънат. Айниқса, қонун тилини иккинчи бир тилга таржима қилишга ниҳотда масъулият билан ёндашиш зарур. Қонун тилида, ўрни келганда ҳатто, арзимаган битта вергул инсоннинг ҳаёт-мамотини белгилайди. Бу қонун лойиҳасини таржима қилувчи таржимондан маълум бир (юридик, лингвистик, юрислингвистик, қонунчилик техникаси, қонунчилик услуби, муҳаррирликка доир) билимлардан хабардор бўлишни, ўта масъулият билан ёндашишни тақозо этади.

Шундай қилиб, қонун ижодкорлиги ва қонун таржимашунослиги жараёнида қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

1. Қонун ҳажми, тузилиши бўйича мураккаб мазмунга эга бўлади. Бу ҳуқуқ нормаларининг қандай ҳолатда ва тартибда, қай усулда ифода этилиши билан боғлиқ. Агар уларнинг ифода этилиши усули қанчалик мураккаб, узундан-узун, ноаниқ тузилса, бу қонун ҳаётда ижобий самаралар бериш ўрнига жамиятда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик миқдорининг ошишига сабаб бўлади. Шунга кўра ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий сиёсий-аҳамиятга эга.

Шу нуқтаи назаридан Ўзбекистонда “Юрислингвистика” фанини янада ривожлантириш зарур ва унинг асосий вазифалари: ҳуқуқий нормаларни ифода этишнинг халқчил, энг қулай, халқ манфаатини кўзловчи усулларини ишлаб чиқиш; уни қонун ижодкорлиги фаолиятида жорий этиш; жамият ривожига ва ҳуқуқ такомилли билан бирга уни ҳам ривожлантириб бориш; иш бермаётган, ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, эски ифода усулларини аниқлашдан иборат.

2. Ҳозирги пайтда қонун матнларида лексик-грамматик услубий муаммолар мавжуд. Қонун матнларидаги лексик-услубий муаммолар айрим сўз ва жумлаларнинг ортиқча, ноўрин ёки маъносини фарқламасдан қўллашда, ҳуқуқий норма матнини тузишда қисқалик, соддалик талабларига риоя этилмаслигида кўринади. Бундан ташқари, қонун матнларида ўзбек тилининг грамматик қоидаларига бўйсунмайдиган ҳолатлар ҳам кузатилмоқда. Сўз ва грамматик қўшимчаларни қўллашдаги бундай хато ва камчиликлар ҳуқуқий матннинг асосий маъносига ҳам соя солиб қўяди. Шунинг учун қонуншунос қонун матнини тузаётганида ҳар бир жумла, ҳар бир сўз устида пухта ўйлаб кўриши мақсадга мувофиқ.

3. Ҳозирда мутахассисларимизнинг русча юридик тилга ўрганиб қолганлиги сабабли айрим қонунлар рус тилида тайёрланиб сўнгра ўзбек тилига таржима қилинмоқда. Лекин, ўзбек тилига ўгирилган қонунларимизнинг матни рус тилидагидек аниқ ва тушунли эмас, тили ғализ,

тушунилиши оғир. Бунинг устига таржима жараёнида айрим қўпол хатоликлар ҳам юз бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида: “Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бошқа ҳужжатлари давлат тилида қабул қилинади ва эълон этилади. Бу ҳужжатларнинг таржималари бошқа тилларда ҳам эълон қилинади”- дейилган.

Лекин шундай бўлса-да, миллий истиқлолга эришганимизга ўттиз йил тўлган бир пайтда ҳам қонун лойиҳалари ўзга тилларда тайёрланиб, сўнг давлат тилига ўгирилмоқда. Назаримизда, қонунчилик амалиётидаги бундай “тажриба”га чек қўйиш фурсати етди.

Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Давлат тили тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида қонунларнинг давлат тилида тайёрланиши лозимлиги қуйидагича қайд этилиши лозим: “Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бошқа ҳужжатлари давлат тилида тайёрланади, қабул қилинади ва эълон этилади. Бу ҳужжатларнинг таржималари бошқа тилларда ҳам эълон қилинади”

Шунингдек, айнан шу ҳуқуқий нормани Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш, Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонунларга ҳам киритиш мақсадга мувофиқ.

4. Ўзбекистон янги ренесанс даврига қадам қўйиб, ривожланган давлатлар интеграциялашиб бораётган бугунги кунда ўзбек миллий қонунларини инглиз, француз, немис, япон тиллари каби нуфузли тилларга таржима қилиш долзарб вазифадир.

Шундай қилиб, бугунги кунда ўзбек миллий юридик тилини такомиллаштириш, уни тартибга солиш ва камол топтириш Ватанни, миллатни севувчи ҳар бир зиёлининг, биринчи навбатда, ҳуқуқшунос ва тилшуносларнинг муқаддас бурчидир. Чунки, биринчидан, ўзбек миллий

юрндик тили ўзбек адабий тилининг ажралмас бир таркибий қисми сифатида миллатни, унинг тарихий тараққиётини, маънавий-ҳуқуқий қадриятларини ифода этади. Иккинчидан, ўзбек миллий ҳуқуқий тилини такомиллаштириш билан миллатнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятни ошириш йўлида муҳим бир қадам қўйилади.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, ўзбек қонунларининг тили ва услуби юзасидан олиб борилган кузатишлар қуйидаги хулосалар чиқариш имконини берди:

1. Қонун тили давлат тилининг фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан маълум бир нормага солинган адабий тили асосида ёзма равишда иш кўради. У монологик нутққа асосланган бўлиб, холислик (нейтраллик), қатъийлик, расмийлик, аниқлик, лўндалик, қисқалик, мантиқий изчиллик, шахссизлик хусусиятларига эга ва ўз навбатида шу талабларга жавоб бериши зарур.

2. Қонун тили сўз танлаш мезони юзасидан ўзининг қатъий чегарасига эга. У умумадабий тилдаги барча сўзларни қабул қилавермайди. Унинг лексикасини асосан умумистеъмолдаги сўзлар, терминлар, услубий бўёғи сезилар-сезилмас даражадаги, фразеологик маъно етакчилик қилувчи қонун тилига хос иборалар ҳамда бошқа тиллардан кирган сўзлар ташкил қилади.

3. Бугунги қонун тилининг лексикасини тартибга солишда бир ёқламаликдан сақланиш мақсадга мувофиқ. Бошқа тиллардан ўзлашган ва амалиётга чуқур сингиб кетган сўз ва терминларнинг ўринли, ўринсиз муқобилларини излашдан тийилган маъқул. Уларни, айниқса, форсча, арабча сўзлар билан алмаштириш ўзбек тили тараққиёти учун фойда келтирмайди. Қонунчилик тилидаги терминларни тартибга солишда ўзбек тилининг бой имкониятларини кенгроқ ишга солиш йўлидан бориш яхши самара беради.

4. Қонун тилига қўйиладиган талабларга кўра қонун тилида тил бирликларининг морфологик жиҳатдан чегараланиш хусусияти мавжуд. Отларнинг айрим луғавий шакллари (кичрайтириш, эркалаш), эмоционал-экспрессивлик ифода этувчи сифатлар, чама сонлар, биринчи ва иккинчи шахс кишилиқ олмошлари, ундов ва тақлидий сўзлар қўлланмайди.

5. Маълумки, ҳар қандай матнда бошқа сўз туркумларига нисбатан от сўз туркуми кўп қатнашади. Қонун тилида эса бу ҳолат (от сўз туркумининг кўп қатнашиши) яна ҳам юқоридир.

6. Қонун тили ўзининг функционал услуби жиҳатдан хосланиб қолган (*жазоламоқ, белгиламоқ, озодликдан маҳрум этмоқ* кабилар) феъл лексемаларига ва лексикализациялашган бирикмаларига эга. Бошқа функционал услубларга нисбатан феълнинг функционал шакллари фаоллик касб этади, феъллар грамматик кўрсаткичи жиҳатидан кўпроқ ҳозирги-келаси замон формасида, аниқлик, мажҳуллик даражаларида, учинчи шахс сон қўшимчаларида шаклланади.

7. Қонун тилини синтактик жиҳатдан кузатишлар шуни кўрсатдики, қонун тили асосан дарак гаплардан ташкил топади. Қўшма гапларга нисбатан содда ёйиқ гаплар кенг ишлатилади, мураккаб синтактик тизим (конструкция) ва ўрам (оборот)лардан кенг фойдаланилади. Қонун тилининг шахсизлик белгиси шахсиз бир бош бўлакли гапларнинг иштирокини, пассив конструкциянинг фаоллигини таъминлайди.

8. Бугунги кундаги айрим қонун матнларида ўзбек тилининг қонун-қоидаларига бўйсунмайдиган ҳолатлар мавжуд. Қонун матнларида бундай ўринларга асло йўл қўйилмаслиги зарур. Қонунни ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда тузиш шарт.

9. Қонун тили ҳар жиҳатдан мукаммал бўлиши учун, авваламбор, улар ўзбек тилида яратилиши, ўзбек тилининг мавжуд грамматик қонун-қоидаларига тўла бўйсунishi шарт. Шундан сўнггина бошқа халқларнинг тилларига таржима қилиниши керак.

10. Мамлакатимизда амалда бўлган қонунларнинг тили юзасидан шундай умумий хулосага келиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ҳар томонлама ижодий ёндашилган бўлиб, у ифода усули нуқтаи назаридан ниҳоятда мукаммал даражада тузилган, уни тайёрлашда қонун тилига қўйиладиган барча талабларга қатъий риоя қилинган. Ундаги ҳар бир ҳуқуқий норма ўта аниқ ва қатъий ифодаланган. Шунга кўра Конституциямиз нафақат юридик жиҳатдан, балки ифода усули нуқтаи назаридан ҳам бошқа қонунларга юридик тилнинг ягона илмий-амалий

андозаси (эталони) бўлиб хизмат қилиши лозим. Бироқ амалиётда эса Конституциямиздаги айрим ҳуқуқий нормаларни бошқа қонунларда акс эттирганда Конституциядаги ифода усулини, сўз ва терминларни сақлаш принципига тўла риоя қилинмаяпти. Бу эса Конституциянинг барча қонунлардан устунлиги принципига зиддир.

11. Миллий ҳуқуқий тизимимиз тараққий топиб, қонун ижодкорлик фаолияти муҳим аҳамият касб этаётган бугунги кунда қонунларимизнинг тўғри номланиши масаласи ҳам муҳим ўрин тутди. Шунга кўра миллий истиқлолдан сўнг айрим қонунларимиз (Маъмурий жавобгарлик кодекси) ўз мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тўғри номланди. Лекин айрим қонунлар (Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Жиноят-ижроия кодекси, Фуқаролик кодекси)нинг номлари ҳозир ҳам ўзларининг асл мазмун ва моҳиятини тўла ифодамай олмайди.

Хорижий мамлакатлар (Буюк Британия) тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунларда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг номланишига қўйиладиган талаблар хусусида алоҳида ҳуқуқий норма киритилиши лозим.

12. XX асрда ўзбек юридик терминшунослигининг тараққиётини кузатиш шуни кўрсатдики, 1920-2020 йилларда юридик терминлар қуйидаги 5 даврни босиб ўтди: арабча юридик терминларнинг салмоқли ўрин эгаллаган даври (1920-1937); русча (оврупоча) юридик терминларнинг мажбуран ёппасига киритилиши (1938-1950 йилларнинг ўрталаригача); русча (оврупоча) юридик терминлар кириб келишининг бир маромга тушиши (1950 йилнинг ўрталаридан 1990 йилгача); русча (оврупоча) юридик терминларни ўзбекчалаштириш жараёнининг бошланиши ва ундаги айрим бир ёқламали ҳаракатлар (1989-93 йиллари; Юридик терминларни ривожлантиришнинг тўғри тамойиллари белгиланиши (1994 йиллардан то ҳозиргача). Шундай қилиб, ўзбек юридик терминшунослиги сўнгги бир аср давомида мамлакат

ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бешта муҳим даврни ўз бошидан кечирди.

13. Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасида, Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонуннинг 19-моддасида қонун матнида ишлатилаётган терминлар амалдаги қонун ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ (турлича изоҳлаш имкониятини истисно этадиган тарзда) ягона шаклда қўлланиши белгиланган. Бироқ бу ҳуқуқий нормага қонун матнларида ишлаб чиқишда тўла риоя қилинмаяпти. Қонун матнларида бир термин турли туман шаклларда берилмоқда.

Шунга кўра ўзбек юридик терминология тизимида, айниқса, уларнинг шакл ва мазмун бирлиги мутаносиблигида бир қанча муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

биринчидан, рус тилидан сўзма сўз таржима қилиниши натижасида айрим юридик терминларимизнинг шакли мазмунига тўғри келмайди (*тўғри қасд*, *эгри қасд*, *депутатлик тафтиши* кабилар). Шунга кўра уларнинг номлари шу ҳуқуқий тушунчанинг мазмунини очиб бера олмайди;

иккинчидан, ҳозирги пайтда бир ҳуқуқий тушунчанинг бир нечта шакллари (синонимия муаммоси) мавжуд (*показание - кўрсатув, кўрсатма, кўргазув, кўргазма, гувоҳлик, сўроқ бериш* кабилар). Бу ҳолат ўзбек юридик терминологиясида жуда ҳам кенг тарқалган бўлиб, ҳуқуқий нормаларни турлича шарҳлашга кенг йўл очиб бермоқда;

учинчидан, бир юридик терминнинг турли тушунчаларни ифодалаши (омонимия ва полисемия) муаммоси “Жиноят-ижроия кодекси” термини “жиноятга белгиланган жазони ижро этиш тартиби ҳақидаги қонунлар мажмуаси”ни ҳамда “жиноятни ижро этиш тартиби ҳақидаги қоидалар мажмуи” тушунчасини англатади.

Бугунги кунда миллий юридик терминологиямизда омонимия ва полисемия ҳодисалари шунчалик кучлики, ҳатто айрим юридик терминлар

Ўзларининг асл маъносига тескари, қарама-қарши маъноларни ифода этади. Шу нуқтаи назардан юридик терминологияда синонимия ва омонимия ходисаларини бартараф этиш, уларнинг илмий асосланган ягона шаклларини ишлаб чиқиш биринчи галдаги вазифа бўлиши лозим.

14. Ўзбек миллий қонунчилиги тили XX асрнинг охирига келиб ўзининг тараққиёт даврига қадам қўйди. Бу йўналишнинг ҳуқуқий пойдевори яратилди. Хорижий тиллардан юридик терминлар ўзлаштиришнинг назарий қоидалари ишлаб чиқилди. Лекин шу билан биргаликда мазкур тадқиқот ишида қайд этилганидек, ўзбек миллий қонунчилигининг тили ва юридик терминологиясини такомиллаштириш юзасидан амалга ошириладиган ишлар ҳам талайгина.

15. Мамлакатимизда юридик тил ва юридик нутқ масалаларини узлуксиз равишда такомиллаштириш, бу соҳада маълум бир билимларни изчил ривожлантириш, юридик тил ва юридик нутқ назарияси билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва шу соҳада етук малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон ҳуқуқшунослик фани тизимида хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Юрислингистика” деб номланган янги илмий йўналишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Бу илмий йўналишнинг ўрганиш объекти қуйидаги масалаларни қамраб олиши лозим:

- юридик тил, қонунчилик лингвистикаси ва қонунчилик услубиятига доир назарияни муттасил такомиллаштириб бориш;
- юридик тил ва унинг таркибий қисмларини чуқур илмий-назарий таҳлил этиш асосида юридик тилнинг моделини яратиш;
- юридик терминология муаммоларини чуқур илмий асосда ўрганиш;
- амалиётда ҳуқуқнинг ривожига тўсқинлик қилаётган, қонунни қўллаш учун қийинчилик туғдираётган ифода усулларини аниқлаш;

- ҳуқуқий нормаларни ифодалашнинг методологик асосларини ишлаб чиқиш;
- қонун таржимашунослиги муаммолари билан шуғулланиш;
- юридик нутқ назариясини илмий-назарий таҳлил этиш;
- ҳуқуқшунос кадрнинг касбий фаолияти билан боғлиқ “Суд нотиклиги”, “Ижтимоий нутқий алоқа”, “Судда нутқ сўзлаш ва ҳақиқат муаммолари”, “Юриспруденцияда сўз санъати” каби ўқув курсларининг илмий асосларини белгилаш.

16. Қонунларнинг тўла баркамол бўлиши учун ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш зарур. Улар томонидан ўзбек тили, тарихи, тараққиёти босқичлари, ўзбек қонунчилик услуби юзасидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилиши, юридик терминлар луғати яратилиши, ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид терминлар муайян тартибга солиниши зарур. Шундагина баркамол қонунлар яратилади, улар амалиётда самарали натижалар беради ва ҳуқуқий давлат қуриш учун энг муҳим шарт-шароитлар яратилади.

Шартли қисқартмалар:

1. ЎК – Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т: Ўзбекистон, 1992.
2. ЎЖК – Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т: Адолат, 1993.
3. ЎЖПК – Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. – Т: Ўзбекистон, 1991.